

GODIŠNjak
Decembar 2017.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2017

Godina XI / Broj 18 / Decembar 2017.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs
Internet prezentacija: <http://www.fpn.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelena Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

300 primeraka

Štampa:

Čigoja stampa

SADRŽAJ

FILOZOFIJA

Часлав Копривица – Философија као образовање и/или професија 9

POLITIKOLOGIJA

Marko M. Lazarević – Evolucija i širenje nadležnosti Zaštitnika građana
kao nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava u Srbiji 25

Ognjen Dragičević – Opstanak neoliberalne hegemonije –
Zašto nema relevantne alternative? 43

Stefan Vukojević – Stranački sistem Bosne i Hercegovine:
u potrazi za adekvatnim teorijsko-analitičkim okvirom 65

Marijana Savić Simić – Čovek mase i perspektive restauracije individualnosti 83

KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO

Aleksandar Vranješ – Internet suverenitet sa kineskim karakteristikama 99

Milica Jevtić – Novinarstvo u eri post-istine 121

Vida Savić – Narcizam malih razlika i međukulturalno komuniciranje 137

Sanja Domazet – Kreativni intervju kao bazični element stvaralaštva
dobjitnice Nobelove nagrade Svetlane Aleksijević 155

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

Milena Milićević, Goran Nedović – Ispitivanje primene pristupa usmerenog
na porodicu dece s cerebralnom paralizom 165

Dragoslav Kočović – Njegošu u čast: socijalne vrednosti u književno-filosofskom
delu *Gorski vijenac* 195

MEĐUNARODNI ODNOŠI

Константин Лобанов – Западные Балканы и Сербия в ракурсе
геополитического анализа современной ситуации в регионе 209

PRIKAZI

Mark Mazover – Solun-grad duhova: hrišćani, muslimani, Jevreji 1430–1950 227

Uputstvo za autore 231

CONTENT

PHILOSOPHY

Chaslav D. Koprivitsa – Phylosophy as Education and/or Profession	9
---	---

POLITICAL SCIENCE

Marko M. Lazarević – Evolution and Expansion of Responsibilities of the Protector of Citizens as the National Human Right Institution in Serbia ..	25
Ognjen Dragičević – The Survival of Neoliberal Hegemony – Why Is There No Relevant Alternative?.....	43
Stefan Vukojević – Party System of Bosnia and Herzegovina: In Serach for he Appropriate Theoretical Framework	65
Marijana Savić Simić – The Man of Mass and the Perspective of Restoring Individuality	83

COMMUNICATION AND JOURNALISM

Aleksandar Vranješ – Internet Sovereignty with Chinese Characteristics	99
Milica Jevtić – Journalism in the Post-truth Era.....	121
Vida Savić – The Narcisissm of Minor Differences and Intercultural Communication	137
Sanja Domazet – Creative Interview as the Basic Element of the Nobel Prize Winner Svetlana Aleksievich	155

SOCIAL POLICY AND WORK

Milena Milićević, Goran Nedović – Evaluating Implementation of Family-centered Approach in Families with Children with Cerebral Palsy ...	165
Dragoslav Kočović – In Njegoš's Honor: Social Values in the Literary-Philosophical Work <i>The Mountain Wreath</i>	195

INTERNATIONAL RELATIONS

Konstantin Lobanov – Western Balkans and Serbia from the Perspective of Geopolitical Analysis of the Present Situation in the Region	209
---	-----

REVIEWS

Mark Mazower – Salonica – City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950.....	227
--	-----

Instructions for the Authors	231
---	-----

Ovaj broj Godišnjaka štampan je uz podršku Ministarstva
prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

FILOZOFIJA

Izvorni naučni članak

UDC 1:37:929
Tejlor Č.

Часлав Д. Копривица*

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

Философија као образовање и/или професија**

Апстракт

У овом раду бавићемо се генезом философије као ствари образовања (*образование; Bildung*) у извornом смислу. Под тиме подразумијевамо темељну чињеницу да је у њој ријеч о неопходности да човјек, будући коначан, обликује своје биће и свој идентитет путем образовања. Зато се за философију сматра да је она животна форма у којој се преплићу биће, рад и служба. Не само што човјек лакше долази до истине у разговору са другим, боравећи скупа с њима, него он стога има и обавезу да своја знања подијели са другима. До краја средњег вијека човјеков идентитет био је дефинисан његовом професијом, будући да суштински нијесу биле одијељене јавна и приватна сфера. Та ситуација се мијења с модерним добом, тако да учешће у сferи рада има превасходно инструментални карактер, док приватност остаје везана за градњу идентитета. Насупрот томе, философија, као јединство мишљења, начина живљења и професије, издава се као „случај” који надилази поменуте епохалне и структурне подјеле.

Кључне речи:

философија, образовање, професија, историја идеја, модерност, приватност, Чарлс Тejlor

Философија је од својих почетака себе одредила из угла начина на који човјек треба себе да обликује. Ничеовску „неустановљену животињу” треба установити – тако што ће она бити уобличена – путем *паидеје*, тј.

* caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs

** Овај текст резултат је рада на пројекту „Историја српске философије” (мат. бр. 179064) МПНТР РС за 2017.

образовања, *Bildung-a*. На том трагу још су стари Грци дали мјеродавну форму идеји и пракси људскога учења као преображавања бића онога ко се образује. Питање знања и образовање неодвојиви су, јер човјеков живот – обично не у погледу голога опстанка, већ тога како ће да живи – зависи од онога шта се говори, тј. од онога што он својим логосом исказује, било тако што нешто зна, умије да саопшти, објасни итд. – или пак не. Осим тога, човјек може да се појави као онај ко не зна нешто што би требало, или што би могао да зна, само зато што му је биће недовршено. Притом обоје – и упућеност на знања, која су увијек начелно недостатна у погледу количине и каквоће, али такође и недовршеност његовог бића, имају исти коријен – у човјековој коначности. Зато је и само човјеково знање коначно, и стога увијек подложно преиначавању, за разлику од, макар хипотетичкога, Знања, које је у Бога. У теми образовања сустичу су двије најважније теме философије, које су, посматране кроз призму *conditio humanae*, два лица јединствене драме човјековога живота која се, било свјесно или неосвијешћено, увијек изнова дешава у живљењу сваког појединца.

Образовати се значи ваљано се обликовати, условно речено до-образити се, да би се било кадрим за ваљано и достојно живљење. Идеја образовања, као човјековог обликовања човјека за изузетност, врлинство, има смисла само ако „легитиман” и вриједан није било какав начин живљења, односно било какав темељни егзистенцијални избор, већ самим тиме што га је неко учинио, због саме чињенице да је направио такав избор. Могућност чињења животних избора јесте нешто што треба бити зајамчено, али сам избор, као нешто коме се неко посветио, не може представљати никакву независну вриједност, вриједност *per se*.¹ Ако се, као што данас постоји склоност, већ сам чин нечијег бирања сматра вриједним и достојним – уколико не крши или сужава једнака таکва права других, тада је обесмишљена и идеја образовања као таквога. Тачније, тада образовање у најбољем случају има другостепени значај, ако већ не би било на нивоу идеје уништено. А тада би у процесу формалнога учења било мјеста само за стручно-специјалистичка, техничка

¹ Чарлс Тејлор, *Болест модерног доба*, Београд, 2002, стр. 40: „У неким својим облицима, овај дискурс [савремене културе аутентичности] отклиза у афирмацију самога избора. Све опције су подједнако вредне јер су слободно изабране, а управо избор јесте оно што им даје вредност”. У даљем току исте студије Тејлор реконструише повијесно-епохалну консталацију која је довела до оваквога исхода, закључујући следеће: „Тиме се затвара злокобни круг који нас приближава тачки у којој је највиша вредност која нам је преостала сам избор. Али то, као што смо видели, дубоко подрива како идеал аутентичности тако и са њиме повезану етику признавања разлике”. (Исто, стр. 67)

знања и вјештине, али не и за она чији су потекст питања: *Ко је човјек и Како му ваља живјети.*

То да философија представља и један животни облик – није ствар екстраваганције скупине људи повезане сличним интелектуалним склоностима, а нарочито не некакве, условно казано, „струке”. Напротив, философија је само *открила* – или: путем философије је откривено – оно што је сржна одлика укупне људске ситуације. Она је то своје откриће одмах „примијенила” на саму себе, тј. на људе посвећене философији. Ту није ријеч тек о једном облику теорије већ је у питању и начин на који онај ко је практикује треба практиковати и властити живот. Тиме је указано на кључну околност да су теоријска и животна пракса не само међусобно упућене већ да, поврх тога, имају заједнички коријен – у образовању. Против овога ништа не говори чињеница што има пуно оних који су, колоквијално казано, „необразовани”, јер је и изостанак образовања, *via negativa*, такође облик образованости, као што, аналогно, атеоретичност егзистенције човјека *nolens-volens* доводи у домен теорије – тако што ће на мјесто промишљених ставова долазити пук мнијења, било да су само личне заблуде, било да су пак споља системски генерисане иде(j)-олошке схеме које служе као протезе самосталнога размишљања.

Није, стoga, необично што је Платон, отац философије, тако важно мјесто дао питању образовања. За њега то није једна од тема поред осталих, већ оно што је водећа нит свеколике философије. Ако је Сократ казао да је философија припрема за смрт тада је све што човјек до тога судбинскога тренутка уради (или не уради), путем знања која су му преобразила душу – *образовање за смрт*. Иначе, иста фигура је поновљена и у хришћанству, где се цјелокупни хришћански живот, грубо казано, своди на припрему за Страшни суд, за тренутак вјечне истине нечије свеколике „егзистенције”, односно нечије душе. А смрт, то није тачка на којој живот напростио престаје, већ тренутак који је његов крај, посљедњи такт који, иако га окончава, уједно припада и њему самоме. Зато, у суштини, на исто излази рећи да је философија увјежбавање ваљаног живота и да је она припрема за смрт, да је, напослијетку, образовање за ваљан живот исто што и образовање за „аутентичну смрт”, наиме за ону у којој ће се коначно потврдити ваљаност онога живота који је свој крај нашао у тој и таквој смрти. Иако и биолошки и онтички посматрано смрт представља негацију живота, она, као један, условно казано, догађај – уколико до ње не дође сасвим изненадно, прерано, што је, наравно, увијек могуће – треба да својом, условно казано, „садржином” симболички изрази оно чији је крај, а не само да буде његова пук негација и поништење.

Најважнија ствар за ваљано образовање јесте препознати достојне обрасце мишљења и живљења, ако их има, и ако је онај ко промишља способан да их докучи. Није нимало случајно што је Платон као привилеговани облик философског мишљења установио препознавање суштаствених образца – идеја, односно ејдоса. Иначе, духовноповијесни

подстрек оваквим трагањима и рјешењима њему је дала криза у којој се нашао хеленски човјек који је још једном ногом стајао у архајском духовном свијету, док је другом био закорачио у простор класичне реторичко-политичке разборитости. Учење о идејама је стога *примордијална философија образовања* – не само у временском, историјском, него и у логичко-концептуалном смислу. Ејдос, који треба да послужи као образац, као оно чега ће се душа сјећати, а што јој је изворно, прије споја са плоћу, било предочено, на словенске језике, можда са, упореднојезички посматрано, највишим степеном одговарања изворнику, најбоље може превести као *образ*. Из ње је, очигледно, изведена и словенска ријеч за стицање знања у педагошке сврхе – *образование*, или на српском: *образовање*. Образовање у најужем смислу ствар је умозрења, а *паидеја* је *ејдологија*. Учење о идејама је учење о образовању, о, условно казано, „ејдизовању“ душе, која је, како рекосмо, већ унапријед, иако недовољно, била пројекта њима. Утиснутост образаца у душу/мишљење услов је могућности било каквога, а не само ваљанога мишљења, док пут истинскога образовања има облик подсјећања на ту прауобличеност мислећега духа. Утолико, на почетку поменуту установљавање човјека за Платона значи *мнемопојезу* – поновно искивање и утискивање у душу њој донекле познатих, али изблиједелих суштинских облича.

Образовање стога није само питање факултативног стицања знања створења које је у својем живљењу упућено на неопходност оријентисања, која, разумије се, зависи од његовог (не)знања, већ је тијесно повезано са одређењем бића, односно с самим *достицањем властитога идентитета*. Само човјек, као коначно створење које је у својем свагдашњем бивању упућено на знање, може бити необразован. А, опет, као упућен на посједовање, идеалтички говорећи, потпунога, свеобухватнога и неспорнога Знања, које му је, као коначноме, dakako, недоступно, човјек никада није у потпуности и довољно образован. Бити-образован је, dakle, гранични, инфинитетизамални појам, који је увијек и нужно упућен на својег концептуалног двојника, на оно бити-необразован. Разлика међу њима само је концептуална-градуална, јер у стварности има само различитих степена (не)образованости, али никада чисте и потпуне образованости, нити пак чисте и потпуне необразованости.

Ако је, према знаменитој Аристотеловој фигури, човјек бивајуће које се налази на „онтичкој“ средини између животиње и Бога, тада се, у склопу наше тематике, може поновити да само човјек може бити необразован – док животиња не може, јер живи с ове стране било какве образованости, будући да јој никакво образовање није неопходно да би могла бивати као животиња. Насупрот томе, Бог се налази с оне стране било какве необразованости будући да је, као Бог, тј. као *ens perfectissimum*, савршено знајући, па утолико и савршено образован. Он је чак оличење образованости – као сам Образ, због чега се може рећи да он – ако га има – фигурише као мјера сваке истинске образованости.

Ортега и Гасет [José Ortega y Gasset], са своје стране, подсјећа да је исти момент препознао још Платон:

Зато се Платон пита које је би[вају]ће² подобно за спознајну дјелатност. Животиња то није, јер она ништа не зна, не зна чак ни за своје незнање, и ништа је не може потакнути да из њега изађе. Али то није ни Бог, јер он све већ унапријед знаде и нема се разлога трудити. Само и једино би[вају]ће у средини, смјештено између звијери и Бога, обдарено незнањем, но истодобно и познавањем [својега] незнања, осјећа се потакнутим да из њега изађе, те [да] динамично хита, уопћено, од незнања према мудrosti. То би[вају]ће у средини је човјек. Част је, dakле, која припада искључиво човјеку, знати да не зна – то од њега чини божанску звијер оптерећену проблемима.³

Утолико, сократовско *Знам да ништа не знам* није тек лукавство у реторичком надметању, нити педагошки цјелисходна стратегема, или како се већ иначе тумачио смисао ове изреке која стоји на самом исходишту повијести европске културе, а ништа мање и повијести европске мисли о образовању. Њоме је, како се горе умјесно упућује, исказана срж човјековог *онтро-епистемолошког међуположаја*, на средокраји између Бога и животиње, и то тако што га исходишно незнање, формално узевши, чини блиским потоњој, док га тежња знању, и уопште упућеност његовог бивања на знање уподобљује Богу, макар и само издалека. Но сáмо *знање незнанja*, које је Сократ први открио, није тек његово приватно теоријско мнијење већ је то најсажетија и најистинитије могуће одређење тога ко човјек јесте, тога каква му је ситуација, те како му ваља живјети – наиме, од незнања ка знању, односно од необразованости (необликованости, неустановљености) ка образованости (обликованости, установљености).

Ако је, опет за Платона, мишљење разговор душе са самом собом, тада је непосредно јасно да тај саморазговор има и функцију преображавања (само)разговарајуће душе, што такође представља својеврсни до-принос образовању. Ипак, као коначан, човјек је упућен на припомоћ других људи – као што је и он за све њих потенцијално припомажући када је ријеч о расправљању о стварима од заједничког људског значаја – насупрот ономе што је од партикуларног *интереса*. Најпослије, и логос долази до својег истинског појма када је јаван, тј. када кружи у међуљуд-

² Изворно преводно рјешење прилагодили смо нашем преводилачком рјешењу (прим. Ч. К.).

³ Хозе Ортега и Гасет, *Што је филозофија?*, Загреб, 2004, стр. 148/9 (истакао Ч. К.).

ском, симболичко-комуникативном простору као оно што повезује, било да речено изазива сагласност или несагласност. Јавни, изречени, говорни логос његова је изворна, мада, дакако, не и једина прихватљива форма, а не нешто што тобоже има везе са приматом гласа пред писмом, са, окуражено путем полемичке новокованице, фантомским „фоноцентризмом”, који Дерида [Jacques Derrida], пошавши од јудејскога примата писма, пристрасно супротставља класичној хеленској култури у којој је првенство имала усмена ријеч.

Јавни разговор о стварима од општељудскога значаја јесте покушај да се путем саопштавања ублажи, како рекосмо, начелно непревладива недостатност појединачнога људскога мишљења – и када је ријеч о „људској врсти”, и о сваком човјеку понаособ. Заједнички разговор утолико служи заједничком саобразовању саговорникâ. Јавни и гласни разговор представља једно и *образовни процес*, али и облик *племените себичности* путем које, поред осталога, свако покушава да искористи напоре својих саговорника – не би ли се, коликогод, примакао ваљаноме увиду. Служење другима (и као датив и као инструментал) дволико је – и као узимање других за средство властитог духовног напредовања, тј. образовања, али и као несебично настојање да се другима помогне у њиховим образованим тежњама, које су аналогне нашој.

Не само што су „себичност” и (несебична) служба неодвојиве него њихова неукидива међусобна упућеност чак унеколико не зависи од вољâ учесникâ у разговору, будући да је „логика” јавнога логоса таква да су оба ова момента уграђена у саму његову нарав. Зато је, нужним начином, брига о души, платоновска *епимелеја*, увијек брига не само о својој него и о туђој души – у мјери у којој умски логос не може трајно, нити превасходно, остати „утамничен” у приватни простор појединачне душе. И зато је, у крајњем, интелектуална врлина неодвојива од политичке. Да није коначан, човјек не би био суштински упућен на другога, и стога не би могао бити *animal politicum*.

Неодвојивост себичности и несебичности, коришћења и служења, слабости и врлине – човјека одређује и онтолошки, и епистемолошки, а, на концу, и друштвено-политички. Из тога што појединачни човјек *не може*, односно *не зна сам* – произлази неопходност његовог ангажовања с другима који је двоструко двојак; двострук је због своје инхерентне са-монапете себично-несебичности, а двојак је зато што се дотиче човјекове онтолошке и епистемолошке самонедовољности. Социјетет је као такав *удруженост слабих*. Притом није ријеч о *функционалној* слабости, о томе што човјек не би могао преживјети у природи ако би био усамљен. Прави смисао његове политичности може се разумјети ако се обрати пажња на човјекову епистемолошку слабост.

Он, како видјесмо, удружује мисаоне напоре са иницијативама, са себи, начелно, у бећ-Знању равнима, зато што не може знати сам. Ни онтолошка самодовољност не смијера на човјекову немогућност да (пре)живи сам,

већ на немогућност да постане „он-сâm”, оставши сам, а прије тога – и на немогућност да се уопште буде човјек оставши сам. Може се, евентуално, постати ја-сâm само зато што се није сам. Други ми, нехотично, као и ја њима, могу даровати могућност моје аутентичности, чак људскости, на исти начин на који ми дарују слободу. И ту, као и са слободом, постоји налиčје дара. Наиме, као што ми дарују слободу, у општем случају је самим својим присуством, ако не и интенционално, ограничавајући – тако је и са аутентичношћу; формално само скупа с другим, налазећи се у социјеталном стању, могу бити у прилици да постанем неко, чак неко ко је „аутентичан”, иако ми присуство других, а често и њихова настојања, управо стоје на путу ка томе.

Но ако бивати људски, односно бивати унутар социјетета, значи бивати заправо, ваљано, врлински, тада је јасно да се то знатним дијелом тиче и човјековога усавршавања у знањима, иако је врлина, у крајњем – наспрот Сократу, несводива на знање, будући да је њен аутентични начин „постојања” – став, склоност, хексис.⁴ Зато се, у крајњој линији, човјекова коначност суштински види управо на епистемолошком плану – будући да он не зна ваљано и *цјеловито* (све) оно што јесте, а тиме ни како треба ваљано живјети, без обзира на то што, разумије се, многа знања о „природи” ипак не доприносе стицању врлине.

Испоставља се, да закључимо ово разматрање, да не само, формално узвеши, будући скупа с другима, могу ступити у простор где се уопште може поставити питање ваљанога живљења, људске врлине, „аутентичности”, „остварености” и слично него су ми, поврх тога, други људи, за мене, *ту* не би ли ми својим спознајама помогли у мојем настојању да досегнем оно што би требало да ми је у животу најважније, макар ако је ријеч о себи самоме. Коначно, и интелектуална традиција, традиција трагања за увидима, јесте тражење испомоћи онога ко је слаб, коначан,

⁴ Образованост и врлина постају заправо дио нечијега бића када њихови извори буду мање или више заборављени, као саставни дио нечијег хабитуса, предрасудности – зато што *јесте* тако, односно зато што *треба* тако. Овим не желимо, разумије се, да релативизујемо тезу о коначности, која увијек чини могућим усавршавање у знању, па чак и у врлини, у мјери у којој она не може бити одвојива од знања; но за онога ко стоји на неком мисаоном, односно врлинском становишту, ствари, до даљњега, тако јесу, односно треба да буду. Теза је, dakле, да врлина није одвојива од знања, али да није на њега сводива, јер, када се она истински усвоји, за онога ко ју је прихватио постаје неважно да се сјећа њених извора, тога како ју је стекао. Слично је и са образовањем, а да је тако јасно је да је за, условно казано, „образованога” човјека корпус његове образованости колоплет тзв „општих мјеста” чијих се аутора, или начина како је дошао до њих, он послије некога времена обично само оквирно сјећа, или чак ни тако.

несамодовољан. Зато је мој опстанак (*Dasein*), као, хајдегеровско, бивање-ту (*Da-sein*) – увијек и бивање-других-ту-за-мене. То, нужним начином, важи и узајамно. Но ако сви знају да својим (евентуалним) знањем, али и примјером властите врлине, која не мора бити доведена до (педагошки употребљивога) појма могу бити ту за друге, као и они за њих, зар није онда „рационално” – с оне стране било какве емпатије за друге, која је, дакако, не само „легитимна”, већ од човјека и очекивана – да се, урачунавши ту околност, она унапријед „угради” у властити став – као сопствена спремност да се буде ту за друге? Заједница направљена ради знања, усмјерена ка његовом стицању, јесте заједница знањем-слабих, знањем-мањкавих. Политичка заједница, стoga, увијек јесте заједница у којој је ријеч о томе какви ће бити они који је чине, заједница у којој треба бити важно какви су знање и врлина оних који је чине. Напослијетку, није само питање знања и врлине чланова једног социјетета политичко питање него је прилично јасно да је карактер тога социјетета тијесно повезан са питањем врлино-знања у њој обитавајућих појединача. Тиме се долази до увида да из епистемолошке коначности непосредно не произлази само питање ваљанога образовања појединача него и питање бића и ваљанога обликовања заједнице.

Платон је, познато је, настојао на томе да је *синусија*, тј. са-суђење, са-бивање ученикâ и учитеља, предуслов образовне ситуације – и то не тек фактички, тако што су слушаоци ту и што слушају предавача, већ суштински, наиме тако што они, путем једне парадигматичне животно-рационалне форме, чине једну логичко-аргументативну, а најпослије и *образовну заједницу*. Треба рећи да ова ситуација није (духовно) корисна само за слушаоце, ученике, него, у једва нешто мањој мјери – и за самога предавача. Предавач, будући коначан у погледу својих увида, начелно никада није ни у каквом сувереном „власништву” заокруженога знања. Зато сваки пут када износи нешто пред своје слушаоце – изнесен је на проби, искушењу, не само пред аудиторијем него и ништа мање пред њим самим.

Оно што се излаже као тзв. „градиво” у образовној ситуацији, у суштини, тј. у општем случају, није готово знање које само треба некоме пре-нијети, већ је провизорно размишљање које у сваком таквом педагошком покушају може бити суочено са бољим увидима, разлозима, аргументима, и на тај начин преиначено, тј. преображен, па стога макар донекле приближено (недостижном) идеалу потпунога Знања. И предавач, иако, макар формално, позванији од ученикâ да говори о датој теми, приликом предавања, које би требало бити, помало парадоксално, *предавачки разговор*, обавља троструку службу: служи ученицима, њиховом стицању увида, служи себи, преиспитивању сопствених назора о датом питању, и, коначно, служи *самој ствари*, тј. истини о датом питању. У том погледу разлика између предавања, које има и форму разговора, и симпозија с колегама који су, макар формално, на истом нивоу упућености у

проблематику, само је градуална, јер у оба случаја на дјелу је *образовна ситуација*: племенито служење другима (у оба смисла – и као онима којима се посвећујемо, и као „средствима“) – ради освјетљавања истине и ради њенога усвајања, у облику *Образовања*.

Иако у слушаоницу улази као онај ко треба да, да тако кажемо, исповиједа истину, малтене као некакав пророк, професор је заправо службеник истине, и као такав треба стално да има у виду могућност напредовања, односно могућност грешке у ономе што је текућа верзија излагања истине. Професор је, стoga, *несигурни пророк*, при чему, разумије се, као професор, не смије бити психолошки несигуран, јер би то, поред осталога, било „непрофесионално“ и нецјелисходно, чак, ако није претјерано рећи, недостојно узвишене ствари које се латио, а то је подстицање других да размишљају о ономе што се тиче свих. Као „несигурни пророк“ коме мањка коначна и неопозива извјесност, професор треба да излаже у границама својих највећих тренутних способности, *као да је то сама Истина*, али да увијек има на уму могућност да ствари можда не стоје сасвим тако. Несигурни пророк је фигура која одговара форми коначног знања, тј. знања које зна да никада није стигло до краја, будући да зналчево знање никада није право Знање. Због тога се градиво, док се предаје, увијек, поред осталога, провјерава у погледу своје подобности за подуку.

То што ријечи *професор*, *професија* и *пророк (профет)* имају исти коријен није случајност, а понајмање тек и само језичка. С једне стране, професор је, у неку руку, фигура *секуларног пророка*, онога ко, условно казано, исповиједа, подучава са своје катедре, као што су некада свјештеници проповиједали са својих проповједаоница. Уосталом, и ријеч *катедра*, као, уосталом, и из ње изведена *катедрала*, потиче управо из црквеног окружења, као што је и проповједник облик зналца, што нам говори и сам, етимолошки сродни старословенски облик *вједјети*. Професор – у емфатичком смислу, наравно, а не као неко ко строго „професионално“ обавља послове преносиоца знања – нека је врста наследника домодерне фигуре црквеног проповједника.

У вези с овим, важно је указати на повијесну мијену кроз коју је прошла ријеч *professio*. Данас, то је занимање које неко обавља у настојању да доприношењем нечим друштву у којем живи – нађе изворе средстава за живот. Према властитој професији има се превасходно *инструментални однос*, тако да се савремени, индивидуалистички обликовани човјек труди да се лично, емотивно или како већ иначе – залаже, „ангажује“, „инвестира“ у нешто што је „само посао“. Бити на послу, према Марксовом [Karl Marx] диктуму, значи „не бити код куће“ – не као домицилу на који је неко пријављен у Мупу, већ као присном симболично-психолошком мјесту, дакле истинском „завичајном“ станишту своје егзистенције. Оно што се заиста, а то данас значи: што се *приватно* јесте, односно оно шта се ради и како се обавља властити посао то су, према саморазумијевању

савременог атомистичко-индивидуалистичког „нарцизизма”, поприлично одвојене сфере – без обзира на то што је професионални успјех, без сумње, ствар друштвенога престижа. Но и тада, друштвено-професионални успјех превасходно је важан као *средство* постизања што веће „слободе“ и „независности“ у „креирању“ тзв. *свободнога времена*, када свако треба да буде оно што заправо јесте или што жели бити. Другим ријечима, врхунска професионална достигнућа све мање су извор осјећаја достојанства, а све више сусредство самообликујућег хедонистичког индивидуализма, чији је превасходни домен сфера слободнога времена, када свако, тобоже, треба да буде оно што заправо јесте, односно што жели бити.

Тај проблемски склоп на следећи начин формулише:

[т]ежимо испуњењу у својим хобијима, на одмору, док су економске, правне и политичке структуре у којима живимо скупа далекосежно инструментално утемељене.

[в]ећина људи веома је удаљена од бивања истим аутономним субјектима какви су код куће, или када се осјећају као потрошачи.

[в]ећина [свој] самостално одређивани живот води унутар једне примјерене приватне сфере...⁵

Иначе, раније, на почецима модерности, „[И]нструменални став спрам природе представља објаву независности од ње“,⁶ будући да је она на тај начин не само требало да буде обликована сходно човјековом пројекту, већ је претходна претпоставка тога независност од затечених симболичких, било на онтолошком Логосу, или на Ријечији Божјој почивајућега поретка. Но, у међувремену, структуре инструменталности подлегле су процесу „отуђивања“, иако су оне извorno биле највећа нада модерног антропоцентричног новога поретка свијета. Стога је и подручје градње идентитета сведено на сферу тзв. „приватности“. Јавни човјек је отуђени човјек, што је Хајдегер, и данас за многе неочекивано, формулисао још 1927. у *Бићу и времену*:

Одстојност [Abständigkeit – од одстојање (Abstand) – Ч. К.], пројечност, поравњавање сачињавају начин бивања онога Се [des Man], оно што познајемо као ‘јавност’. [...] Јавност све затомљује, а прекривенô издаје за познатô и свима доступнô.⁷

⁵ Charles Taylor, “Legitimationskrise”, p. 276, 280, 281.

⁶ *Ibidem*, p. 265.

⁷ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen ¹¹1967, p. 127.

Насупрот свему овоме, до краја средњег вијека, а понедје и дубоко у нови вијек, човјек је у својем бићу био одређен оним што му је професија. То шта је неко радио одређивало је ко он бијаше. У сталешком друштву човјек је био раван друштвеној функцији коју је обављао, његова „душа је биласталешка“ (што Делимоова [Jean Delumeau] сјајна формулатија *психосоцијалног организма* предмодернога друштва, који је потицала још од антике) – и то је било тако не само са неке екстерне, постварујуће-објективишуће перспективе, већ су људи тога времена и за себе тако посматрали своју цјелокупну „професионално“-животну ситуацију.⁸ Они нијесу код куће постајали неким иним у односу на оно што бијаху „на послу“. Њихово животно позвање није престајало на кућном прагу. У том смислу, још не тако давно официри су се, и у сасвим мирно вријеме, свуда кретали у униформи, а донедавно је тако било и са свјештеницима. Носити увијек униформу значило је себи и другима невербално поручивати да сопствена служба никада не престаје, чак ни када се није „на послу“. За њих, идентитет, достојанство, осјећај поноса били су посредовани превасходно професијом. Професија их је, коначно, одређивала не само социјално него их је и смјештала у *символички космос*, и утолико прибављала *објективни* „смисао“ њиховим личним животима.⁹

⁸ Charles Taylor, "Legitimationskrise": „За предмодерну, ја сам елемент свеобухватног поретка. За себе самога, [уколико бих био замишљен] као пунктуалну егзистенцију изван њега, био бих само сјена, празна љуштура. Поретак у који сам стављен представља спољашњи хоризонт који је одлучујући за питање ко сам ја. Ако би тај хоризонт био затомљен, не би се могло замислити на који начин бих могао одговорити на ово питање. Ако бих покушао да га искључим, упао бих у једну врсту беззначајности, неегзистенције, виртуалне смрти.“; „[Х]оризонт идентитета за модерног човјека налази се у његовој унутрашњости, а за предмодернога у спољашњости.“ (Исто, стр. 249–250; истакао Ч. К.).

⁹ Такву ситуацију Зимел, својом конструкцијом идеалног облика друштва, за коју он мисли да је могућа, нехотице „описује“ на сљедећи начин: „Да би уопште могло бити некаквога 'позива' мора постојати, ма како настала хармонија између градње и животног процеса друштва, на једној, и појединачних сазданости и импулса, на другој страни.“; „На њој, као општој претпоставци, почива, коначно, предоца да унутар једнога друштва за сваку особу постоји позиција и достигнуће на које је она 'позvana', те императив да се они траже све док се не нађу.“ (Georg Simmel, *Soziologie*, р. 30) Он свој 'сазнајнодруштвени' идеализам доводи до заоштрене форме сљедећом констатацијом: „Емпиријско друштво биће 'могуће' само путем овога, у појму позива врхунчећега априорија.“ (на истом мјесту) Када би ова претпоставка била фактички испуњена, тада би друштво, од анонимног простора – што је његова априорно-концептуална, али и реална, модерна форма – било претворено

Позадинска метафизичка претпоставка апсорбованости личног и друштвеног идентитета јесте – не тек хипотетичка – адекватност унутрашњег позивања и професионалног позива, на чemu је требало да почива релативна друштвена хармонија предмодерног доба. Било је стога изузетно важно да појединац „само“ препозна оно за шта је већ, по себи, био „позван“, што, међутим, стоји у напетости са прилично чврстим друштвеним структурама, које нијесу остављале превише простора за бирање и проналажење властитога позива, а тиме ни за хипотетичку *coincidentia-y oppositorum* појединца и друштва.¹⁰

Пошто је њихов идентитет био сталешко-професионално дефинисан – а тако је било на свим нивоима друштвене хијерархије, не рачунајући људе без професије, позива и статуса, који су, и поред своје социјалне, односно симболичке функције били предмет презира и стигме (глумци, забављачи, односно скитнице-просјаци) – за њих није могло да се изричito постави питање личнога идентитета. То се појављује као проблем тек за модерну индивидуу, испалу из стarih, епохално превазиђених социо-духовних структура, за које је њихов посао само оно захваљујући чemu се „живи“, а не нешто што одређује властито животно позивање, па самим тиме и смишо сопственога живота.¹¹ Ријечју, са успоном модерности професија је све више постала ствар само тога да се јесте, ствар социјалнога опстанка (*Was-Sein*), а све мање питање онога шта се јесте (*Daß-sein*). Ово посљедње је човјек стога морао да самостално рјешава с оне стране својег посла, који више није био његов социјални позив (*vocatio*).¹²

у добро уређени организам у којем сваки ради оно што је нашао на основу „унутрашњега зова“ који је претходно осјетио.

¹⁰ Georg Simmel, *Soziologie*, p. 30: „Старина није познавала овај појам [позив – *Beruf*] – у смислу личне разлучености и у погледу дијелова сфере рада расчлањенога друштва“.

¹¹ Чарлс Тejlor, *Болест модерног доба*, стр. 48: „У таквим старијим друштвима, све оно што бисмо данас описали као идентитет неке особе највећим делом било је фиксирано њеним друштвеним положајем; то јест основа која је давала смисао ономе што је неке препознавао као важно у значајној мери била је одређена његовим местом у друштву и за њега везаним улогом и делатностима“.

¹² Тejlor уочава супротност између самоинструментализовања, у шта улази, наравно, и инструментални однос према својем позиву, и тражења својега мјеста у јаједници на основу препознавања своје мисије, тј. „унутрашњег зова“ – чemu непосредно треба да одговара и појединачев друштвено-животни позив: „[з]аузимањем инструменталног става према себи можемо изгубити способност да чујемо тaj унутрашњи глас“. (Чарлс Тejlor, *Болест модерног*

За предмодернога човјека професија је дефинисала његову *животну мисију*, као мисију у заједници и за заједницу у којој живи. Тиме средњовјековни „професионалац“ уједно „рјешава“ – притом не бивши никада са њима директно суочен – и питање својега идентитета и својег односа према другима, јер он, радећи ваљано, или макар што је могуће боље, свој посао – уједно служи људима из својег окружења, служи својој заједници, народу Божјем, што је, поврх тога, било сматрано и богоугодним. Секуларизовањем фигуре професионалности нестаје тијесна веза између посла и личног идентитета, док се сопствени посао почиње посматрати претежно инструментално, као средство за живот у *друштву* где влада утакмица свих (индивидуа) против свих (осталих индивидуа), а не као сопствени улог у *заједницу* којој се душом и срцем припада.

Уочава се да професор и у савремено доба задржава – односно може задржати, а, рекли бисмо и то треба да чини – фигуру средњовјековног *мисионарског професионализма*. Његов посао, нарочито ако предаје области у којима не владају (тобоже) „непобитне истине“ – као у природно-техничким, те позитивизму склоним друштвеним наукама – средство је самооплоћивања, самопреиститивања, коначнотрагања заличним идентитетом, те начин његовог обликовања, као што је, у ништа мањој мјери, начин да се служи другима, да се они лично подстакну на слично такво трагање. Тиме се, у крајњем, на изразити начин служи својој заједници,

добра, стр. 32). Занимљиво је, међутим, да он ову супротност, с правом, препознаје не између средњовјековне и модерне цивилизацијске формације, већ између онога што је типично за модерност и реактивне консталације романтизма, која може настати тек у модерно вријеме: „Хердер је изложио идеју да свако од нас има оригиналан начин да буде човек. Он је формулише говорећи да свако има сопствену 'меру'. [...] Пре kraја осамнаестог столећа нико није ни помишљао да би разлике међу људима могле имати такав морални значај. Има одређеног начина да се буде човек који јесте мој начин. Позван сам да живим свој живот управо на тај начин, а не да опонашам неки туђи. Али то даје нови смисао верности себи. Ако не будем веран себи, промаћи ће ми смисао сопственог живота, промаћи ће ми оно што човек значи за мене“. (на истом мјесту)

На необичан начин, у окриљу модерности настала реакција на једностраности модерности доводи на видјело, иако у заоштреној и преиначеној форми, оно што је била срж средњовјековнога поимања позива. Ако је у романтичарској верзији модерни човјек „позван да живи свој живот на сопствени начин“, тада је средњовјековном човјеку билоовољно само да, на основу „унутрашњег гласа“, препозна ону професију за коју је „рођен“, или за коју је „позван“. Тиме би уједно било ријешено питање укупнога смисла његовога живота, што модерно-романтичарској индивидуи ни издалека више не може битиовољно.

јер подстицањем подмлатка да буду бољи људи и заједница, идеално посматрано, постаје болја.

У средњовјековној, али и у савременој, образовно-професорској консталацији, бити, радити и служити неодвојиви су – за разлику од савременог друштва, нарочито у оној мјери где атомизовани појединци губе из видокруга идеју и осјећај своје заједнице (*Gemeinschaft*, у смислу Фердинанда Тениса [Ferdinand Tönnies]), којој свако од нас (треба да) служи, макар тиме што и уколико ваљано обавља свој посао. Као и филозоф, односно хуманистички учењак, и професионалац који себе схвата као службеника своје заједнице – што је и даље начелно могуће, иако је тако несавремено и све рјеђе – своје достојанство види у усавршавању онога што најбоље зна – професор у, хајдегеровски казано, служби знања, а стручно-занатски „професионалац“ – у „служби умијења“.

Повезивање функција рада, бивања и служења, дакле, друштвене, онтолошке и заједничне, данас је све теже постићи, будући да се успостављене социо-психолошке структуре које погодују наставку процеса диференцирања, а затим и дробљења, који се не зауставља чак ни на границама бића појединачних особа и њихових егзистенција, односно живота, већ дубоко задире у њих, уводећи унутрашње подјеле између доживљајно и функционално све јасније одвајаних сфера живота појединца. То данашњег човека често доводи у ситуацију да не само што осјећа супротстављеност различитих димензија својега бића (лично-емотивну, професионалну, породичну, пријатељску...) већ он неријетко и мора да бира између њих, те да, дакле, свјесно подноси личне жртве – да би тобоже примјерено, макар сходно својем животном пројекту, видио свој живот. И на том нивоу потврђује се истина *Дијалектике пропрвећености* о (модерној) култури као *интроверзији жртве*.

Оваква ситуација људима прошлих времена била је мањом непозната. Та, типично модерна форма *подијељенога, иманентног напетога бића* човјека све више збуњује, доводи га до све озбиљнијих идентитетских недоумица, јер му је све теже не само да буде „у миру“ са друштвеним окружењем – а камоли да му оно помаже да, на обострано задовољство, буде то што треба постати (као што би у домодерној заједници); чак је све неизвеснија могућност „измирености“ и са самим собом. Не лежи ли, узгряд, баш на том трагу добар дио објашњења за „епидемију“ неурозе и иних облика психичких дисфункција које су погодиле модернога човјека? Логика индивидуалистичкога цијепања социјално-символичких сфера и димензија на крају доводи до унутрашње расцијепљености саме индивидуе, што би се културнокритички могло „читати“ и као њена повијеснокултурна *reductio ad absurdum*. Предмодерни појединачац у том погледу је имао не само знатно „чистију“ ситуацију него је знатно мања могућност искусивања личних унутрашњих подвојености њега чинила утолико једноставнијим и монолитнијим од човјека савременога доба, па стога и психо-социјално неупоредиво „снажнијим“.

У ситуацији узајамне упућености, и сарадње, а не противрјечја различитих животних функција и нивоа личнога, заједничнога, односно друштвенога живљења, могуће би било постићи оно што је некада било на дјелу, када је јединство тих нивоа – док не бијаше тек функционално-инструментално, већ симболичко-онтолошко – предупређивало појаву проблема идентитета, а од фамозног *начина живота*, те толико (и унутрашњеполитички и спољњополитички) коришћене идеологеме влађајућег либералног свјетоназора, није чинило један од највећих практичних, па и теоријских проблема савременога човјека.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] Делимо, Жан, *Страх на Западу од XIV до XVIII века*, Опсаднути град, Нови Сад, 1987.
- [2] Heidegger, Martin, *Sein und Zeit*, Tübingen, 1967.
- [3] Ортега и Гасет, Хозе, *Што је филозофија?* Загреб, 2004.
- [4] Simmel, Georg, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Berlin, 1908.
- [5] Тejлор, Чарлс, *Болест модерног доба*, Београд, 2002.
- [6] Taylor, Charles, „*Legitimationskrise*”, *Negative Freiheit?* Frankfurt/M. 1992, pp. 235–293 (превод с енглескога).

Chaslav D. Koprivitsa

PHILOSOPHY AS EDUCATION AND/ OR PROFESSION

Abstract

In this paper we deal with the genesis of philosophy as a matter of education образование (Rus.), Bildung (Germ.) in the primordial sense. By that, we imply the fundamental fact that it is about a necessity for human, as being finite, to shape his own Being and his identity through education. That is why philosophy is considered to be a life form in which being, work and service are interwoven. Not only does one get closer to the truth in conversation with others, by being together with them, but he also has the obligation to share his knowledge with others. By the end of the Middle Ages, man's identity was defined by his profession, since essentially no separate public and private spheres were assumed. This situation changes with the modern age, so that participation in the field of work has primarily instru-

mental character, while private realm remains related to identity building. By contrast, philosophy, as the unity of thought, way of life and profession, is distinguished as a "case" transcending the mentioned epochal and structural divisions.

Key words:

philosophy, education, profession, history of ideas, modernity, privacy,
Charles Taylor.

POLITIKOLOGIJA

Pregledni naučni članak

UDC 351.941(497.11)
342.7(491.11)

*Marko M. Lazarević**

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Evolucija i širenje nadležnosti Zaštitnika građana kao nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava u Srbiji

Apstrakt

Predmet istraživanja u ovom radu je analiza uloge i osnovnih obeležja institucije Zaštitnika građana u Srbiji kao Nacionalne institucije za zaštitu i promociju ljudskih prava. U radu se bliže analizira transformacija institucije ombudsmana od klasičnog kontrolora javne vlasti do hibridnog modela, kome se pridodaje dimenzija zaštite ljudskih prava, kada ova institucija postaje centralno telo za zaštitu ljudskih prava na nacionalnom nivou.

Upotreboom različitih metodoloških postupaka bliže je analiziran predmet istraživanja, sistematizovani su izvori i relevantna teorijska građa koja podrazumeva naučne izvore, dostupne pravne izvore i delove godišnjih i posebnih izveštaja Zaštitnika građana koji se tiču njegove nove uloge – zaštite i promocije ljudskih prava. Na osnovu prikupljenih empirijskih podataka autor ukazuje na ključne prednosti i mane koncepta nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava. Cilj rada je da se na osnovu izvedenih zaključaka ponude preporuke za povećanje efikasnosti u radu Zaštitnika građana, što uzročno vodi podizanju kvaliteta zaštite ljudskih prava i građanskih sloboda u Srbiji.

* lazarevic.fpn@gmail.com

Ključne reči:

Ombudsman, Zaštitnik građana, Nacionalna institucija za zaštitu ljudskih prava, ljudska prava, vladavina prava, Srbija

Ideja institucije ombudsmana javila se tokom XVIII veka kao posledica političkih zbivanja u Švedskoj, u središtu kojih se odigravala stalna borba kralja absolutiste i parlamenta u želji za akumuliranjem političke moći i pravom izbora Kancelara pravde¹. Momenat donošenja Ustava označio je najpre jasnú raspodelu nadležnosti i ovlašćenja između zakonodavne i izvršne vlasti, a potom i razradu koncepta parlamentarnog ombudsmana, koji će (u ime zakonodavne vlasti) kontrolisati rad državnih službenika u sprovođenju zakona. Tako je parlamentarni ombudsman, neraskidivo povezan sa institucijom Kancelara pravde (koga je postavljao kralj), pod uticajem načela podele vlasti i preraspodele političke moći prvi put uveden u Švedskoj 1809. godine.² Švedska je na taj način postavila temelje instituciji ombudsmana, čija se ovlašćenja do danas nisu značajno izmenila, dok je Danska, koja je ombudsmana uvela 1952. godine, doprinela njegovoj popularnosti i daljem širenju. Tako se skandinavski deo Evrope određuje mestom razvoja novih oblika kontrole rada javne uprave, a posebno institucije ombudsmana, koja će u svom dalmjem razvoju biti prepoznata kao idealan model centralne institucije za zaštitu i promociju ljudskih prava unutar nacionalnih država.

U stručnoj literaturi često se isticalo da ombudsman nije „čist pronalazak političke misli jednog naroda”³ i da ova ustanova nije nova, jer su „ombudsmani ostatak predemokratskog prosvećenog apsolutizma u kome su predstavljali ventil za žalbe”⁴. Ovi stavovi počivaju na ideji o delotvornoj kontroli vlasti, koja je inkorporirana u instituciju ombudsmana, a koja se, u izvesnom smislu, može pronaći i u drugim institucijama koje sežu duboko u istoriju. Reč je o kvazisudskim i kontrolnim institucijama koje su postojale u različitim istorijskim epohama, poput carskog juana u Carskoj Kini, efora u antičkoj Grčkoj, narodnih tribuna i cenzora u Rimu ili Mohtasiba u nekim zemljama islamskog sveta.⁵ Ipak, Švedska predstavlja kolevku institucije ombudsmana,

¹ Funkcija Kancelara pravde bila je kontrola rada javnih službenika u ime kralja.

² Dejan Milenković, *Javna uprava: odabrane teme*, Čigoja štampa, Beograd, 2013, str. 125.

³ Jovan Đorđević, *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 1985, str. 707.

⁴ K. Bejme, „Stare i nove institucije” u: Petar Bojanović, Ivan Mladenović (urs.), *Institucije i institucionalizam*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 285.

⁵ Rudolf Machacek, “Law and justice: Two sides of the same coin” in: Dragoslav Stojić (ed.), *Facta universitatis, Series: Law and Politics*, Vol. 1, No 5, University of

a ovo nezavisno kontrolno telo danas postoji u preko sto država sa različitim pravnim i političkim sistemima, kulturnim nasleđem i političkom tradicijom. Sa tim u vezi, utisak je da su u institucionalnom oblikovanju ovog nezavisnog kontrolnog tela podjednako učestvovala iskustva pomenuih kvazisudskih i kontrolnih institucija, zatim politička praksa najpre skandinavskih, a potom i drugih demokratski uređenih država.

U obavljanju svojih nadležnosti ombudsman se najčešće određuje kao „jednostavan i jeftin”⁶ instrument koji uspešno kombinuje pravnu i političku kontrolu rada javne uprave. Neopterećen proceduralnom krutošću i pravnim formalizmom, ombudsman predstavlja efikasan mehanizam koji probija „birokratske začarane krugove”⁷, čineći „autoritativne administrativne sisteme transparentnim – dostupnim parlamentarnoj kontroli i opštoj javnosti”.⁸ Stoga se ombudsman može odrediti kao nezavisno kontrolno telo koje ne raspolaže represivnim ovlašćenjima i svrstati u mehanizme nepravne spoljne kontrole javne uprave. S obzirom na to da ombudsman nema pravnih ovlašćenja, niti klasičnih ovlašćenja državne vlasti, reč je o telu koje ne naređuje već preporučuje, ne presuđuje već upozorava, ne preduzima mere već daje mišljenja i predloge.⁹ Osnovna obeležja, nadležnosti i ovlašćenja ombudsmana su na taj način neodvojiva od fundamentalnih ideja demokratije – zaštite ljudskih prava i garantovanja vladavine prava.

RAZVOJ IDEJE OMBUDSMANA U SRBIJI

Ubrzan društveni razvoj u Srbiji XX veka podrazumevao je uvođenje novih političkih institucija, što je vodilo ka usložnjavanju javne uprave unutar već značajno birokratizovanog političkog sistema. Nov razvojni proces podstakao

Niš, Niš, 2001, p. 574; Jovan Đorđević, *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 1985, str. 693–697.

⁶ W. Gellhorn, *Ombudsman And Others – Citizen's Protectors in Nine Countries*, Harvard University Press, Cambridge, 1967, pp. 3–4.

⁷ Stevan Lilić, „Ombudsman za zaštitu podataka – Data protection ombudsman” u: Stevan Lilić, Dejan Milenković, Biljana Kovačević-Vučo (urs.), *Ombudsman: međunarodni dokumenti, uporedno pravo, zakonodavstvo i praksa*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2002, str. 155.

⁸ Dejan Milenković, „Nastanak, razvoj i problemi kontrolnih tela u Srbiji posle 5. oktobra” u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih institucija u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Boll, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, 2010, str. 95.

⁹ Miodrag D. Radojević, „Dva veka ombudsmana”, *Politička revija*, br. 4/2009, Beograd, str. 164.

je i razmišljanja o uvođenju institucionalnih mehanizama koji će vršiti nadzor državnog administrativnog aparata. Međutim, politička transformacija ka demokratizaciji političkog sistema, praćena birokratizovanim i značajno politizovanim političkim sistemom, u kome je veoma teško uspostaviti poredak vladavine prava i napraviti jasnu podelu vlasti, značajno je otežala kreiranje institucionalnog ambijenta u kome će institucije biti trajnije od politika.¹⁰

Pored nestabilnog političkog ambijenta, postojali su naporci da se uvede određena kontrola delovanja političkih institucija u Srbiji, poput one koja je već postojala u razvijenim demokratskim državama. Celokupan razvoj različitih kontrolnih tela do trenutka konačnog uvođenja ombudsmana trajao je dugo, te se ceo proces može sistematizovati u četiri faze.

Prva faza odnosi se na period pre Drugog svetskog rata, kada je postojala institucija pod nazivom *Glavna kontrola*, koja je vršila nadzor u izvršavanju budžeta i donošenju završnog računa. Svojim radom omogućavala je Narodnoj skupštini da posredno vrši kontrolu upravnog aparata u trošenju narodnog novca.¹¹ Takođe, unutrašnja kontrola državne vlasti postojala je i nakon donošenja Zakona o unutrašnjoj upravi iz 1929. godine, kada je osnovan *Generalni inspektorat unutrašnje uprave*. Ova institucija je kontrolisala, upozoravala i otklanjala nedostatke u radu, a sa tim u vezi i unapređivala sprovodenje odluka javne vlasti.¹²

Druga faza vezuje se za period nakon Drugog svetskog rata, kada proces ubrzanog širenja institucije ombudsmana širom planete nije ostao nezapanjen kako u pravnim tako i u političkim krugovima tadašnje državne zajednice. Međutim, strah od preterane liberalizacije i demokratizacije poretka, kao i upliva pluralističkih ideja demokratsko orijentisanog dela Evrope, predstavljali su bitne prepreke za uvođenje ombudsmana. Ipak, naporci naučne i stručne javnosti u tom periodu urodili su plodom, pa je u tadašnji pravni sistem, Ustavom iz 1974. godine, uvedena institucija *Društvenog pravobranjoca samoupravljanja*.¹³ Kao organ zaštite društvene svojine i samoupravnih prava i te kako se razlikovao od klasičnog modela ombudsmana, posebno jer njegove osnovne funkcije nisu bile kontrola organa uprave i zaštita ljudskih prava. Društveni pravobranilac samoupravljanja neposredno je pokazivao svu paradigmatsku tadašnjeg političkog poretka. Funkcionisanje u uslovima partiskske države, na osnovama društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja,

¹⁰ Daron Asemoglu, Džejms A. Robinson, *Zašto narodi propadaju – Poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*, CLIO, Beograd, 2012.

¹¹ Ratko Marković, *Ustavno pravo i političke institucije*, IPD Justinian, Beograd, 2006, str. 133.

¹² Dragan Radinović, *Ombudsman i izvršna vlast – institucija ombudsmana na početku XXI veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2001, str. 273.

¹³ Jovan Đorđević, *Politički sistem*, nav. delo, str. 741.

imalo je za rezultat da ova institucija nikada ne zaživi kao inokosni organ zaštite univerzalnih ljudskih prava i sloboda.¹⁴

Donošenje Ustava Srbije iz 1990. godine, koji je posmatran kao moment konačnog raskida sa dotadašnjim autoritarizmom, predstavlja treću fazu. Međutim, kako se kasnije ispostavilo, Ustav je predstavljao samo normativnu osnovu tek kozmetičkih korekcija dotadašnjeg jednopartijskog sistema i na sličan način kao i do tada omogućio je vladajućim elitama da nastave sa autoritarnom političkom praksom. Pored unošenja određenih pluralističkih ideja u politiku i društvo, te podsticanja teorijskih rasprava o uvođenju mehanizma horizontalne kontrole političke vlasti, njegovim donošenjem izostavljeno je uvođenje nezavisnih kontrolnih tela u politički sistem.

Političke promene nakon 2000. godine stvorile su povoljnije političko okruženje u kome se akcenat stavlja na konstitucionalizaciju političkog poretku sa jasno definisanim demokratskim pravilima – poštovanje ljudskih prava, vladavinu prava, podelu vlasti, političku kompetitivnost i autonomno građansko društvo. Na talasu demokratskih reformi i pod uticajem evropskih integracija dolazi do revidiranja ideje uvođenja nezavisnog kontrolnog tela personalifikovanog u instituciji ombudsmana. U ovoj, četvrtoj fazi, ombudsman pod nazivom – *Zaštitnik građana*, suprotno dotadašnjoj praksi, ustanovljen je najpre na pokrajinskom i lokalnom nivou. Donošenjem Zakona o lokalnoj samoupravi¹⁵ 2002. godine napravljen je prostor za uvođenje *Građanskih branilaca* kao fakultativnih organa na nivou jedinica lokalne samouprave. Naznake konačnog uvođenja republičkog ombudsmana mogle su se uočiti u trenutku donošenja Zakona o Zaštitniku građana¹⁶ 2005, da bi tek nakon velikog pritiska nevladinih organizacija i međunarodne zajednice ova institucija konstitucionalizovana Ustavom¹⁷ iz 2006. godine. Dug put uspostavljanja ovog nezavisnog tela potrajaо je do 2007. godine, kada je parlament na predlog odabira zaduženog za ustavna pitanja izabrao prvog Zaštitnika građana u Srbiji – skoro dve stotine godina kasnije od momenta uvođenja prvog ombudsmana u Švedskoj.

¹⁴ Dragan Radinović, *Ombudsman i izvršna vlast – institucija ombudsmana na početku XXI veka*, nav. delo, str. 283–285.

¹⁵ „Zakon o lokalnoj samoupravi”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 9/02, 33/04, 135/04, 62/06.

¹⁶ „Zakon o Zaštitniku građana”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 79/2005, 54/2007.

¹⁷ „Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2006,

OMBUDSMAN – NACIONALNA INSTITUCIJA ZA ZAŠТИTU LJUDSKIH PRAVA

Nadograđujući svoje nadležnosti od klasičnog kontrolora javne vlasti, preko hibridnog modela, kome se pridodaje dimenzija zaštite ljudskih prava, uz aktivno učešće u promovisanju dobre uprave, institucija ombudsmana krajem XX veka postaje centralna institucija zaštite i promocije ljudskih prava na nacionalnom nivou. Razvoj institucije ombudsmana na globalnom nivou može se posmatrati kroz „tri osnovna talasa širenja”¹⁸. Prvi talas širenja podrazumevao je period do sredine XX veka, kada su ovu instituciju poznavale samo Švedska i Finska. Drugi talas otpočeo je najpre uvođenjem ombudsmana od strane Danske 1953. godine, a potom i razvojem koncepta „države blagostanja” (*welfare state*), koji je poslužio kao model državnog uređenja velikom broju drugih demokratskih zemalja. Poslednji, treći, talas širenja institucije ombudsmana odvijao se sa procesom demokratizacije zemalja Južne Evrope i Južne Amerike 80-ih godina XX veka, da bi potom bio nastavljen i tokom *produženog trećeg talasa* (kur. L. M.), nakon završetka hladnog rata i urušavanja autoritarnih režima u centralnom i istočnom delu Evrope.¹⁹

Drugi talas širenja bio je ujedno i momenat kada ideja ombudsmana prima planetarne razmere, a koji se u literaturi označava terminom „ombudsmanija”²⁰. Novo shvatanje odnosa između pojedinca i države podstaklo je međunarodnu zajednicu da više pažnje usmeri ka razvoju dodatnih mehanizama za zaštitu ljudskih prava na nacionalnom nivou. Kreiranjem međunarodnih dokumenata koja su definisala prava svakog ljudskog bića i koja se temelje najpre na „negativnim” pravima prve i „pozitivnim” pravima druge generacije, a potom i na „grupnim” pravima treće generacije ljudskih prava, države postaju dužne da ta prava prethodno definisanim mehanizmima štite i razvijaju.²¹ Ovo će dodatno podstići potrebu za uspostavljanjem institucije

¹⁸ Bivši Evropski ombudsman Nikiforos Diamanduros (*Nikiforos Diamandouros*) je apostrofirao tri talasa širenja ove institucije: *Legality and good administration: is there a difference?*, Strasbourg, 2007. Dostupno na: <https://www.ombudsman.europa.eu/speeches/en/2007-10-15.htm> (Pristupljeno 22. jula 2017).

¹⁹ Linda C. Reif, *The Ombudsman, Good Governance, and the International Human Rights System*, Marinus Nijhoff Publishers, The Netherlands, 2004, p. 8.

²⁰ Termin se u literaturi koristi kao sinonim za objašnjenje nagle popularnosti ombudsmana širom sveta, a njegov tvorac je kanadski profesor Donald Rovat (D. C. Rowat). D. M. Gotehrer, „State of Alaska Office of the Ombudsman“ in: R. Gregory, P. Giddings (ed.), *Righting Wrongs – The Ombudsman in Six Continents*, IOS Press, Amsterdam, 2000, p. 47.

²¹ Kristijan Tomušat, *Generacije ljudskih prava između idealizma i realizma*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2008, str. 71–74.

koja će nadgledati postupanja javne vlasti u smeru zaštite i garantovanja ljudskih prava i na taj način dodatno osigurati pravičnost i odgovornost u njihovom radu.

Na taj način je skandinavski model „klasičnog“ ombudsmana modifikovan pridodavanjem novih nadležnosti i organizacionih formi. Taj proces je otpočeo njegovim uvođenjem najpre u postautoritarnoj Španiji i Portugaliji, a potom i Poljskoj, gde je to bio prvi slučaj takvog tipa institucije u državama postsocijalističkog bloka. Proces modifikacije institucije ombudsmana u naučnoj literaturi označen je pojmom „hibridizacija“²². Podrazumevao je najpre da se u državama u kojima je bio na snazi ombudsman klasičnog tipa ovoj instituciji pridodaju nadležnosti u smeru zaštite ljudskih prava, ili da se pak ove institucije potpuno zamene novim modelom – ombudsmanom hibridnog tipa. Procesom „hibridizacije“ institucija dobija dodatne nadležnosti, a reč je o zaštiti ljudskih prava, borbi protiv korupcije, obezbeđivanju etičkog ponašanja javnih službenika i zaštiti životne sredine.²³

U procesu razvoja mehanizama pomoću kojih bi se dodatno garantovala zaštita ljudskih prava na nacionalnom nivou, Ujedinjene nacije razlikovale su dve institucije: Komisiju za ljudska prava i instituciju ombudsmana. U početku je Komisija za ljudska prava bila određena kao centralno telo za nadzorne i istražne aktivnosti u smeru unapređenja i zaštite ljudskih prava, da bi 80-ih godina prošlog veka institucija ombudsmana bila prepoznata kao efikasan mehanizam za unapređenje sistema zaštite ljudskih prava kroz kontrolu rada javne vlasti. Različito od Komisije za ljudska prava, ombudsman je u većini slučajeva bio inokosni organ izabran od strane parlamenta, međutim, smanjivanjem razlika usled novih zahteva koji su se postavljali pred ovo nezavisno kontrolno telo, ombudsman je sve više preuzimao ovlašćenja Komisije za ljudska prava. Prelomni momenat kada ombudsman dobija primat u sferi zaštite ljudskih prava predstavlja donošenje tzv. „Pariskih principa“²⁴ od strane UN-a gde ombudsman biva prepoznat kao idealan model Nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava (*National Human Rights Institution – NHRI*). Pomenutom rezolucijom uređuje se položaj ovih institucija, te se postojećim

²² Linda C. Reif, *Transplantation and Adaptation: The Evolution of the Human Rights Ombudsman*, Boston College Third World Law Journal, Volume 31, Issue 2, 2011, p. 284.

²³ *Ibidem*, pp. 271–272.

²⁴ Komisija za ljudska prava UN-a je najpre tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka organizovala radionice koje su imale za cilj podizanje nivoa saradnje između nacionalnih i međunarodnih institucija koje se bave zaštitom ljudskih prava. Ove aktivnosti imale su za rezultat donošenje zaključaka u Parizu 1991. godine, a potom i principa koji se odnose na status Nacionalnih institucija za zaštitu ljudskih prava.

ombudsmana hibridnog karaktera poveravaju veća ovlašćenja u sproveđenju nadzora i promocije ljudskih prava na nacionalnom nivou.

Pariskim principima bliže se uređuju nadležnosti i mandat, koji je u značajnoj meri širi i zasnovan na univerzalnim normama koje bliže uređuju oblast ljudskih prava, potom se utvrđuje autonomija institucije, najpre od strane Vlade (egzekutive), potom pluralizam delovanja i nezavisnost garantovana statutom ili Ustavom i na samom kraju adekvatni resursi i dodatna ovlašćenja u istražnim radnjama.²⁵ Usvojeni radi podsticanja daljeg delovanja ombudsmana kao Nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava, „Pariski principi“ uređuju i nadležnosti ombudsmana prema kojima oni imaju prava da se obrate zakonodavnom telu, vladu ili drugim državnim organima, u vezi sa trenutnim stanjem ljudskih prava i da daju preporuke u smjeru donošenja ili izmena zakona i drugih pravnih akata iz tog domena. Na taj način institucija ombudsmana sa proširenim delokrugom i ekspanzivnim mandatom, između ostalog, štiti ranjive grupe i ima prava obilaska ustanova u kojima borave lica lišena slobode. Takođe, jedan od propisanih uslova je da se ombudsmania, pored uređivanja nezavisnosti i statusa institucije uz pomoć Ustava, zakonom dodatno dodeli mandat za zaštitu ljudskih prava.²⁶

Postavlja se pitanje zbog čega je ombudsman postao idealan model institucije koja će poslužiti stvaranju centralnog tela u formi Nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava? Ombudsman najpre na fleksibilan način kombinuje pravnu sa političkom kontrolom državnih organa, doprinoseći kvalitetnoj zaštiti ljudskih prava u odnosu na druge slične nezavisne institucije. Potom je reč o prilagodljivosti ombudsmana novim zahtevima u sferi zaštite ljudskih prava, te njegovoj efikasnosti u radu i brzim organizacionim i funkcionalnim promenama. Kontrolišući rad javne vlasti, ombudsman, za razliku od „drugih vidova upravne kontrole, posreduje u odnosima sa građanima, podstiče javne službenike na pravilno ponašanje i postavlja standarde za dobru upravu“.²⁷ Takođe, došlo se i do zaključaka da se objektivnost i nepristrasnost u zaštiti ljudskih prava na nacionalnom nivou mogu najbolje garantovati davanjem mandata ombudsmanu, kao nacionalnoj instituciji za zaštitu ljudskih

²⁵ National Human Rights Institutions – History, Principles, Roles and Responsibilities, United Nations publication, UN, Geneva and New York, 2010, p. 7. Preuzeto sa: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf (Accessed 11 July 2017).

²⁶ Principles relating to the Status of National Institutions (The Paris Principles). Preuzeto sa: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/StatusOfNationalInstitutions.aspx> (Accessed 11 July 2017).

²⁷ Radojević Mijodrag, *Preobražaj ombudsmana u savremenim pravnim sistemima s posebnim osvrtom na instituciju Zaštitnika građana u Republici Srbiji*, doktorska teza, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, str. 600.

prava.²⁸ Prepoznat kao institucija koja u sebi sažima sve potrebne osobine uspešnog mehanizma za zaštitu i unapređenje ljudskih prava, ombudsman na efikasan način, svojim dodatnim aktivnostima, edukuje građane i političke aktere o značaju poštovanja ljudskih prava i to kroz medijske nastupe, predavanja, različite publikacije, organizovanje radionica, sprovođenje različitih istraživanja i dr.

Da je prihvatanje koncepta nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava značajan reformski pravac ombudsmana u savremenim političkim procesima pokazuje i podatak da čak 78 institucija od ukupno 110 nacionalnih ombudsmana širom sveta ima normativno utvrđen mandat za zaštitu ljudskih prava sa najvišim – „A” statusom, dok su 33 institucije akreditovane sa „B” statusom. Od ukupnog broja ombudsmana širom sveta rad svega 10 njih nije uskladen sa Pariskim principima („C” status).²⁹ Najviši „A” status zahteva punu nezavisnost institucije u odnosu na izvršnu vlast, široka ovlašćenja u područjima zaštite i promocije ljudskih prava, kao i pouzdane i održive institucionalne kapacitete za adekvatno obavljanje takve uloge. Usklađenost konkretne nacionalne institucije sa Pariskim principima ocenjuje Međunarodni koordinacioni komitet nacionalnih institucija za unapređenje i zaštitu ljudskih prava. Podeljeno u tri statusa, potpuno ispunjenje propisanih uslova označava se „A” statusom, delimično „B”, dok je status „C” namenjen institucijama koje ne ispunjavaju propisane uslove.³⁰ Važno je na ovom mestu naglasiti da u slučajevima kada je status „A” detaširan određenoj instituciji to automatski ne znači da je ona zainteresirana, dok dodeljen status „B” ne mora da znači da je reč o manje delotvornoj instituciji. Kao primer koji to ilustruje jeste akreditacija ombudsmana Švedske sa „B” statusom, dok, recimo, ombudsman Azerbejdžana ima „A” status i pored toga što je nivo poštovanja ljudskih prava u ovoj zemlji u konstantnom opadanju usled sve izraženijih autoritarnih tendencija tamošnjih vlasti.³¹ Usklađenost institucija sa Pariskim principima i dobijanje određenog statusa od strane Međunarodnog koordinacionog odbora za nacionalne institucije za ljudska prava nužno stvara osnovne prepostavke delotvornosti tih institucija, pojačavajući njihov kredibilitet i nezavisnost u radu. Međutim, dobijanje određenog statusa uzročno ne znači i automatsko garantovanje delotvornosti

²⁸ *Ombudsman and Human Rights Protection Institutions in OSCE Participating States*, OSCE, ODIHR, p.12. Preuzeto sa: <http://www.osce.org/odihr/16635?download=true> (Accessed 3 August 2017).

²⁹ *GANHRI Sub-Committee on Accreditation (SCA)*, Preuzeto sa: <http://nhri.ohchr.org/EN/AboutUs/GANHRIAccreditation/Pages/default.aspx>, (Accessed 5 August 2017).

³⁰ *Ibidem*, p. 3.

³¹ *Freedom in the World 2017, Populists and Autocrats: The Dual Threat to Global Democracy*. Preuzeto sa: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2017> (Accessed 28 August 2017).

institucije za zaštitu ljudskih prava, kao i samog kvaliteta zaštite ljudskih prava i građanskih sloboda na nacionalnom nivou.

Među ombudsmanima koji su prepoznati od strane UN-a kao Nacionalna institucija za zaštitu i promociju ljudskih prava je i Zaštitnik građana u Srbiji, koji je prvi put akreditovan sa najvišim „A” statusom 2010, a potom i reakreditovan istim statusom 2015. godine. Zaštitnik građana je 2011. godine dobio i poseban status, kao mehanizam ili telo za borbu protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih postupaka.

ZAŠTITNIK GRADANA KAO NACIONALNA INSTITUCIJA ZA ZAŠTITU LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI

Zaštitnik građana pripada institucijama ustavnog karaktera, sa snažnim garancijama nezavisnosti i širokim ovlašćenjima u svom radu. Prema slovu Ustava i zakona, pored kontrolne uloge, Zaštitnik građana ovlašćen je da se stara o zaštiti i unapređenju ljudskih i manjinskih prava u Srbiji, a u svom radu odgovoran je Narodnoj skupštini.³² U obavljanju nadležnosti pomažu mu četiri zamenika, specijalizovana za oblasti zaštite prava deteta, osoba lišenih slobode, osoba sa invaliditetom, prava pripadnika nacionalnih manjina, kao i zaštite ravnopravnosti. Delovanje Zaštitnika građana nije strogo fokusirano na zaštitu određenog prava ili kategorije ljudskih prava, kao što je to slučaj u radu specijalizovanih ombudsmana. Njegova kontrolna uloga odnosi se na sva prava garantovana nacionalnim i međunarodnim aktima, što je u saglasnosti sa konceptom nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava.

Zaštitnik građana u svom delovanju sintetizuje dva aspekta rada – rad ombudsmana administrativnog tipa, s aspektom rada ombudsmana zaduženog za zaštitu ljudskih prava.³³ Uloga Zaštitnika građana, sa jedne strane, jeste kontrola administracije u njenom svakodnevnom kontaktu sa građanima i nastojanje da njen odnos prema građanima bude svojstven principima demokratije.³⁴ Sa tim u vezi, ombudsman svojim radom teži usmeravanju koncepta uprave *kao načina vršenja vlasti do koncepta uprave kao servisa građana*. Drugi

³² „Zakon o Zaštitniku građana”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 79/2005, 54/2007. i „Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2006.

³³ Linda C. Reif, “Transplantation and Adaptation: The Evolution of the Human Rights Ombudsman”, op. cit., pp. 271–272; Gabriela Kucska-Stadlmayer, *European Ombudsman-Institutions; A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea*, Springer Vienna, Vienna, 2008, pp. 62–64.

³⁴ Saša Janković, „Ombudsman – zaštita ljudskih prava i kontrola administracije” u: Stefanie R. Roos, Ilija Babić (urs.), *Vladavina prava – odgovornost i kontrola vlasti*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2009, str. 40.

aspekt rada Zaštitnika građana rezultat je savremenog procesa „hibridizacije” same institucije, kada se javlja potreba da se u situacijama u kojima javna vlast prožima sve elemente društva građanima garantuje poštovanje i zaštita ljudskih prava.

Društvo u kojem danas živimo, sa čestim primerima diskriminacije ili neterminacije, nameće prioritete u angažovanosti Zaštitnika građana na zaštitu i unapređenju ljudskih i manjinskih prava. Analizirajući Zakon o Zaštitniku građana, primetno je da se poseban akcenat stavlja na zaštitu prava najugroženijih grupa u društvu – prava pripadnika nacionalnih manjina, prava deteta, a potom i osoba sa invaliditetom i lica lišenih slobode. Međutim, pored valjano ustrojenog pravnog okvira, pozitivnih pomaka u zaštiti i unapređenju ljudskih prava, smanjenju građanske i institucionalne tolerancije na nasilje, ne možemo konstatovati da u Srbiji postoje snažni institucionalni kapaciteti i mehanizmi zaštite i promocije prava. U prilog tome govorи podatak da se Zaštitniku građana i dalje najveći broj građana obraća povodom kršenja socijalnih i ekonomskih prava, dok se trećina svih obraćanja odnosi na problem „loše uprave”, a pre svega na neblagovremen rad administracije i pogrešnu primenu prava.³⁵

Delujući kao Nacionalna institucija za zaštitu ljudskih prava, Zaštitnik građana najpre proverava da li su prava građana poštovana ili povređena, a povrede mogu biti učinjene aktima, radnjama ili nečinjenjem organa uprave, ako se radi o povredi zakona, drugih propisa i opštih akata.³⁶ Obavljujući redovne aktivnosti ombudsman nadgleda poštovanje ljudskih prava i u momentima kada ne postoji konkretan slučaj povrede prava i to kroz nadzore i druge istražne delatnosti. Suprotno nadgledanju, povrede prava utvrđuju se i kroz posebne postupke, koji se okončavaju donošenjem zaključka u vidu odgovarajuće preporuke, mišljenja ili saveta.³⁷

Posebnu kategoriju ovlašćenja Zaštitnika građana, kao Nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava, predstavljaju pružanje dobrih usluga, posredovanje, davanje saveta i mišljenja, ostvarivanje saradnje putem komunikacije sa nosiocima državnih funkcija, a potom i sa predstavnicima civilnog sektora iz ove oblasti. Dodatno, kao Nacionalni mehanizam za borbu protiv torture³⁸, Zaštitnik građana ovlašćen je da kontroliše status lica lišenih sloboda, obavlja razgovor sa njima i nesmetano pristupa podacima od značaja za sam

³⁵ Uporediti Godišnje izveštaje Zaštitnika građana za 2016., 2015. i 2014. godinu.

³⁶ „Zakon o Zaštitniku građana”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 79/2005, 54/2007, čl. 17.

³⁷ Mijodrag Radojević, *Preobražaj ombudsmana u savremenim pravnim sistemima s posebnim osvrtom na instituciju Zaštitnika građana u Republici Srbiji*, nav. delo, str. 448.

³⁸ Nacionalni mehanizam za prevenciju torture u Srbiji ustanovljen je Zakonom o dopuni Zakona o ratifikaciji Opcionog protokola, usvojenim 28. jula 2011. godine.

postupak.³⁹ Ovu ulogu Zaštitnik građana obavlja u saradnji sa Pokrajinskim ombudsmanom i akterima civilnog društva zaduženim za unapređenje i zaštitu ljudskih prava. S obzirom na to da ombudsmani preuzimaju obaveze kroz prethodno pomenute dve uloge, njihovi izveštaji, koje razmatraju UN i druge međunarodne organizacije, predstavljaju važne izvore za procenu stanja ljudskih prava i ocenu uloge ombudsmana u nacionalnom pravnom sistemu.

Analizirajući godišnje izveštaje Zaštitnika građana od kada je ovo telo postalo Nacionalna institucija za zaštitu ljudskih prava, uviđamo da je broj primljenih pritužbi iz godine u godinu u konstantnom rastu. Tako je Zaštitnik građana u 2011. godini, nakon dobijanja pomenutog statusa, razmatrao ukupno 3.640 pritužbi, a najbrojnije povrede prava bile su u grupi ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, njih čak 1.708. Već naredne, 2012. godine, primljeno je znatno više pritužbi, ukupno 4.474, dok je broj povređenih prava tokom svake godine bio veći od broja pritužbi, jer su građani u svojim pritužbama ukazivali na višestruke povrede prava. Tokom 2013. godine, razmatrajući 5.045 pritužbi, Zaštitnik građana evidentirao je 6.365 povreda, dok je u 2014. godini evidentirano 4.877 pritužbi građana, a ukazano na 5.938 povreda prava. U poslednje dve godine evidentiran je značajno veći broj pritužbi građana. Tako je tokom 2015. Zaštitnik građana evidentirao 6.231 predmeta i ukazao na ukupno 7.977 povreda prava, dok je u 2016. godini u ukupno 6.272 pritužbe ukazao na 6.461 povredu prava.⁴⁰

Uporedjujući broj pritužbi koje je Zaštitnik građana primio od momenta kada je postao centralna institucija za zaštitu ljudskih prava 2011, sa periodom pre toga, a od momenta prvog sveobuhvatnog godišnjeg izveštaja iz 2008. godine, primetan je rast broja pritužbi i povreda prava na koje su se građani prituživali. Razlog tome, sa jedne strane, može biti značajno veća vidljivost ove institucije u društvu i dobijanje širih nadležnosti i ovlašćenja usled dobijanja statusa Nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava. Sa druge strane, porast broja pritužbi nam nedvosmisleno ukazuje na činjenicu da su slučajevi povreda ljudskih prava u Srbiji u konstantnom porastu. Uporednim pregledom svih pritužbi upućenih ombudsmanu u poslednjih šest godina uviđamo da se najveći broj povreda prava građana odnosi na slučajeve povrede načela „dobre uprave”, ekonomskih i socijalnih prava, a potom i povreda građanskih i političkih prava. Zaključak je da se principi „dobre uprave” krše u svim organima javne uprave pred kojima građani ostvaruju svoja prava. Takođe, uzmemo li u

³⁹ „Zakon o Zaštitniku građana”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 79/2005, 54/2007, čl. 22.

⁴⁰ Uporediti Godišnje izveštaje Zaštitnika građana za 2011, 2012, 2013, 2014, 2015. i 2016. godinu. Dostupno na: <http://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji> (Pristupljeno 10. septembra 2017).

obzir da među pritužiocima ima i građana koji pripadaju ranjivim grupama, problem povrede prava „dobre uprave” čini se još osetljivijim i težim.⁴¹

Zaštitnik građana je tokom 2011. godine preuzeo i funkciju Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture. U tom svojstvu Zaštitnik građana nije odmah otpočeo sa posetama ustanovama u kojima su smeštена lica lišena slobode, već je tokom 2011. godine sproveo neophodne pripremne radnje za efikasno obavljanje monitoring poseta. Analizom godišnjih izveštaja Zaštitnika građana, kao Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture, u periodu od 2012. do 2016. godine primećujemo da su obavljene ukupno 434 kontrolne posete mestima gde se nalaze lica lišena slobode, a zbog nepravilnosti u radu nadležnim organima i posećenim institucijama upućeno ukupno 1.420 preporuka. Takođe, u poslednje dve godine Zaštitnik građana obavio je znatno više poseta u odnosu na prethodni period i to 117 tokom 2015., dok je u 2016. godini obavio 92 posete. Broj upućenih preporuka je tokom prethodne dve godine u porastu, u odnosu na prethodni period, te je tako Zaštitnik građana u 2015. godini uputio 265, a tokom 2016. čak 318 preporuka za otklanjanje utvrđenih nedostataka.⁴²

Zaključujemo da je cilj Zaštitnika građana, kao Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture, da u obavljanju svojih nadležnosti, kroz kontinuirane posete ustanovama u kojima se nalaze lica lišena slobode, odvratи sve državne organe od bilo kakvog oblika zlostavljanja i pomogne stvaranju životnih uslova u mestima gde su smeštena lica lišena slobode, a u skladu sa opšte prihvaćenim standardima u svetu. Opšti zaključak Zaštitnika građana je da u Srbiji „ne postoji tortura kao organizovana i podsticana pojava, ali postoje pojedinačni slučajevi zlostavljanja koje nadležni organi tolerišu, što pokazuje i povećanje broja preporuka iz godine u godinu“.⁴³

⁴¹ Tokom 2008. godine Zaštitnik građana je primio 1.030, tokom 2009. taj broj je iznosio 2.656, dok je u 2010. postupao na osnovu 1.774 pritužbe građana. Uporediti Godišnje izveštaje za 2008., 2009. i 2010. godinu na: <http://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji> (Pristupljeno 10. septembra 2017).

⁴² Preuzeto iz Godišnjih izveštaja Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture za 2015. i 2016. godinu. Više na: http://npm.rs/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=113&Itemid=117 (Pristupljeno 10. septembra 2017).

⁴³ Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, *Izveštaj za 2016. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2017, str. 29.

UMESTO ZAKLJUČKA

Na osnovu analize godišnjih izveštaja, relevantnih normativnih akata i pret-hodno iznetih činjenica, zaključak je da ombudsman ima važnu ulogu u kontroli rada javne vlasti i zaštiti ljudskih prava u Srbiji. Rad Zaštitnika građana u velikoj meri utiče na opšte stanje ljudskih prava, dok preduslov budućeg efikasnog rada Nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava i Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture predstavlja konstruktivan pristup izmenama postojećeg zakona. Na taj način bi se preciznije definisali nezavisnost i samostalnost institucije, garantovalo obezbeđivanje kadrovskih i finansijskih resursa, potrebnih za buduće neometano delovanje i imunitet njegovih članova.

Najpre, mišljenja smo da kreatori novog Zakona o Zaštitniku građana treba da razmotre mogućnost uvođenja besplatne pravne pomoći, koje bi ovo nezavisno kontrolno telo pružalo građanima. Na taj način dodatno bi se po-većao autoritet institucije, a sa tim u vezi i nivo zaštite ljudskih prava u Srbiji. S obzirom na to da se građani u Srbiji najčešće pritužuju na rad pravosudnih organa, budući reformski koraci treba da idu u smeru davanja određenih in-gerencija Zaštitniku građana na polju kontrole rada sudova, bez mešanja u doношење sudske odluke, a kada postoje jasne naznake odugovlačenja sud-skog postupka. Usled činjenice da preporuke Zaštitnika građana nisu pravno obavezujuće i da je reč o kontrolnom mehanizmu koji snagom autoriteta vrši kontrolu rada organa javne vlasti, potrebno je razmotriti i mogućnost davanja prava ovom kontrolnom telu da raspolaže određenim sankcijama u odnosu sa drugim organima javne vlasti koje kontroliše.

Pored toga što je paradoks da „ombudsman ima najviše uspeha tamo gde je najmanje potreban“⁴⁴, položaj ove nezavisne kontrolne institucije u struk-turi državnih organa i odnos sa istima značajan su pokazatelj spremnosti javne vlasti da svoj rad zasnuje na temeljima odgovornosti i transparentno-sti. Kada je reč o Srbiji i korelaciji ombudsmana sa drugim političkim insti-tucijama, ono što brine jeste loša praksa Narodne skupštine u odnosu prema Zaštitniku građana. Naime, parlament već treću godinu zaredom ne razmatra godišnje izveštaje ombudsmana, na taj način zanemarujući činjenicu da ombudsman upravo kroz godišnje izveštaje sugerije gde postoje problemi u siste-mu, kada je reč o kršenju ljudskih prava i lošem radu organa javne vlasti i na koji način se ti problemi mogu ispraviti. Zaštitnik građana, uz ostala tela koja pripadaju nacionalnom mehanizmu za zaštitu ljudskih prava, treba da teži snažnijem involviranju državnih institucija, nevladinih organizacija koje se bave ljudskim pravima i borbom protiv diskriminacije, različitih društvenih i

⁴⁴ Walter Gellhorn, *Ombudsman and Others – Citizen's Protectors in Nine Countries*, op. cit., p. 432.

stručnih organizacija, relevantnih stručnjaka i eksperata, kako bi promocija i zaštita ljudskih prava u Srbiji dobila na još većem značaju.

Zaključak je da je jedini produktivan odnos političkih aktera i Zaštitnika građana partnerski odnos u radu, koji ima za cilj stvaranje demokratskog političkog sistema, u čijem centru se nalaze slobodni građani i transparentni politički procesi. Institucija ombudsmana u Srbiji treba da postane primer svim drugim institucijama koje čine politički sistem, kada je reč o efikasnom radu i principima transparentnog delovanja.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Asemoglu Daron, Robinson A. Džejms, *Zašto narodi propadaju – Poreklo moći, prosperitet i siromaštva*, CLIO, Beograd, 2012.
- [2] Bejme fon Klaus, „Stare i nove institucije”, u: Petar Bojanović, Ivan Mladenović (urs.), *Institucije i institucionalizam*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 283–299.
- [3] Diamandouros Nikoforos, *Legality and good administration: is there a difference?*, Strasbourg, 2007.
- [4] Đorđević Jovan, *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 1985.
- [5] Gellhorn Walter, *Ombudsman And Others – Citizen's Protectors in Nine Countries*, Harvard University Press, Cambridge, 1967.
- [6] Gotehrer M. Dean, “State of Alaska Office of the Ombudsman”, in: R. Gregory, P. Giddings (eds.), *Righting Wrongs – The Ombudsman in Six Continents*, IOS Press, Amsterdam, 2000, pp. 47–65.
- [7] Janković Saša, „Ombudsman – zaštita ljudskih prava i kontrola administracije”, u: Stefanie R. Roos, Ilija Babić (urs.), *Vladavina prava – odgovornost i kontrola vlasti*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2009, str. 40–46.
- [8] Kucsko-Stadlmayer Gabriela, *European Ombudsman-Institutions; A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea*, Springer Vienna, Vienna, 2008.
- [9] Lilić Stevan, „Ombudsman za zaštitu podataka – Data protection ombudsman”, u: Lilić S., Milenković Dejan, Kovačević-Vučo Biljana (urs.), *Ombudsman: međunarodni dokumenti, uporedno pravo, zakonodavstvo i praksa*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2002, str. 149–177.
- [10] Machacek Rudolf, “Law and justice: Two sides of the same coin”, in: Dragoslav Stojić (ed.), *Facta universitatis, Series: Law and Politics*, University of Niš, Niš, 2001, pp. 571–580.
- [11] Marković Ratko, *Ustavno pravo i političke institucije*, IPD Justinian, Beograd, 2006.
- [12] Milenković Dejan, „Nastanak, razvoj i problemi kontrolnih tela u Srbiji posle 5. oktobra”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih institucija u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Boll, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, 2010, str. 95–106.

- [13] Milenković Dejan, *Javna uprava: odabrane teme*, Čigoja štampa, Beograd, 2013.
- [14] *National Human Rights Institutions – History, Principles, Roles and Responsibilities*, United Nations publication, UN, Geneva and New York, 2010.
- [15] *Ombudsman and Human Rights Protection Institutions in OSCE States*, OSCE, ODIHR.
- [16] Radinović Dragan, *Ombudsman i izvršna vlast – institucija ombudsmana na početku XXI veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2001.
- [17] Radojević Miodrag, *Preobražaj ombudsmana u savremenim pravnim sistemima s posebnim osvrtom na instituciju Zaštitnika građana u Republici Srbiji*, doktorska teza, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016.
- [18] Radojević Miodrag, „Dva veka ombudsmana”, *Politička revija*, br. 4/2009, Beograd, str. 151–172.
- [19] Reif C. Linda, *The Ombudsman, Good Governance, and the International Human Rights System*, Marinus Nijhoff Publishers, The Netherlands, 2004.
- [20] Reif C. Linda, *Transplantation and Adaptation: The Evolution of the Human Rights Ombudsman*, Boston College Third World Law Journal, Volume 31, Issue 2, 2011.
- [21] Tomušat Kristijan, *Generacije ljudskih prava između idealizma i realizma*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2008.

Normativni akti:

- [1] „Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006.
- [2] „Zakon o lokalnoj samoupravi”, *Službeni glasnik RS*, br. 9/02, 33/04, 135/04, 62/06.
- [3] „Zakon o Zaštitniku građana”, *Službeni glasnik RS*, br. 79/2005, 54/2007.

Izvori sa interneta:

- [1] <http://nhri.ohchr.org>
- [2] <http://npm.rs>
- [3] <http://www.ohchr.org>
- [4] <http://www.ombudsman.rs>
- [5] <http://www.osce.org>
- [6] <https://freedomhouse.org>

Godišnji izveštaji:

- [1] Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, *Izveštaj za 2012. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2013.
- [2] Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, *Izveštaj za 2013. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2014.

- [3] Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, *Izveštaj za 2014. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2015.
- [4] Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, *Izveštaj za 2015. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2016.
- [5] Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, *Izveštaj za 2016. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2017.
- [6] *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2011. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2012.
- [7] *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2012. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2013.
- [8] *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2013. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2014.
- [9] *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2014. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2015.
- [10] *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2015. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2016.
- [11] *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2016. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2017.

Marko M. Lazarević

EVOLUTION AND EXPANSION OF RESPONSIBILITIES OF THE PROTECTOR OF CITIZENS AS THE NATIONAL HUMAN RIGHTS INSTITUTION IN SERBIA

Abstract

The subject of research in this paper is the analysis of the role and basic characteristics of the institution of the Protector of Citizens in Serbia as the National Human Rights Institution. The paper presents a detailed analysis of the transformation of the Ombudsman institution from the classic public authority controller to the hybrid model, with added dimension of human rights protection, when this institution becomes the central body for the protection of human rights at the national level.

By using different methodological methods, the subject of research is analyzed more closely, while sources and relevant theoretical material including scientific sources, available legal sources and parts of the Ombudsman's annual and special reports regarding his new role (protection and promotion of human rights) are systematized. Based on the collected empirical data, the author points out the key advantages and disadvantages of the concept of National Human Rights Institution. The aim of the paper is to give reco-

mmandations for increasing the efficiency in the work of the Protector of Citizens, based on the drawn conclusions, which consequently leads to the improvement of the quality of protection of human rights and civil liberties in Serbia.

Key words:

Ombudsman, Protector of Citizens, National Human Rights Institution, rule of law, Serbia.

Ognjen Dragičević*

*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu*

Opstanak neoliberalne hegemonije – Zašto nema relevantne alternative?**

Apstrakt

U ovom članku se razmatraju razlozi zašto neoliberalna hegemonija opstaje uprkos brojnim izazovima i kritikama sa kojima se suočava. Po mišljenju autora, odgovor leži u dve grupe faktora koji održavaju i šire pomenutu hegemoniju. Prva grupa odnosi se na unutrašnje odlike neoliberalizma, tj. neoliberalnih ideja, poput fluidnosti, prilagodljivosti i uopštenosti neoliberalnih koncepata i ideja. Drugu grupu čine spoljni faktori, pre svega potrebe i interesi međunarodnog ekonomskog sistema, tj. potrebe i interesi najvažnijih ekonomija ovog sistema. U ovim interesima/potrebama može se pronaći i objašnjenje za uspon, razvoj i održivost neoliberalizma kao hegemonije na međunarodnom nivou.

Ključne reči:

neoliberalizam, hegemonija, međunarodni ekonomski sistem, unutrašnje odlike neoliberalizma, kenzijanizam, finansijske krize

* dragichevic.ognjen@gmail.com

** Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakultet političkih nauka, *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu* (evidencijski broj: 179076), koji se finansira od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UVOD

Živimo u eri neoliberalizma, koji snažno utiče na živote ljudi na svakom kontinentu, u različitim oblastima poput ekonomije, politike, međunarodnih odnosa, ideologije i kulture.¹ Sveprisutnost neoliberalne agende, odnosno njena dominantnost u politikama međunarodnih finansijskih institucija, pravilima i praksama međunarodnog ekonomskog sistema, kao i u ekonomskim sistemima najrazvijenijih država i velikog broja zemalja u razvoju u poslednje dve decenije predmet je brojnih kritika.

Ne postoji jedinstvena kritička konceptualizacija neoliberalizma već se ta lepeza kreće od viđenja neoliberalizma kao paradigmе politika, preko ideo-loške hegemonije do različitih formi “governmentality” (veština upravljivosti) i svakodnevnog života.²

Ove kritike uglavnom se odnose na negativne društvene i ekonomске posledice koje je sa sobom doneo uspon neoliberalizma kao dominantne ekonomске doktrine, odnosno uspostavljanje njegove hegemonije. Reč je o kritikama koje se, kako to Dani Rodrik (Dani Rodrik) ističe, tiču sporog ekonomskog rasta u zemljama u razvoju, rasta ekonomске nejednakosti i nesigurnosti, kao i favorizovanja interesa najbogatijih država na račun nerazvijenih.³ Peter Evans (Peter Evans) navodi da ma koliko moćan, vladajući poredak je u svojoj biti nestabilan, tj. nesposoban da zaštiti društvo i prirodu, ali i da obezbedi kapital od potencijalnih krahova tržišta.⁴ Pozivajući se na Karla Polanjija (Karl Polanyi), isti autor dodaje da izvor nestabilnosti režima jeste podređivanje društva tržištu.⁵ Drugim rečima, tržište kroz komercijalizaciju mnogih segmenta života vrši dehumanizaciju pojedinaca koja se odražava na degradaciju solidarnosti, pluralizma različitosti, odsustvo tolerancije i uniformisanje

¹ Alfredo Saad-Filho and Deborah Johnston, *Neoliberalism: A critical reader*. University of Chicago Press, 2005, p. 1.

² Clive Barnett, *Publics and markets: What's wrong with neoliberalism*. *The Sage handbook of social geographies*, 12. 2010, p. 271.

³ Dani Rodrik, *After neoliberalism, what*. Notes for The conference on Alternatives to Neoliberalism, in Washington, D.C., May 23, 2002. Dostupno na: http://www.bnadespar.com.br/SiteBNDES/export/sites/default/bndes_pt/Galerias/Arquivos/conhecimento/seminario/novosrumos_Dani.pdf. p. 1. (Pristupljeno 8. 8. 2016).

⁴ Peter Evans, Is an alternative globalization possible? *Politics & Society*, 36(2). 2008, p. 272.

⁵ *Ibidem*, p. 276.

društva. Ili kako to Pjer Burdije (Pierre Bourdieu) ističe, da neoliberalizam nije ništa drugo do program metodične destrukcije kolektiva.⁶

Sam Polanji je zastupao stav da slobodno tržište može jedino stvoriti ubrzan rast ugrožavanjem čovekovog okruženja od kog zavisi. Autor dalje nastavlja da je kreativna destrukcija pojedinaca više destruktivna nego kreativna, odnosno da bi bilo održivo i unapredijano ljudsko blagostanje, ekonomski odnosi moraju biti ukorenjeni/ograničeni kompleksom ili okvirom regulacije, institucija i društvenih normi.⁷

Kulminaciju ovih kritika pratio je izbijanje najveće krize nakon Velike depresije, globalne finansijske krize iz 2008. godine. Ovakav razvoj događaja poslužio je kao povod pojedinim autorima da tvrde da je reč o slomu neoliberalizma.⁸ Međutim, svedoci smo da su odgovori relevantnih aktera (najvažnijih ekonomija i finansijskih institucija) na ovu krizu, kao i na krize koje su iz nje proistekle, bili zasnovani na neoliberalnim principima tržišne ekonomije i funkcionalne uloge države kao regulatora koja ima zadatak da interveniše u slučaju poremećaja na tržištu. Drugim rečima, nije došlo do promene doktrine i obaranja neoliberalne hegemonije, već do njene evolucije i prilagođavanja novim izazovima.

Istraživačko pitanje ovog rada upravo glasi zašto neoliberalna hegemonija opstaje uprkos brojnim kritikama i izazovima, odnosno zašto nema relevantne alternative neoliberalnoj agendi. Ovaj rad će nastojati da pokaže da se odgovor na ova pitanja nalazi u postojanju immanentnih svojstava neoliberalizma i spoljnih faktora koji doprinose njegovom širenju, održavanju i otpornosti. Istovremeno, ova svojstva/faktori onemogućuju razvoj drugih relevantnih doktrina, koje bi ponudile alternativne odgovore na ekonomске, političke i društvene izazove sa kojima se suočava međunarodni ekonomski sistem i njegovi akteri.

Važno je da istaknemo da namera rada nije da vrednuje posledice neoliberalizma, odnosno da pruži ocenu da li je neoliberalizam dobar ili loš sistem/doktrina, već da se pokuša da da odgovor na pitanje šta je ključ njegovog opstanka. Drugim rečima, cilj rada je da ukaže na mehanizme pomoću kojih neoliberalizam, uprkos izazovima, opstaje kao dominantna ekomska doktrina u međunarodnim ekonomskim odnosima, a ne da daje nekakav normativan sud o njegovim posledicama.

⁶ Pierre Bourdieu, *The essence of neoliberalism*, *Le Monde Diplomatique*, December. 1998. Dostupno na: <http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu> (Pristupljeno 1. 3. 2017).

⁷ Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston: Beacon, 2001 [1944]), pp. 136–187.

⁸ Paul Mason, *Postcapitalism: A guide to our future*, Macmillan, 2016, pp. 1–31.

Rad se sastoji iz tri dela. Prvi deo se bavi pojmovima i konceptima neoliberalizma i hegemonije. Ovaj korak je preduslov da bi se shvatilo šta se podrazumeva pod neoliberalnom hegemonijom. Drugi deo rada čine okolnosti i faktori kojima se objašnjava opstanak ove hegemonije. Ovaj deo teksta se sastoji iz dve celine. Prva celina je posvećena unutrašnjim odlikama neoliberalizma, dok se druga bavi spoljnim faktorima koji su doprineli usponu neoliberalizma, odnosno koji doprinose održavanju i širenju njegove hegemonije. Kao što će biti ukazano, reč je o potrebama i interesima međunarodnog ekonomskog sistema i njegovih najvažnijih subjekata. Poslednji deo rada biće posvećen zaključnim razmatranjima.

NEOLIBERALNA HEGEMONIJA

Poput mnogih drugih pojmove u društvenim naukama i pojam neoliberalizma prati različito poimanje, odnosno više značnost. Ova više značnost proizlazi iz činjenice da se u praksi primenjuje različit skup neoliberalnih ideja u različitim kontekstima, odnosno da postoji niz podvrsta neoliberalnih sistema koji predstavljaju različitu kombinaciju neoliberalnih ideja. Često pripisivanje i olako označavanje *neoliberalnih* pojava i procesa, koji su, u suštini, iskrivljena verzija neoliberalnih načela ili svrstavanjem u njega principa koji su svojstveni drugim sistemima, vodili su relativizaciji ovog pojma. Na primer, na prostoru Istočne i Jugoistočne Evrope pojam neoliberalizma najčešće se povezuje ili poistovećuje sa procesom tranzicije, tj. pre svega sa negativnim posledicama privatizacija društvene i državne svojine kao glavnih odlika posmenutog tranzisionog procesa.

U nameri da izbegnemo pomenutu zamku u ovom radu ćemo, kao preduslov za iznošenje argumenata, prvo definisati šta podrazumevamo pod pojmovima neoliberalizma i neoliberalne hegemonije.

Neoliberalizam je haotičan koncept jer ne postoji konsenzus među istraživačima o poreklu pojma, njegovom sadržaju, kao ni o njegovoj primeni.⁹ Bob Džesop (Bob Jessop) ističe da je sam pojam više upotrebljivan od strane kritičara i stručnjaka koji ne dolaze iz oblasti ekonomije, nego od strane ličnosti koje zastupaju ideje, institucije i politike koje se podvode pod ovaj fluidan koncept.¹⁰

Pokušaji definisanja neoliberalizma svode se na dva uobičajena pristupa. Prvi, širi, neoliberalizam određuje kao skup određenih osnovnih načela/ideja. Autori poput Ditera Plehvea (Dieter Plehwe) i Bernarda Valpena (Bernhard

⁹ Bob Jessop, Putting neoliberalism in its time and place: a response to the debate, *Social Anthropology* 21, No. 1, 2013, p. 66.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 64–66.

Walpen) neoliberalizam tako pre svega vide kao političku i ekonomsku filozofiju zasnovanu na principima tržišne ekonomije.¹¹ Takođe, autori kao što su Henk Overbik (Henk Overbeek) i Bastian van Epeldurn (Baastian van Apeldoorn) neoliberalizam definišu kao politički projekat podržan od strane društvenih sila u namjeri da obnove moć kapitalističke klase kroz ideje reorganizacije kapitala i društvenog poretka.¹² Po mišljenju Dejvida Harvija (David Harvey), „neoliberalizam je teorija političke ekonomске prakse koja podrazumeva da se ljudska dobrobit može na najbolji način ostvariti liberalizacijom individualnih preduzetničkih sloboda i veština u okviru odgovarajućeg institucionalnog okvira... upravo uloga države jeste da kreira i očuva institucionalni okvir koji je u skladu sa pomenutim praksama“.¹³

U ovaj pristup definisanja možemo svrstati i viđenje pomenutog Boba Džesopa da je neoliberalizam politički projekat zasnovan na filozofskoj osnovi sa ciljem proširivanja konkurentnog tržišta, uspostavljanju institucija bliskih tržištu i promociji individualnih sloboda.¹⁴

Drugi način definisanja predstavlja uži pristup i on se zasniva na nabranju konkretnih elemenata koji čine neoliberalizam. Na ovakav način je Kolin Hej (Colin Hay) definisao pojam neoliberalizma kroz sledećih sedam ključnih elemenata:¹⁵

- ✓ uverenje da je tržište najefikasniji mehanizam alokacije ograničenih resursa;
- ✓ težnja ka uspostavljanju globalnog trgovinskog režima za slobodnu trgovinu i mobilnost kapitala;
- ✓ ograničena neintervenička uloga države, država kao posrednik i čuvare a ne kao zamena za tržište;
- ✓ odbacivanje kenzianizma u korist monetarizma, neomonetarizma i ekonomije ponude;

¹¹ Dieter Plehwe, Bernhard Walpen and Gisela Neunhoffer, “Introduction: Reconsidering neoliberal hegemony” in: D. Plehwe, B. Walpen and G. Neunhoffer (eds.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique* (1st ed.), New York: Routledge, 2006, pp. 1–24.

¹² Hank Overbeek and Baastian van Apeldoorn, *Neoliberalism in crisis*, Palgrave Macmillan, Chichester, 2012, pp. 4–5.

¹³ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press. 2005, p. 2.

¹⁴ Bob Jessop, *Putting neoliberalism in its time and place: a response to the debate*, op. cit., p. 70.

¹⁵ Colin Hay, “The genealogy of neoliberalism” in: Roy, Ravi K., Arthur T. Denzau, and Thomas D. Willett (eds.), *Neoliberalism: national and regional experiments with global ideas*, Routledge, 2006, p. 54.

- ✓ posvećenost uklanjanju elemenata države blagostanja koji se kose sa ekonomskim imperativima;
- ✓ odbrana i zastupanje fleksibilnosti radnog prava, kao i promovisanje i smanjenje troškova veće konkurentnosti;
- ✓ poverenje u upotrebu privatnih izvora finansiranja za javne projekte, tj. primena tržišnih i kvazitržišnih mehanizama u obezbeđivanju javnih dobara.

Nasuprot definiciji koju koristi Hej, u ovom radu zastupaće se šire postavljena definicija neoliberalizma. Razloge za ovakav stav treba tražiti u periodu nastanka samog koncepta neoliberalizma, kao i zbog mnoštva neoliberalnih podvrsta poput „društveno-tržišne ekonomije”, koje su nastale tokom poslednjih sedamdeset godina, a koje se ne uklapaju u Hejovu definiciju, odnosno u usko viđenje neoliberalizma. Drugim rečima, svođenjem neoliberalizma na ovih sedam elemenata iz korpusa neoliberalnih politika i sistema bile bi isključene mnoge važne podvrste neoliberalizma. Stoga je svršishodnije na neoliberalizam gledati kao na ekonomski sistem koji se zasniva na konkurenčnoj tržišnoj privredi i minimalnoj ekonomskoj ulozi države koja podržava kreiranje institucija koje uspostavljaju jasna pravila „igre” na tržištu, nadziru njihovo sprovođenje, štite i intervenišu ako je tržiste disfunkcionalno ili u krizi. Drugim rečima, neoliberalizam treba posmatrati kao krovni pojam za brojne njegove podvrste, neoliberalizme, čiji najmanji zajednički sadržalac predstavljaju tržišna privreda i navedena uloga države.¹⁶

Kao što smo već istakli, sledeći važan korak u ovom radu jeste razumevanje značenja neoliberalne hegemonije. Da bismo definisali šta podrazumevamo pod ovim konceptom neophodno je prvo precizirati sam pojam hegemonije.

U ovom tekstu se na pomenuti pojam gleda kroz prizmu Gramšijevog shvatanja hegemonije. Po mišljenju Antonia Gramšija (Antonio Gramsci), pojam hegemonije se odnosi na politički proces zasnovan na relativno inkluzivnom skupu odnosa u kojima je pristanak pre nego prinuda dominantno i univerzalno sredstvo za primenu politika i ostvarenja pomenutih odnosa, kao i mehanizam za obezbeđivanje šire podrške.¹⁷ Pojam hegemonije ne osporava postojanje nekih vrsta mehanizama prinude, pre svega strukturne i kulturne

¹⁶ *Differentia specifica* koja razlikuje neoliberalne ekonomski sisteme/neoliberalizme od drugih sistema koji upražnjavaju određene vidove tržišne ekonomije jeste intenzitet prisutnosti izvršne vlasti u ekonomskom životu u uslovima odsustva krize i tržišnih nestabilnosti.

¹⁷ Arne Rückert, Producing neoliberal hegemony? A neo-Gramscian analysis of the poverty reduction strategy paper (PRSP) in: Nicaragua, *Studies in Political Economy*, 79(1), 2007, p. 94.

prirode, već ističe da su ovi mehanizmi od drugorazrednog značaja, a da hegemonija počiva na dobrovoljnoj saglasnosti/prihvatanju onih nad kojima se vrši. U prilog ovoj tezi govori i stav pomenutog Evansa da se hegemonija zasniva na kombinaciji prinude i dobrovoljnog pristanka onih nad kojima se hegemonija vrši, a da pristanak zavisi od sposobnosti da se dominantan poređak prikaže u svrhu ostvarenja univerzalnih ciljeva.¹⁸

Pristanak se dostiže kroz kombinaciju ideološke legitimizacije, materijalnih ustupaka, kao i socijalnih kompromisa sa podređenim (onim nad kojima se hegemonija vrši) društvenim snagama.¹⁹ Važno je istaći da je pomenuti pristanak plod društvene socijalizacije, širenja ideja, procesa edukacije na koji utiču kreatori i zagovornici hegemonije, odnosno da je ovaj pristanak obezbeđen kroz širenje i popularizaciju pogleda na svet vladajuće elite/klase.²⁰

Dejvid Harvi ističe da je za svaki sistem mišljenja koji teži da uspostavi hegemoniju neophodno da osnovne koncepte artikuliše kao duboko ukorenjene u „zdravorazumskom razmišljanju”, na taj način ovaj sistem ideja se ne dovodi u pitanje i *a priori* prihvata kao ispravan.²¹ Autor dalje navodi da ove ideje i koncepti moraju biti tako konstruisani da na „prirodan” način odgovaraju i predstavljaju naše intuicije, instinkte, vrednosti, želje, kao i mogućnosti koje se čine kao bitan segment društva kom pripadamo.²² Drugim rečima, hegemonija je predstavljena kao kulturni proces konstruisanja „zdravog razuma” u spoznavanju realnosti.²³

U kontekstu neoliberalnih ideja i politika hegemonija se pre svega odnosi na dobrovoljni pristanak svih relevantnih aktera da usvajaju, slede i šire ove ideje i politike.

Na osnovu izrečenog možemo zaključiti da se pod neoliberalnom hegemonijom podrazumeva dominacija neoliberalnih ideja, principa i politika u globalnom kontekstu. Preciznije rečeno, u kontekstu međunarodnih ekonomskih odnosa, ono što je ključno i u skladu sa konsenzualnim poimanjem hegemonije (u Gramšijevom smislu) jeste što je ova dominacija zasnovana na pristanku i dobrovoljnem prihvatanju neoliberalizma od strane subjekata

¹⁸ Peter Evans, *Is an alternative globalization possible?*, op. cit., p. 280.

¹⁹ Arne Rückert, Producing neoliberal hegemony? A neo-Gramscian analysis of the poverty reduction strategy paper (PRSP) in: Nicaragua, *Studies in Political Economy*, op. cit., pp. 94-95.

²⁰ Thomas R. Bates, “Gramsci and the Theory of Hegemony”, *Journal of the History of Ideas*, 36(2), 1975, p. 351.

²¹ Harvey, David, Neo-liberalism as creative destruction, *Geografiska Annaler* 88B, 2006, p. 146.

²² *Ibidem*, pp. 146–147.

²³ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, op. cit., pp. 40–41.

međunarodnih ekonomskih odnosa (međunarodnih finansijskih institucija, (razvijenih) država, transnacionalnih kompanija i pojedinaca).

U prethodnom delu rada ukazano je na brojne kritike na račun neoliberalizma. Osim toga, postavili smo i ključno pitanje zašto uprkos takvim kritikama neoliberalna hegemonija opstaje, odnosno zašto nema relevantne alternative. Odgovor koji smo naveli u uvodu čine tvrdnje da neoliberalizam, sa jedne strane, sadrži imanentne odlike koje ovu doktrinu čine globalno prihvaćenom. Drugu grupu faktora čine spoljne okolnosti, koje su postojale i pre širenja neoliberalizma, a koje su doprinele i doprinose širenju i održanju pomenute hegemonije. Iako su ovi faktori brojni, zbog intenziteta njihovog značaja, u radu će biti reči o potrebama međunarodnog ekonomskog sistema, tj. njegovih najvažnijih subjekata. Drugim rečima, potrebe međunarodnog ekonomskog sistema i interesi njegovih najrelevantnijih aktera predstavljaju ključan (spoljni) faktor za uspon i održanje hegemonije neoliberalnih ideja i politika.

FAKTORI ODRŽANJA NEOLIBERALNE HEGEMONIJE

Unutrašnje odlike neoliberalizma

U svojoj studiji „Otpornost liberalizma u evropskoj političkoj ekonomiji“ Vivien A. Šmidt (Vivian Schmidt) i Mark Tačer (Mark Thatcher) istražuju uspon i evoluciju liberalizma u Evropi nakon Drugog svetskog rata. Za ovaj rad najvažniji segment ove studije tiče se pet linija analize otpornosti neoliberalizma. Reč je o:²⁴

- ✓ heterogenosti osnovnih principa i ideja i njihovoј fleksibilnosti kao sposobnosti da se odupru izazovima;
- ✓ nekonzistentnoj primeni neoliberalnih ideja – Neoliberalne ideje svoju otpornost duguju i činjenici da nije nikada došlo do potpune primene njegovih teorijskih koncepta;
- ✓ pobedi neoliberalizma u „ratu ideja“ sa konkurentnim ideologijama;
- ✓ snažnoj zajednici zainteresovanih strana koje su promovisale/promovišu neoliberalizam iz svojih ličnih interesa;
- ✓ uplivu neoliberalnih ideja u institucije i sprečavanju drugih alternativa da uđu u institucije.

²⁴ Vivian Schmidt and Mark Thatcher, “Theorizing ideational continuity: The resilience of neo-liberal ideas in Europe” in: V. Schmidt and M. Thatcher, *Resilient Liberalism in Europe’s Political Economy* (1st ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2013, p. 25.

Upravo na osnovu izučavanja ovih linija analize izdvojili smo imanentne odlike neoliberalizma na kojima počiva njegova konsenzualna hegemonija. U narednim pasusima biće više reči o ovim odlikama.

Ideaciona opštost, raznolikost i fluidnost neoliberalizma

Opštost, kontradiktornost i promenjivost ideacionog sadržaja tiču se definisanja ključnih elemenata neoliberalizma i ogledaju se u čestom prihvatanju kontradiktornih koncepata u okviru neoliberalnih politika, kao i u brzom prilagođavanju osnovnih neoliberalnih koncepata društvenim, ekonomskim i političkim izazovima.

Pod opštošću podrazumevamo svođenje definicije neoliberalizma na dva elementa – državu kao regulatora i kompetitivno tržište. Ovakopojednostavljena definicija omogućava da se široka lepeza ekonomskih politika i sistema koje se u suštini svode na pomenuta dva elementa, bez obzira na njihove druge razlike, podvode pod neoliberalne.

Kontradiktornost se odnosi na neretku pojavu da u okviru pojedinih neoliberalnih sistema postoje protivrečni koncepti i politike. Ovo ne treba tumačiti kao slabost. Naprotiv, unutrašnja teorijska kontradiktornost i spoljni konflikti u politikama predstavljaju podsticaj za razvoj neoliberalizma. Iz njih proizlaze otporni i prilagodljivi skupovi koncepata/ideja spremnih da odgovore na spoljne izazove.²⁵

Prilagodljivost neoliberalnog seta ideja, po mišljenu Tačer i Šmidt, počiva na mehanizmima metamorfoze, apsorpcije i hibridizacije.²⁶ Ovim mehanizmima neoliberalizam preuzima pojedine koncepte konkurentnih sistema i na ovaj način postaje otporniji na moguće kritike od zastupnika konkurentskih videnja, kao i efikasniji u prevazilaženje izazova.

Prednosti nepotpune implementacije neoliberalne agende

Neoliberalne ideje i koncepti se u praksi sprovode i primenjuju u stvarnom okruženju kroz konkretnе politike i programe. Jasno je da je implementacija ovih politika i programa uslovljena sredinom u kojoj se oni primenjuju, različitim motivima i interesima zainteresovanih subjekata, kao i brojnim drugim iznenadnim varijablama. Upravo zbog kompleksnosti i posebnosti svake pojedinačne sredine gde se implementira neoliberalizam, zastupnici neoliberalizma mogu da ističu da se neoliberalizam nikad ne pojavljuje u ideal-tipskom modelu, a u prilog ovome navodi se i postojanje brojnih varijanti neoliberalizma.

²⁵ *Ibidem*, p. 27.

²⁶ *Ibidem*, p. 28.

Očekivalo bi se da bi odstupanje od potpune primene neoliberalne retorike i ideja u praksi slabilo neoliberalizam. Međutim, njegovo konstantno obnavljanje sugerije obratno, tj. učinilo ga je jačim. Naime, zastupnici neoliberalizma ovakvu situaciju koriste da odgovore na brojne kritike upravo pozivajući se na tezu da su negativne posledice zapravo nastale jer u praksi nisu u potpunosti primenjene neoliberalne politike. Primera radi, na optužbe da su programi strukturnih reformi Međunarodnog monetarnog fonda u zemljama Jugoistočne Azije 1997. godine doveli do ozbiljnih društvenih, ekonomskih i političkih posledica, zastupnici neoliberalizma su se branili da je do tih posledica došlo usled nepravovremene i nepotpune primene ovih programa od strane političke elite u ovim zemljama.²⁷

Prodornost neoliberalnih ideja i diskursa u javnim politikama

Snaga neoliberalnog diskursa i ideja meri se u odnosu prema alternativnim diskursima i konceptima. Drugim rečima, reč je o nadmoći neoliberalizma nad konkurentima u „borbi ideja“. Neoliberalizam ostvaruje ovu nadmoć kroz sam sadržaj i kompetentnost njegovih ideja/politika. Naime, insistiranjem na pitanjima liberalizacije kretanja kapitala, roba i usluga, integraciji u globalne ekonomski tokove, ekonomskog rasta, smanjenjem javnog duga, neoliberalizam postaje relevantniji i efikasniji u rešavanju aktuelnih globalnih izazova nego što je to slučaj sa njegovim alternativama poput socijalizma 21. veka u Venecueli.

Ova nadmoć se takođe ostvaruje i putem procesa uokviravanja u analitičke okvire dešavanja i promena oko nas, pomoću kojih zastupnici neoliberalizma razvijaju narative kojima povezuju stvarne događaje sa neoliberalnom agendom i principima. Ovi procesi započinju među idejnim tvorcima i kreatorima neoliberalnih politika, a zatim se postepeno preko neoliberalnih zastupnika ove ideje šire i oblikuju tako da budu jasne i prihvatljive široj javnosti.²⁸ Na ovaj način neoliberalne ideje/koncepti prelaze put od apstraktnih filozofskih principa do praktičnih politika zasnovanih na zdravorazumskoj logici u očima običnih ljudi.

²⁷ Primer koji govori u prilog ovoj tezi jesu ponašanje i odluke izvršne vlasti Indonezije u toku primene programa MMF-a. Stanley Fischer, "The Asian Crisis: A View from the IMF" Washington, D.C., January 22, 1998, Available from: <http://www.imf.org/external/np/speeches/1998/012298.htm> (Accessed 10 August 2016).

²⁸ Vivian Schmidt and Mark Thatcher, *Theorizing ideational continuity: The resilience of neo-liberal ideas in Europe*, op. cit., pp. 32–33.

Važnost interesa zastupnika neoliberalizma

Značaj zastupnika neoliberalne agende i njihovih interesa ne predstavlja unutrašnje svojstvo u pravom smislu te reći kao što je to bio slučaj sa prethodne tri karakteristike, ali jeste važan faktor koji ima bitan doprinos u održavanju neoliberalne hegemonije i koji nadovezuje na unutrašnja svojstva.

Početna premisa u analizi važnosti ovog faktora jeste prepostavka da su za sprovođenje neoliberalnih ideja/koncepata neophodni zainteresovani akteri. To znači da postoje motivisani subjekti koji zbog svojih interesa razvijaju i sprovode neoliberalne politike, ali i da ograničavaju mogućnost nastanka ili razvoja mogućih alternativa. Drugim rečima, u sam proces pretakanja ideja i koncepata u konkretnе politike utkani su interesi aktera koji svojim delovanjem održavaju i unapređuju neoliberalnu hegemoniju.

Lepeza aktera koji učestvuju u ovim koalicijama vrlo je široka. Ona se kreće od pojedinaca (preduzetnika, državnika, intelektualaca i uticajnih ličnosti) pa do multinacionalnih/transnacionalnih kompanija, država, međunarodnih institucija i internacionalnih nevladinih organizacija. Mehanizmi putem kojih ovi akteri razvijaju i sprovode neoliberalne ideje obuhvataju proizvodnju ideja za konkretnе politike i programe; kreiranje koalicija radi zastupanja interesa; promovisanje i ubedivanje šire javnosti o značaju i svrsishodnosti neoliberalne agende.²⁹

Od pomenutih aktera za otpornost i dugovečnost neoliberalne hegemonije izrazito su važne institucije, posebno međunarodne finansijske i trgovinske institucije poput Svetske banke, Svetske trgovinske organizacije i Međunarodnog monetarnog fonda. Zbog procesa „putne zavisnosti“ jednom ukorenjene politike i ideje u ovim institucijama poseduju veliku snagu za svoje održanje. Ovaj proces podrazumeva da svakim odmaklim korakom u prihvatanju i primeni ovih ideja raste cena njihove promene. Na ovaj način su pojedine ideje iz neoliberalnog korpusa postale smisao postojanja i deo identiteta pomenutih institucija.

Upravo ova „putna zavisnost“, pored zaštite interesa zastupnika neoliberalizma u samim institucijama, predstavlja glavnu branu za upliv alternativnih ideja u institucije, kao i za razvoj konkurentnih teorija i politika u oblastima koje institucije uređuju.

Navedena unutrašnja svojstva neoliberalizma čine njegov osnovni skup ideja i koncepata vrlo prilagodljivim, efikasnim u prevazilaženju izazova i konkurentnjim od alternativa. U prilog ovoj tezi govori i značaj, brojnost i raznolikost aktera koji predstavljaju glavni oslonac u zastupanju i širenju ovih ideja. Međutim, imanentna svojstva i zastupnici ne predstavljaju dovoljan

²⁹ *Ibidem*, p. 35.

uslov koji bi neoliberalizam učinio hegemonijom. Podjednako važan, ako ne i ključan faktor za uspon i održanje neoliberalne hegemonije jesu potrebe međunarodnog ekonomskog sistema, tj. potrebe njegovih najvažnijih subjekata i veza koje čine ovaj sistem. Upravo je sledeći deo rada posvećen istraživanju na koji način su potrebe i proklamovani ciljevi sistema doprineli, odnosno doprinose usponu i održavanju pomenute hegemonije.

SPOLJNI FAKTORI

U ovom delu rada polazimo od teze da međunarodni ekonomski sistem i međunarodne ekonomske institucije (Međunarodni monetarni fond, Svetska banka) nisu puko sredstvo za ostvarenje neoliberalne hegemonije već obratno. Naime, sam sistem i institucije nastale su pre uspona neoliberalne ideje, odnosno nastale su kao proizvod kejnzijanizma. Drugim rečima, u njih su utkani elementi države blagostanja, državnog intervencionizma i preduzetništva. One su proizvod činjenica da je država imala ne samo glavnu ulogu u obnovi i razvoju ratom devastiranih ekonomija, već i u izgradnji posleratnog međunarodnog ekonomskog sistema.

Neoliberalizam nije postao dominantna doktrina u međunarodnim ekonomskim odnosima zbog samo pomenutih immanentnih svojstava ili razgranate mreže zastupnika, već zbog potrebe kako nacionalnih država tako i međunarodnog sistema za odgovorima na izazove sa kojima su se vodeće ekonomije sveta i sam sistem suočile krajem sedamdesetih godina prošlog veka. U tom periodu kenzijanistički impuls slabi i počinje da popušta pred neoliberalizmom.

Pored teške ekonomske situacije nastale usled visoke inflacije, nezaposlenosti i ekonomske stagnacije, razloge za slabljenje pomenutog impulsa treba tražiti i u posledicama društvenih i političkih kriza poput ratova u Vijetnamu i na Bliskom istoku, kao i naftnih šokova. Ovi razlozi su zapravo predstavljali okidač za smenu doktrine/hegemonije, dok je suštinski uzrok predstavljala nesposobnost tadašnje vladajuće doktrine da pruži odgovore na pomenute izazove. U prilog ovoj tezi govori i stav Tomasa Peleja (Thomas I. Palley) da je u osnovi tadašnje krize ležala nemogućnost kenzijanizma da izade na kraj sa iskušnjima, kao i u nesposobnosti da obezbedi razumevanje javnosti za svoju politiku u odnosu na neoliberalni poklic „slobodnog tržišta” u sredinama gde se negovao radikalni individualizam.³⁰

³⁰ Thomas I. Palley, “From Keynesianism to neoliberalism: Shifting paradigms in economics” in: Alfredo Saad-Filho and Deborah Johnston, *Neoliberalism: A critical reader*, University of Chicago Press, 2005, p. 22.

Jedna od glavnih mana kenzijanizma jeste duboka podeljenost u okviru njegovog korpusa zastupnika politika i nespremnost da se te razlike premoste zbog krutosti same kenzijanističke agende/principa. Upravo ova podeljenost, prema stavu Peleja, predstavlja fatalni propust koji je omogućio prodor neoliberalnim idejama u anglosaksonske ekonomije.³¹

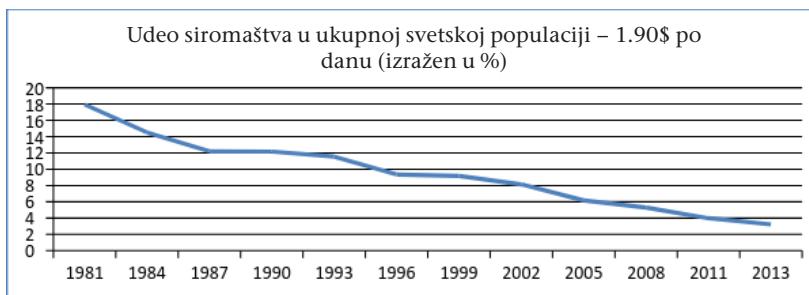
Rešenje pomenutih kriza ponudio je neoliberalizam kroz monetarizam Miltona Fridmana i Čikaške škole zasnovane na učenjima Fridriha fon Hajeka i snažnoj kritici kenzijanizma. Naime, insistiranje na tržišnoj ekonomiji, jasnim pravilima igre, stavljanjem naglaska na monetarnu politiku, povlačenju države iz privrede, deregulaciji i liberalizaciji tržišta nametnuli su se kao jedino rešenje za pomenute probleme. Primena nove doktrine započeta je krajem sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Učvršćivanje tačerizma i reganizma u ovim zemljama dovelo je do upliva neoliberalnih ideja u međunarodni ekonomski sistem, tj. u njegove najznačajnije institucije. Vrhunac ovog upliva predstavljalo je usvajanje i primena Vašingtonskog konsenzusa.³²

Naime, zbog uticaja koje najvažnije ekonomije sveta imaju na međunarodne ekonomske odnose, tj. na međunarodne finansijske institucije, koje su na kraju i proizvod volje ovih ekonomija, neoliberalne ideje postaju sastavni deo doktrine i politika ovih institucija. Primena ove doktrine na međunarodnom nivou od strane ovih institucija dovela je do univerzalizacije neoliberalne agende. Iako je primena ove agende učinila sistem nestabilnjim i podložnijim krizama, njeni rezultati u pogledu osnovnih međunarodnih javnih dobara međunarodnog ekonomskog sistema poput ekonomskog rasta, razvoja trgovine, smanjenja siromaštva, razvoja nerazvijenih zemalja, kao i većeg stepena integracije svetske ekonomije, tj. ekonomskoj globalizaciji su neosporni. U prilog ovom stavu govore naredni grafički prikazi.

Tako se na Grafikonu 1 može jasno uočiti da je udeo siromaštva u svetskoj populaciji u periodu od 1980. do 2013. godine smanjen za skoro 15%, odnosno da se nalazi na istorijskom minimumu od 3.23%.

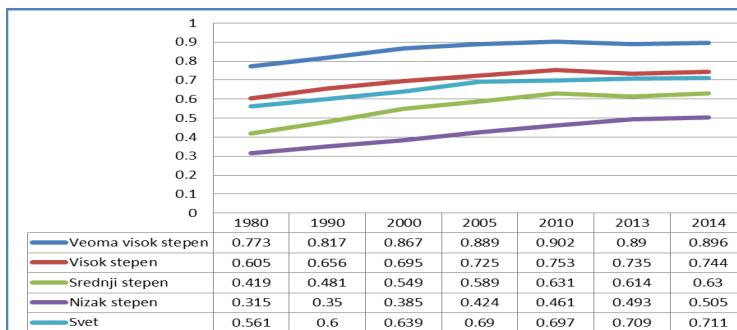
³¹ *Ibidem*, p. 22.

³² Za više o Vašingtonskom konsenzusu pogledati John Williamson, Short History of the Washington Consensus, *A. Law & Bus. Rev. Am.*, 15, 2009, pp. 1–14.

Grafikon 1.³³

Predstavljeni rezultati kretanja indeksa ljudskog razvoja u Tabeli 1 pružaju uvid i u neprihodne elemente kvaliteta života u kontekstu zdravstva i obrazovanja u državama i na svetskom nivou. Na osnovu ovih podataka nameće se zaključak da su u pogledu ovog indikatora sve kategorije država u periodu uspona i hegemonije neoliberalnih ideja ostvarile značajan napredak, a posebno su u tome prednjačile zemlje sa niskim i srednjim stepenom ljudskog razvoja.

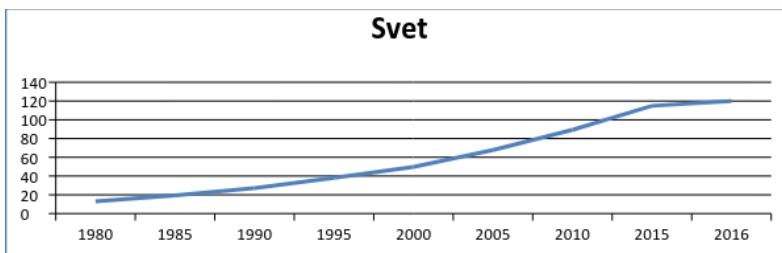
Grafikon 2. Indeks ljudskog razvoja
(Human development index) po grupama država³⁴

³³ World Bank Database, The World Bank. Dostupno na: <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GAPS?view=chart> (Pristupljeno 1. 3. 2017).

³⁴ Države su u Tabeli 1 grupisane prema stepenu ljudskog razvoja. Sastav grupa, kao i podaci o kretanju indeksa ljudskog razvoja preuzeti su iz "Human development report", 2013: 148–152, kao i sa veb sajta <http://hdr.undp.org/en/data> (Pristupljeno 1. 3. 2017).

Grafikon 3. Kretanje svetskog bruto društvenog proizvoda izražen u bilijardama PPP \$³⁵

Kako smo to već naveli, neoliberalna hegemonija je ekonomski rast i razvoj trgovine proklamovala kao svoje najvažnije postulat. Upravo u posmatranom periodu uspona i dominacije neoliberalnih ideja i politika ostvareni su značajni rezultati u ovom kontekstu. Tako je ukupni bruto društveni proizvod na međunarodnom nivou udesetostručen i 2016. godine iznosio je 119.18 bilijardi PPP \$ (Grafikon 3). O značaju i razvoju međunarodne trgovine za neoliberalizam svedoči rast udela međunarodne trgovine u ukupnom bruto društvenom proizvodu. Naime, 1975. godine pomenuti ideo međunarodne trgovine bio je 33.4%, da bi nakon 2000. godine po prvi put prešao 50%, u 2015. godini iznosio je 58.3%.³⁶

Naravno, posmatrani vremenski period obeležile su i brojne krize različitog obima, porekla i posledica. Upravo ove krize motivisale su samu agendu da evoluira kroz vreme i prilagođava se ekonomskim, političkim i društvenim izazovima, poput jugoistočnoazijske krize iz 1997. ili Svetske finansijske krize iz 2008. godine. Zbog već pomenute fleksibilnosti neoliberalne agende i njene sposobnosti da izade na kraj sa krizama nije došlo do potrebe sistema da potraži alternative već je ustaljenu doktrinu samo prilagodio novim potrebama.

U prilog tvrdnji da neoliberalna hegemonija odgovara potrebama sistema jesu i stavovi „izazivača”, odnosno rastućih ekonomija, država koje imaju ekonomski sisteme koji, iako sadrže određene elemente neoliberalne agende, ne spadaju u neoliberalni korpus poput državnog kapitalizma.

Kao izazivači ekonomskoj dominaciji najrazvijenijih država sveta, odnosno kao najvažniji predstavnici rastućih ekonomija ističu se zemlje članice

³⁵ International Monetary Fund, World Economic Outlook. Dostupno na: <http://www.imf.org/external/datamapper/PPPGDP@WEO?year=2016&yaxis=lin> (Pristupljeno 15. 6. 2017).

³⁶ World Bank Database, The World Bank. Dostupno na <http://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS?view=chart/> (Pristupljeno 1. 3. 2017).

BRIKS-a (Brazil, Rusija, Indija, Kina i Južnoafrička Republika).³⁷ Naime, iako ekonomski sistemi država članica BRIKS-a predstavljaju varijacije kapitalizma, koje se još nazivaju i azijskim kapitalizmom ili državno-tržišnim kapitalizmom, one se zbog svojih izvozno-orientisanih privreda na međunarodnom nivou ponašaju u skladu sa neoliberalnim ekonomskim politikama.

Često se ističe da ove zemlje predstavljaju glavne kritičare postojećeg međunarodnog ekonomskog sistema, tj. politika i delovanja međunarodnih finansijskih i trgovinskih institucija.³⁸ Kao dokaz ovih kritika navode se zahtevi ovih država za reformom postojećih struktura međunarodnog ekonomskog sistema. Međutim, važno je istaći da su ovakve tvrdnje paradoksalne jer su upravo veći stepen integracije svetske ekonomije, liberalizacija kretanja roba, usluga i kapitala ključni faktori koji su doprineli da se ove zemlje nadu u ulozi izazivača. Stoga zahteve za reformama međunarodnih finansijskih institucija pre treba tumačiti kao zahteve da se ovim zemljama prizna uticaj koji imaju na svetsku ekonomiju, tj. da se kvote i prava koja iz njih proizlaze usklade sa stvarnom ekonomskom snagom ovih zemalja, a ne kao zahteve za promenu samog sistema.

Početak *uspona ostalih*, kako to Farid Zakarija (Fareed Zakaria) naziva, zemalja koje su svojim razvojem uspele da se približe najrazvijenijim državama, poklapa se sa vrhuncem neoliberalne agende u pogledu liberalizacije kretanja roba, usluga i kapitala na međunarodnom nivou. Upravo na Grafikonu 4 možemo videti da rast udela rastućih ekonomija, kao i azijskog kontinenta (prostor sa najznačajnijim ekonomskim rastom) svoj uspon započinje u prvoj polovini devedesetih godina prošlog veka, a u istom periodu dolazi do stagnacije i opadanja najbogatijih država. U posmatranom periodu rastuće ekonomije i zemlje u razvoju beležile su prosečne stope rasta od 3.75%, dok su u istom periodu razvijene zemlje imale stopu rasta od 1.5%.³⁹ Prosečne stope rasta kineske i indijske ekonomije, kao najznačajnijih predstavnika rastućih ekonomija, u periodu od 1980. do 2016. godine iznosile su 9.66% i 6.35%.⁴⁰

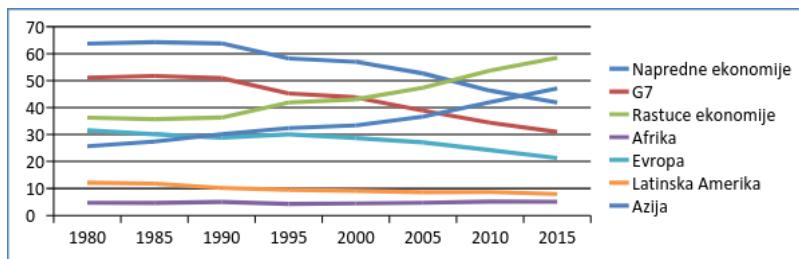
³⁷ Dominic Wilson and Roopa Purushothaman, "Dreaming with BRICs: the path to 2050" in: Subhash C. Jain (ed.), *Emerging economies and the transformation of international business: Brazil, Russia, India and China (BRICs)*, Edward Elgar Publishing, 2006 p. 3.

³⁸ Radhika Desai, "The Brics are building a challenge to western economic supremacy", *The Guardian*, 2 April 2013, p. 2.

³⁹ International Monetary Fund, World Economic Outlook. Dostupno na: http://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/ADVEC/WEOWORLD/CHN/MAE/AS5/DA/OEMDC?year=2016 (Pristupljeno 15. 6. 2017).

⁴⁰ World Bank Database, The World Bank. Dostupno na <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=CHN> (Pristupljeno 20. 6. 2017).

Grafikon 4. Udeo u svetskom bruto društvenom proizvodu
(izražen u %)⁴¹

Kao dodatni argument da zemlje izazivači ne žele da vrše promenu sistema, tj. neoliberalne agende koju ovaj sistem promoviše i održava, jeste postojanje svesti kod njihovih vodećih državnika o važnosti neoliberalne agende i postojećih normi međunarodnog ekonomskog sistema za njihov razvoj. Kao prilog ovoj tezi svedoče brojne izjave najvažnijih predstavnika ovih država, poput izjave kineskog predsednika Xi Jinpinga (Xi Jinping) iz marta 2016. godine da svoju inspiraciju za ekonomsku politiku Kine crpi iz ekonomске politike Ronald Regana iz osamdesetih godina prošlog veka.⁴² Takođe, kineski predsednik je početkom 2017. godine na ekonomskom forumu u Davosu više puta istakao značaj i posvećenost zvaničnog Pekinga očuvanju i daljoj liberalizaciji međunarodne trgovine.⁴³

Na osnovu izrečenog može se zaključiti da potrebe međunarodnog ekonomskog sistema, tj. potrebe i interesi njegovih najvažnijih aktera, kao i ostvareni rezultati u pogledu dostizanja međunarodnih javnih dobara, predstavljaju ključne faktore koji su omogućili uspon i hegemoniju neoliberalnih ideja i politika. Važan doprinos ovog dela rada jeste naglašavanje da je neoliberalna doktrina sredstvo pomenutog sistema i njegovih aktera u ostvarenju željenih rezultata. Neoliberalna hegemonija nije sama po sebi cilj, tj. ona nije podredila sistem sebi, već je uslovljena efikasnošću i fleksibilnošću u prevazilaženju izazova sa kojima se suočava ovaj sistem i njegovi najznačajniji akteri, kao i ostvarenjem njihovih proklamovanih ciljeva.

⁴¹ International Monetary Fund, World Economic Outlook. Dostupno na: <http://www.imf.org/external/datamapper/PPPSH@WEO/ADVEC/WEOWORLD/CHN/OEMDC/MAE/DA/AS5?year=2017> (Pristupljeno 25. 6. 2017).

⁴² Buckley, Chris, "Xi Jinping's Remedy for China's Economic Gloom Has Echoes of Reaganomics", *The New York Times*, 3 March 2016.

⁴³ Xi Jinping, *Xi Jinping keynote at the World Economic Forum*. [online] World Economic Forum. 2017. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2017/01/full-text-of-xi-jinping-keynote-at-the-world-economic-forum> [Accessed 7 July 2017].

ZAKLJUČAK

O neoliberalizmu se, zbog brojnih podvrsta i različitih kombinacija načela i politika koje čine te podvrste, ne može govoriti kao o koherentnom i homogenom ekonomskom sistemu već kao o skupu najvažnijih principa i ideja. Prisustvo ovih principa i ideja u nekom ekonomskom sistemu opredeljuje taj sistem neoliberalnim. Reč je, kako smo to već istakli u radu, o konkurentnoj tržišnoj ekonomiji i funkcionalnoj državi, tj. državi regulatoru i u periodima krize, državi koordinatoru i intervencionisti.

Pomenuta nekonzistentnost, uopštenost, pored promenjivosti načela i politika, kao i moć apsorpcije koncepata konkurentnih sistema čine neoliberalnu agendu fleksibilnom, lako prilagodljivom na izazove sa kojima se suočava i efikasnom za njihovo rešavanje.

Upravo iskustva iz finansijskih kriza iz 2008. i 2010. godine potvrđuju otpornost, adaptivnost i efikasnost ove agende.

Već smo naveli da neoliberalizam, uprkos svojim unutrašnjim svojstvima i razgranatom mrežom zastupnika, ne bi postao dominantna doktrina da nije bilo društvene, političke i ekonomске krize krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 20. veka, kako u najvažnijim ekonomijama tako i u samom međunarodnom ekonomskom sistemu, a na koje tadašnja dominanta doktrina (kenzijanizam) nije imala adekvatan odgovor. Drugim rečima, neoliberalizam se nametnuo kao alternativa, koja je bila primenjena zarad ostvarenja društvenih i političkih interesa od strane političkih i ekonomskih elita najrazvijenijih ekonomija. Zatim je pod uticajem tih ekonomija ušla u međunarodne finansijske i trgovinske institucije i proširila na međunarodni nivo. Zbog unutrašnjih svojstava i rezultata neoliberalne agende međunarodni ekonomski sistem, tj. institucije koje ga čine, pored već tradicionalnih zastupnika, postale su najveći stožeri i zaštitnici širenja i održanja neoliberalizma kao dominantne doktrine, odnosno njegove hegemonije.

Na kraju se može zaključiti da, zbog svojih unutrašnjih svojstava, kao i zbog potreba najvažnijih ekonomija, međunarodnog ekonomskog sistema i relevantnih pojedinaca, neoliberalna hegemonija u bliskoj budućnosti nije ugrožena. Naravno da će sama njegova agenda u nekim segmentima biti podložna reformama i evoluciji, ali to ipak neće ugroziti široko definisanu ideacionu osnovu, tj. i takva agenda će nastaviti da bude neoliberalna.

Sa druge strane, konkurentne alternative nema jer gubitnici postojeće hegemonije, odnosno sistema, oni koje negativne posledice neoliberalizma najviše pogadaju, nemaju dovoljnu političku snagu da artikulišu svoje nezadovoljstvo u cilju vršenja pritiska nad kreatorima politike da promene postojeću doktrinu ili da nametnu svoje viđenje sveta. Reč je pre svega o najnerazvijenijim zemljama, kao i najsromotlijim slojevima u razvijenim državama.

Prostor za smenu ove hegemonije, preciznije, prostor za alternative može se jedino očekivati usled tektonskih ekonomskih i društvenih potresa u najrazvijenijim državama i na međunarodnom nivou, a na koje važeća doktrina

neće moći da pruži odgovarajući odgovor. Ovakav scenario je malo verovatan u godinama koje dolaze. Stoga se pre može očekivati da će postojeća hegemonija zbog sve većeg pritiska od strane nezadovoljnih doći do prilagođavanja neoliberalne agende pre svega u pravcu naglašavanja društvene-tržišne neoliberalne tradicije ili većeg stepena prisvajanja pojedinih elemenata velferizma.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Barnett, Clive, Publics and markets: What's wrong with neoliberalism, *The Sage handbook of social geographies*, 12, 2010, pp. 269–297.
- [2] Barnett, Clive, The consolations of 'neoliberalism', *Geoforum*, 36(1), 2005, pp. 7–12.
- [3] Bates, Thomas R., "Gramsci and the Theory of Hegemony", *Journal of the History of Ideas*, 36(2), 1975, pp. 351–366.
- [4] Bourdieu, Pierre. The essence of neoliberalism. *Le Monde Diplomatique*. December 1998. Dostupno na: <http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu>. (Pristupljeno 1. 3. 2017).
- [5] Buckley, Chris, "Xi Jinping's Remedy for China's Economic Gloom Has Echoes of Reaganomics", *The New York Times*, 3 March 2016.
- [6] Desai, Radhika, The Brics are building a challenge to western economic supremacy, *The Guardian*, 2 April 2013, p. 2.
- [7] Evans, Peter, Is an alternative globalization possible? *Politics & Society*, 36(2), 2008, pp. 271–305.
- [8] Fischer, Stanley, "The Asian Crisis: A View from the IMF" Washington, D.C., January 22, 1998. Available from: <http://www.imf.org/external/np/speeches/1998/012298.htm> (Accessed 10 August 2016).
- [9] Gilbert, Jeremy, What Kind Of Thing Is' Neoliberalism'? *New Formations*, 80(1), 2013, pp. 7–22.
- [10] Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- [11] Harvey, David, Neo-liberalism as creative destruction, *Geografiska Annaler* 88B, 2006, pp. 145–158.
- [12] Hay, Colin, "The genealogy of neoliberalism" in: Roy, Ravi K., Arthur T. Denzau, and Thomas D. Willott (eds.), *Neoliberalism: national and regional experiments with global ideas*, Routledge, 2006, pp. 51–70.
- [13] Jessop, Bob, Putting neoliberalism in its time and place: a response to the debate, *Social Anthropology* 21, No. 1, 2013, pp. 65–74.
- [14] Jinping, Xi, *Xi Jinping keynote at the World Economic Forum*. [online] World Economic Forum. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2017/01/full-text-of-xi-jinping-keynote-at-the-world-economic-forum> [Accessed 7 July 2017].

- [15] Mason, Paul, *Postcapitalism: A guide to our future*, Macmillan, 2016.
- [16] Overbeek, Hank and Van Apeldoorn, Baastian, *Neoliberalism in crisis*, Palgrave Macmillan, Chichester, 2012.
- [17] Palley, Thomas I., "From Keynesianism to neoliberalism: Shifting paradigms in economics" in: Alfredo Saad-Filho and Deborah Johnston, *Neoliberalism: A critical reader*, University of Chicago Press, 2005, pp. 20–29.
- [18] Plehwe, Dieter, Walpen, Bernad and Neunhoffer, Gisila, "Introduction: Reconsidering neoliberal hegemony" in: D. Plehwe, B. Walpen and G. Neunhoffer (eds.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique* (1st ed.), New York: Routledge, 2006, pp. 1–24.
- [19] Polanyi, Karl, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston: Beacon, 2001 [1944]).
- [20] Rodrik, Dani, *After neoliberalism, what.* Notes for The conference on Alternatives to Neoliberalism, in Washington, D.C., May 23, 2002. Available from: http://www.bnadespar.com.br/SiteBNDES/export/sites/default/bndes_pt/Galerias/Arquivos/conhecimento/seminario/novosrumos_Dani.pdf (Accessed 8 August 2016).
- [21] Rückert, Arne, Producing neoliberal hegemony? A neo-Gramscian analysis of the poverty reduction strategy paper (PRSP) in Nicaragua. *Studies in Political Economy*, 79(1), 2007, pp. 91–118.
- [22] Saad-Filho, Alfredo and Johnston, Deborah, *Neoliberalism: A critical reader*, University of Chicago Press, 2005.
- [23] Schmidt, Vivian and Thatcher, Mark, "Theorizing ideational continuity: The resilience of neo-liberal ideas in Europe" in: V. Schmidt and M. Thatcher, *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy* (1st ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 1–50.
- [24] Williamson, John, Short History of the Washington Consensus, *A. Law \& Bus. Rev. Am.*, 15, 2009, pp. 1–14.
- [25] Wilson, Dominic and Purushothaman, Roop, "Dreaming with BRICs: the path to 2050" in: Subhash C. Jain (ed.), *Emerging economies and the transformation of international business: Brazil, Russia, India and China (BRICs)*, Edward Elgar Publishing, 2006, pp. 3–45.

Data base:

- [1] World Development Indicators. World DateBank. World Bank. Dostupno na: <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>
- [2] World Economic Outlook. International Monetary Fund. Dostupno na: <http://www.imf.org/external/datamapper/datasets/WEO>
- [3] Human Development Report. UNDP. Dostupno na: <http://hdr.undp.org/en/data>.

Ognjen Dragičević

THE SURVIVAL OF NEOLIBERAL HEGEMONY – WHY IS THERE NO RELEVANT ALTERNATIVE?

Abstract

In this article the author describes the reasons why neoliberal hegemony persists despite of numerous challenges, problems and criticisms it is facing with. According to the author, the answer lies in two groups of factors which maintain and spread the aforementioned hegemony. The first group refers to the internal characteristics of neoliberalism, i.e. neoliberal ideas, such as fluidity, adaptability and generality of neoliberal concepts and ideas. The second group consists of external factors, primarily the needs and interests of the international economic system, i.e. the needs and interests of the most important economies of that system. In these needs and interests we should look for an explanation for the rise, development and sustainability of Neoliberalism as hegemony on the international level.

Key words:

Neoliberalism, hegemony, international economic system, internal characteristics of Neoliberalism, Kenzianism, financial crisis.

Stefan Vukojević*

*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu*

Stranački sistem Bosne i Hercegovine: u potrazi za adekvatnim teorijsko-analitičkim okvirom

Apstrakt

Autor u tekstu analizira stranački sistem Bosne i Hercegovine. Glavnu prepreku u njegovoj analizi predstavlja problem adekvatnog teorijsko-analitičkog okvira. Kao najrelevantniji uzima se Sartorijev teorijski okvir, međutim, autor smatra kako on nema adekvatnu primjenjivost u etnički podijeljenoj BiH. Polazeći od osnovnih propozicija stranačkog sistema i prostornog takmičenja dolazi se do pretpostavke da se stranački sistem BiH ne može analizirati na nivou cijele države i izbora za centralni nivo vlasti. Umjesto Sartorijevog okvira, autor koristi teorijski okvir za analizu stranačkog sistema na više nivoa (multi-level party system). Takav teorijski okvir nudi analitičko oruđe za dublju analizu stranačkog sistema i njegove prirode i karaktera. Unutar njega se porede izbori za centralni i niže nivo vlasti i uz korištenje indikatora kao što su efektivni broj stranaka, snaga relevantnih stranaka na različitim nivoima i kongruentnost vladajućih koalicija, analizira se stepen integrisanosti stranačkog sistema na osnovu kojeg se mogu iznositi zaključci o njegovoj prirodi i karakteru.

Ključne riječi:

Bosna i Hercegovina, stranački sistem, stranački sistem na više nivoa, nacionalni stranački sistem, stranačko takmičenje

* vukojevics@yahoo.com

DA LI JE SARTORIJEV TEORIJSKO-ANALITIČKI OKVIR ADEKVATAN ZA SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE?

Analiziranje stranačkog sistema i stranaka u Bosni i Hercegovini (BiH) je neraskidivo povezano sa razumijevanjem šireg političkog konteksta i institucionalnog okvira unutar kojeg djeluju političke stranke. Stranački sistem predstavlja integralni dio političkog sistema, i u zavisnosti od prirode političkog sistema zavisiće i karakter stranačkog sistema. Na karakter stranačkog sistema kao podistema političkog sistema BiH utiču institucionalni i strukturalni faktori. Oblik državne vlasti i državnog uređenja, stepen decentralizacije vlasti, vrsta izbornog sistema, kao i karakter socijalnih rascjepa, determinišu interese i strategije političkih stranaka u njihovom međusobnom takmičenju. Složena priroda političkog sistema BiH se u velikoj mjeri odražava na njen stranački sistem. Asimetrično federalno uređenje, dvojni federalizam, labavi politički centar, i suštinsko funkcionisanje BiH kao etnofederacije, stvaraju poteškoće pri konceptualizaciji njenog stranačkog sistema.

Utvrđivanje prirode i karaktera stranačkog sistema BiH je u naučnoj literaturi nepravedno zapostavljeno iako se iz analize stranačkog sistema mogu izvoditi zaključci o političkim institucijama, demokratizaciji, političkoj stabilnosti i sl. Literatura koja obuhvata polje političkih stranaka u BiH je u prvom redu usmjerena na analizu socioloških aspekata političkih stranaka (društvena ukorijenjenost, partokratija), kao i deskripciju hronologije razvoja višestranačja i političkih dešavanja u BiH od 1990. godine do danas. Takođe, deskripcija preovladava i u opisima ideoloških profila stranaka, njihovim programima, zakonskim regulativama, izbornim rezultatima, glasovnim fluktuacijama i koaliranjima bez upotrebe teorijskih okvira i analitičkih instrumenata koji bi nam omogućili dublje, kontekstualno i naučno utemeljeno razumijevanje stranaka i stranačkog sistema BiH. Ne treba posebno isticati da je teorijski utemeljena analiza međustranačke interakcije u potpunosti izostala iz radova domaćih autora. U našem radu pokušaćemo da identifikujemo teorijsko-analitički okvir koji bi bio najprimijereniji za analizu stranačkog sistema i unutar kojeg bismo mogli dublje razumijeti kompetitivne pravilnosti sistema a ne političkih stranaka kao njegovih sastavnih djelova.

Danas među teoretičarima postoji visok stepen saglasnosti u pogledu teorijskog okvira za analizu stranačkih sistema. Njegove temelje je ustanovio još 1976. godine Đovani Sartori (Giovanni Sartori) u knjizi *Stranke i stranački sistemi*. Iako se od tog perioda fond naučnog saznanja rapidno uvećao, i uprkos tome što su određeni koncepti doživjeli svoje preobražaje, Sartorijeve tipologije su i danas najrelevantnije u analizama stranačkih sistema. Namjera nam nije da se detaljno bavimo prikazom Sartorijevih tipologija koje su ostavile dubok trag u komparativnoj politici, već da preispitamo primjenjivost Sartorijevog okvira na slučaj stranačkog sistema BiH.

Kada primjenimo Sartorijev teorijski okvir na stranački sistem BiH suočavamo se sa problemom dvostrukе prirode. Prvi problem se tiče bazične definicije stranačkog sistema koju Sartori nudi i koja, kao što ćemo vidjeti, naičini na problem primjenjivosti u slučaju BiH. Drugi problem logički slijedi iz prvog i odnosi se na pokušaj tipologije stranačkog sistema BiH u skladu sa Sartorijevim propozicijama.

Sartorijevoj široko prihvaćenoj definiciji stranačkog sistema – tj. sistema interakcije koji proizlazi iz međustranačkog takmičenja – je, kao što primjećuje Peter Meir (Peter Mair), posvećeno malo pažnje iako bi ona trebalo biti ključni koncept u djelu. „Sartori posvećuje skoro 200 stranica pravljenju razlika između stranačkih sistema, dok nudi veoma kratak – iako autoritatativan – paragraf o tome kako da definišemo stranački sistem”.¹ Ne sporeći autorativnost i naučnu težinu navedene definicije, smatramo da je definicija sporna kada se primjeni na stranački sistem BiH upravo zbog njenih ključnih odrednica a to su interakcija i međustranačko takmičenje. One su sporne jer gotovo da se potpuno opiru detekciji u slučaju segmentiranog političkog sistema sa mnoštvom različitih etničkih stranaka (o tome više u nastavku).

Prema Sartoriju, stranke se takmiče u određenom političkom prostoru koji se u krajnjem slučaju može redukovati na jednodimenzionalni ideološki prostor, tj. prostor lijevo-desno. Unutar toga prostora, postoje barem dvije stranke koje se obraćaju istim biračima. Taj prostor se sastoji od višestrukih nizova zavisno od toga da li je kriterij ekonomski, socioekonomski, konstитucionalni i sl. i svi ti nizovi se u konačnici mogu apsorbovati u jedinstveni prostor ili dimenziju podjele na lijevo-desno. Sa druge strane, glasači svoje preferencije lociraju na određenim tačkama spektra i procjenjuju koja stranka najbolje reflektuje njihove preferencije. Prvi izbor čini ona stranka koja je locirana blizu glasačeve pozicije u prostoru. Naravno, neki glasači su lojalni samo jednoj stranci, dok su ostali otvoreni prema izbornoj ponudi pa imaju svoje druge ili treće preferencije u pogledu stranaka. Prema tome, svaki glasač će se pomjerati duž prostora lijevo-desno do određene granice iza koje je davanje glasa određenoj stranci neprihvatljivo. Međutim, ono što je važno za naš slučaj neprimjenjivosti Sartorijeve definicije stranačkog sistema u BiH je uslov pod kojim stranke ne uspijevaju da se takmiče jedna sa drugom u dobijanju podrške istih birača. Kako ističe Sartori, odsustvo takmičenja se dešava kada: „Dvije stranke pripadaju u potpunosti različitim dimenzijama (npr. jedna je crna, druga je bijela, a povreda granica se strogo kažnjava). U tom slučaju

¹ Peter Mair, “Parties and party systems: introduction by Peter Mair” in: Sartori, Giovanni, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, ECPR Press, Colchester, 2005, pp. xv.

jednostavno imamo pat poziciju a ne takmičenje – i to je to".² Iz Sartorijeve propozicije se jasno zaključuje da takmičenje izostaje ukoliko se stranke nalaze u drugačijim političkim dimenzijama ili prostorima, koji se ne mogu svesti na dimenziju lijevo-desno. Političke stranke kao djelatnici socijalnih rascjepa u BiH osnovane su na etničkim principima i dobijaju glasove od dominantno vlastite etničke grupe. Sa druge strane, glasači se dominantno svrstavaju uz svoje etničke stranke pa, prema tome, etnička društvena podjela presjeca prostor lijevo-desno, odnosno dimenzija lijevo-desno ne može u sebe da apsorbuje drugačije etničke dimenzije u kojima se nalaze bosanskohercegovačke stranke. Kada bismo u BiH imali jedinstvenu ideološku dimenziju lijevo-desno glasanje bi se odvijalo preko linija etničkih rascjepa.

Sljedeći problem koji proizlazi iz prethodnog je pokušaj tipologije stranačkog sistema BiH u skladu sa Sartorijevim propozicijama. Referišući se na Sartorija, Despot Kovačević smatra kako je stranački sistem BiH u stanju polarizovanog pluralizma.³ Međutim, još jednom, problem proizlazi iz prostornog takmičenja stranaka budući da Sartori u obzir uzima samo relevantne stranke koje se nalaze u istom prostoru, a odbacuje one koje su izvan kompeticije, tj. izvan jednodimenzionalnog političkog prostora.⁴ Kao što smo istakli, stranke u BiH se ne takmiče u jednom prostoru već u različitim (etničkim) prostorima pa je zbog toga neadekvatno primjenjivati Sartorijeve propozicije na slučaj BiH. Zatim, prisustvo antisistemskih stranaka kao jedne od ključnih komponenti polarizovanog pluralizma je sporno kada se primjeni u slučaju BiH. Generalno posmatrano, danas je sve manje antisistemskih stranaka koje nude alternativu liberalnoj demokratiji i koje su zbog nedostatka prostora za manevriranje ostale ograničene na opoziciono djelovanje prema starijim etabliranim strankama a ne prema sistemu u cijelini.⁵ Koncept antisystemske stranke vremenom je doživljavao svoju konceptualnu rekonstrukciju u pravcu njenе pacifikacije, pa i ukoliko bi se govorilo o antisistemskim strankama u BiH one su u suštini „akomodacijske antisystemske stranke“ (accommodating

² Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, ECPR Press, Colchester, 2005, pp. 307–308.

³ Despot Kovačević, „Implikacije Dejtonskog sporazuma na partijski sistem BiH“ u: Nedeljković, Stevan, Krstić, Milan, Živojinović, Dragan (ur.), *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma – trajni mir ili trajni izazovi*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 111.

⁴ Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, op. cit., p. 310.

⁵ Steven Wolinetz, “Political parties and party system types” in: Katz, Richard S., Crotty William (eds.), *Handbook of Party Politics*, SAGE Publications, London, 2006, p. 60.

anty-system parties)⁶, što znači da se u ideološkom smislu protive trenutnom sistemu u kojem djeluju (konsocijacijska demokratija), ali da, sa druge strane, za razliku od klasičnih antisistemskih stranaka, zadržavaju potencijal i otvorenost za koaliranje.

Radovi autora koji su pisali o stranačkom takmičenju u etnički podijeljenim društвima⁷, kao i o izbornim procesima u BiH⁸, ukazuju na drugačiju logiku stranačkog takmičenja koja se razlikuje od stranačkog takmičenja u homogenim i pluralnim društвima. U etnički podijeljenim društвima etničke stranke funkcionišu u segmentiranom izbornom tržištu. Takmičarsko ponašanje stranaka ograničeno je na vlastiti etnički segment, tako da podrška strankama staje na etničkim granicama. Za razliku od stranaka u pluralnim društвima čije su izborne strategije usmjerene prema svim glasačima, u podijeljenim društвima stranke svoje apele usmjeravaju prema vlastitom etničkom segmentu. Umjesto "catch-all", etničke stranke koriste "catch-us" strategije, zbog čega izbori u podijeljenim društвima imaju funkciju „etničkog cenzusa“ ili „etničkog prebrojavanja“. U podijeljenim društвima izostaju prenosivost glasa i takmičenje prema središnjem ili „plutajućem glasaču“ (floating voter) budуći da su stranačke lojalnosti identitetskog karaktera (etničke, religijske, rasne, kulturne...). Glasači se opredjeljuju dominantno za vlastitu etničku stranku ili stranke, pri čemu plutajući glasači čine zanemarljivu manjinu koja ne može transcendirati identitetske razlike i uspostaviti obrazac međuetničkog takmičenja koje bi nadilazilo etničke rascjepe. Stranke čije su

⁶ Giovanni Capoccia, "Anti-System Parties: A Conceptual Reassessment", *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 14, No. 1, 2002, pp. 9–35.

⁷ Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, California, 1985; Paul Mitchell, "Party competition in an ethnic dual party system", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 18, No. 4, 1995, pp. 773–796; Paul Mitchell, Geoffrey Evans, Brendan O'Leary, "Extremist Outbidding in Ethnic Party Systems is Not Inevitable: Tribune Parties in Northern Ireland", *Political Studies*, Vol. 57, No. 2, 2009, pp. 397–421; Luciano Bardi, Peter Mair, "The Parameters of Party Systems", *Party Politics*, Vol. 14, No. 2, 2008, pp. 147–166.

⁸ Benjamin Reilly, "Elections in Post-Conflict Scenarios: Constraints and Dangers", *International Peacekeeping*, Vol. 9, No. 2, 2002, pp. 118–139; Carrie Manning, Miljenko Antić, "The Limits of Electoral Engineering", *Journal of Democracy*, Vol. 14, No. 3, 2003, pp. 45–59; Carrie Manning, "Elections and political change in post-war Bosnia and Herzegovina", *Democratization*, Vol. 11, No. 2, 2004, pp. 60–86; Florian Bieber, *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006; Roberto Belloni, *State Building and International Intervention in Bosnia*, Routledge, London and New York, 2007; John W. Hulsey, "Why did they vote for those guys again? Challenges and contradictions in the promotion of political moderation in post-war Bosnia and Herzegovina", *Democratization*, Vol. 17, No. 6, 2010, pp. 1132–1152.

izborne strategije multietničke, tj. usmjerene prema svim etničkim grupama, bivaju kažnjene izbornim porazima ili ograničavanjem na monoetničko glasačko tijelo. Stranačko takmičenje u BiH ne odvija se između već unutar etničkih segmenata, pa je, shodno tome, teško primjeniti Sartorijevu definiciju stranačkog sistema na slučaj BiH. Ono što je izglednije je primjena Sartorijevih kriterija na unutarsegmentalno stranačko takmičenje koje na pouzdaniji način pokazuje interakciju između stranaka iz istog etničkog segmenta nego što bi to bilo moguće utvrditi za takmičenje između različitih etničkih stranaka. Damir Kapidžić iznosi slične pretpostavke tvrdeći da u BiH postoje „etnički omeđeni stranački sistemi sa velikom mjerom samostalnosti, pri čemu se takva pretpostavka može dokazati statističkom analizom etničkog glasanja u BiH, gdje je utvrđeno da postoji velika podudarnost etničke strukture opština i izbornih rezultata etničkih stranaka”.⁹

Zbog svega navedenog, možemo zaključiti da se na nivou cijele države ne mogu ustanoviti pravilnosti međustranačkog (međuetničkog) takmičenja da bismo govorili o jednom stranačkom sistemu, barem kada je u pitanju izborna arena. Iz toga proizlazi tvrdnja da u BiH postoje tri paralelna subnacionalna ili etnička stranačka sistema (bošnjački, srpski i hrvatski), dok se na nivou države BiH umjesto o stranačkom sistemu može govoriti o skupu ili zbiru relevantnih stranaka kojima nedostaju strukturirani obrasci interakcije. Centralni nivo vlasti samo apsorbuje stranke iz entiteta na osnovu principa predstavljanja sva tri konstitutivna naroda. To ne znači da međustranačko takmičenje u BiH ne postoji – ono postoji ali unutar etničkih segmenata, na nižim nivoima vlasti. Da bismo detaljnije obrazložili iskaz, u nastavku ćemo primjeniti teorijski okvir drugačiji od Sartorijevog koji nam nudi drugačije analitičko oruđe i koji će nam omogućiti dublje razumijevanje prirode i karaktera stranačkog sistema BiH.

BOSNA I HERCEGOVINA UNUTAR TEORIJSKO-ANALITIČKOG OKVIRA STRANAČKOG SISTEMA NA VIŠE NIVOA

Akademска literatura o strankama i stranačkim sistemima posvećivala je veliku pažnju analiziranju broja relevantnih stranaka i njihovoј polarizaciji, međutim, sve češći procesi teritorijalne decentralizacije u Evropi krajem 20. vijeka pomjerili su istraživački fokus naučnika u pravcu istraživanja i procjenjivanja nacionalizacije, odnosno denacionalizacije stranačkih sistema. Dominantna akademска literatura tretirala je stranačke sisteme kao nacionalne stranačke

⁹ Damir Kapidžić, „Stranački sustav“ u: Mujagić, Nermina, Arnautović, Suad (ur.), *Politički pluralizam i unutarstranačka demokratija – Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu*, Centar za monitoring i istraživanje, Podgorica, 2015, str. 37.

sisteme¹⁰; struktura stranačkog takmičenja analizirala se na nivou nacionalne države i izbora za centralne organe vlasti, bez obzira na unitarno, regionalno ili federalno uređenje države. U visokonacionalizovanom stranačkom sistemu udio glasova glavnih stranaka ne varira mnogo između teritorijalnih jedinica, dok u slabo nacionalizovanom stranačkom sistemu udio glasova glavnih stranaka široko varira između teritorijalnih jedinica.¹¹ Uspjeh stranaka koje se takmiče za podršku birača duž cijele države ili unutar svih njenih teritorijalnih jedinica (statewide parties)¹², i koje su pri tome relevantne¹³ sa stanovišta osvajanja vlasti ili uticaja na vlast, predstavlja pouzdan pokazatelj na osnovu kojeg se može govoriti o formatu nacionalnog stranačkog sistema.

Analiza sistemskih obrazaca takmičenja na nivou nacionalne države proizvela je „nacionalnu pristrasnost“ (national bias) u istraživanju stranaka i stranačkih sistema jer je državni nivo predstavlja sveobuhvatnu i jednu jedinicu analize baziranu na agregiranom nacionalnom obrascu glasanja. Najčešće korišteni indikatori pri analizi su bili glasovi stranaka za nacionalne parlamente.¹⁴ Zanemarivanje specifičnosti izbora u subnacionalnim teritori-

¹⁰ Daniele Caramani, *The Nationalization of Politics – The Formation of National Electorates and Party Systems in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004; Pradeep K. Chhibber, Ken Kollman, *The Formation of National Party Systems – Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States*, Princeton University Press, Princeton, 2004.

¹¹ Mark P. Jones, Scott Mainwaring, “The Nationalization of Party Systems – An Empirical Measure and an Application to the Americas”, *Party Politics*, Vol. 9, No. 2, 2003, pp. 139–166.

¹² Primjeri takvih stranaka, sa nacionalizujućim potencijalom i relevantnim političkim uticajem na prostoru cijele države, jesu Konzervativna i Laburistička stranka u Velikoj Britaniji, Demokratska i Republikanska u SAD, Socijaldemokratska partija i Hrišćansko-demokratska unija u Njemačkoj, Socijalistička i Narodna partija u Španiji, Kongresna stranka u Indiji i sl.

¹³ Pod pojmom „relevantna stranka“ koristimo termin koji je u politikologiju uveo Đovani Sartori kako bi ukazao da se klasifikacija stranačkih sistema ne određuje prema broju stranaka koje su zastupljene u parlamentu, već prema njihovoj relevantnosti koja se procjenjuje na temelju dva kriterijuma: 1) koalicioni potencijal – stranka je relevantna ukoliko vrši vlast, ulazi u koalicionu vladu ili daje podršku vlasti kako vlada ne bi izgubila parlamentarnu većinu; 2) ucjenjivački potencijal – ukoliko stranka ima „veto-potencijal“ u donošenju zakona (Sartori, 2005: 108).

¹⁴ Detaljnije o kritici tradicionalnog pristupa (nacionalna pristrasnost) vidjeti u: Wilfred Swenden, Bart Maddens, “Territorial Party Politics in Western Europe: A Framework For Analysis” in: Swenden, Wilfred, Maddens, Bart (eds.), *Territorial Party Politics in Western Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009, pp. 1–31; Edward L. Gibson, Julieta Suarez-Cao, “Federalized Party Systems and Subnational Party Competition: Theory and an Empirical Application to Argentina”,

jalnim jedinicama i njihovo utapanje u sveobuhvatni nacionalni okvir zama-
gljuje procjenu toka nacionalizacije stranačkog sistema budući da stranke na
nižim teritorijalnim nivoima mogu imati važne uloge u određivanju daljeg
toka državne i političke decentralizacije. Na primjer, izborna snaga regional-
nih stranaka u Baskiji, Kataloniji, Škotskoj, Velsu, Kvebeku ili drugim evropskim i svjetskim regionima procentualno je relativno mala u odnosu na ukupan
nacionalni obrazac glasanja, međutim, od ishoda izbora u tim regionima
najčešće zavisi dalji tok decentralizacije države.

Sve češći procesi deevolucije (Velika Britanija), regionalizacije (Španija, Italija) i federalizacije (Belgija) evropskih država podstakli su naučnike na istraživanja regionalnih stranaka i obrazaca njihovog takmičenja za vlast unutar teritorijalnih jedinica (regioni, pokrajine, federalne države), i njihove sličnosti ili razlike sa struktukom takmičenja na izborima za centralne nivoe vlasti. Struktura stranačkog takmičenja analizira se u okvirima upravljanja na više nivoa, dok se konceptualizacija stranačkog sistema pomjera od „nacionalnog“ ili homogenog shvatanja stranačkog sistema prema „stranačkom sistemu na više nivoa“ (multi-level party system). Vilfred Svenden (Wilfred Swenden) i Bart Madens (Bart Madens) koriste termin *multi-level party system* kako bi ukazali na stranački sistem koji predstavlja spoj stranačkog sistema proizašlog iz izbora za centralni nivo vlasti (statewide party system) i skupa regionalnih stranačkih sistema koji reflektuju ishode regionalnih izbora. Integriranost stranačkog sistema na više nivoa zavisi od stepena predstavljenosti stranaka na različitim nivoima vlasti, kao i njihove podrške duž različitih nivoa vlasti. Stranački sistem na više nivoa je u *potpunosti integriran* ukoliko su iste stranke predstavljene u jednakom obimu i snazi na centralnom i nižim nivoima vlasti; *labavo integriran* ako podrška nacionalnim strankama (statewide parties) varira duž nižih nivoa i između nižih i centralnog nivoa vlasti; *neintegriran* ukoliko niži nivoi imaju specifične stranačke sisteme sa strankama koje se razlikuju od stranaka iz drugih regiona i od nacionalnih stranaka.¹⁵ Edvard Gibson (Edward L. Gibson) i Džulijeta Suarez (Julietta Suarez-Cao) koriste termin „federalizovani stranački sistem“ (federalized party system) kako bi ukazali na stranački sistem u kojem funkcioniše više od jednog teritorijalno omeđenog stranačkog sistema. U odnosu na nacionalni stranački sistem koji je organizovan oko osvajanja centralne vlasti, federalizovani stranački sistem sadrži stranačke sisteme organizovane oko osvajanja subnacionalnih nivoa vlasti, bilo da su u pitanju federalne države, pokrajine,

Comparative Politics, Vol. 43, No. 1, 2010, pp. 21–39; Klaus Detterbeck, *Multi-Level Party Politics in Western Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012.

¹⁵ Wilfred Swenden, Bart Maddens, “Territorial Party Politics in Western Europe: A Framework For Analysis”, op. cit., pp. 1–31.

regioni ili opštine. Njihova sistemnost može biti kongruentna ili nekongruentna sa formatom nacionalnog stranačkog sistema.¹⁶

Navedeni autori nam nude koristan teorijski okvir za analizu stranačkog sistema BiH. Umjesto Sartorijevog brojčano-ideološkog kriterijuma i fokusa na nacionalni nivo, koristićemo okvir stranačkog sistema na više nivoa (ili federalizovani stranački sistem) budući da BiH predstavlja primjer visokode-centralizovane federalne konsocijacije. U razmatranje ćemo uzeti izbore za tri nivoa vlasti – centralni, entitetski i kantonalni – kako bismo ustanovili sličnosti (kongruentnost) udjela glasova parlamentarnih stranaka između tri nivoa vlasti i tako preciznije odredili prirodu i karakter stranačkog sistema BiH. Kao što se može primjetiti, stepen sličnosti između stranačkih sistema proizašlih iz takmičenja za nacionalni i subnacionalne nivoe vlasti predstavlja ključni faktor procjene njegove integrisanosti, a samim tim i nacionalizacije. Glavni indikator¹⁷ koje ćemo koristiti za sva tri nivoa vlasti su: efektivni broj stranaka, izborni rezultati parlamentarnih stranaka i kongruentnost vladajućih stranaka/koalicija. Kongruentnost, a samim tim i stepen integrisanosti stranačkog sistema na više nivoa manifestuje se kroz sličnosti u efektivnom broju stranaka, njihovoj ravnomjernoj distribuciji glasova i kongruentnosti vladajućih stranaka/koalicija na sva tri nivoa vlasti.

Kada se na državnom i entitetskim nivoima vlasti prebroje parlamentarne stranke (Tabela 1) dolazi se do zaključka da je na entitetskim nivoima zapostavljen relativno veći broj političkih subjekata. Međutim, kada se izračuna efektivni broj stranaka¹⁸, stanje stvari izgleda drugačije. U tom slučaju je njihov broj manji od stranaka na državnom nivou. Ovakva činjenica se objašnjava izbornom snagom stranaka; veliki broj stranaka ima malu snagu (broj

¹⁶ Edward L. Gibson, Julieta Suarez-Cao, "Federalized Party Systems and Subnational Party Competition", op. cit., p. 25.

¹⁷ Detaljnije o indikatorima vidjeti u: Mark P. Jones, Scott Mainwaring, "The Nationalization of Party Systems", op. cit., pp. 139–166; Lori Thorlakson, "An institutional explanation of party system congruence: Evidence from six federations", *European Journal of Political Research*, Vol. 46, No. 1, 2007, pp. 69–95; Kris Deschouwer, "Coalition Formation and Congruence in a Multi-layered Setting: Belgium 1995–2008", *Regional and Federal Studies*, Vol. 19, No. 1, 2009, pp. 13–35; Klaus Dettterbeck, *Multi-Level Party Politics in Western Europe*, op. cit., pp. 58–62.

¹⁸ Efektivni broj stranaka predstavlja „hipotetički broj stranaka jednake veličine koji bi imao isti efekat na frakcionalizaciju sistema kao što to imaju postojeće stranke nejednake veličine“. Ukoliko stranke imaju jednaku snagu, efektivni broj će biti isti sa numeričkim brojem stranaka u parlamentu. Kada stranke nisu iste snage, njihov efektivni broj će biti manji od stvarnog broja. Detaljnije o efektivnom broju stranaka i njihovom računanju vidjeti u: Markku Laakso, Rein Taagepera, "Effective Number of Parties – A Measure with Application to West Europe", *Comparative Political Studies*, Vol. 12, No. 1, 1979, pp. 3–27.

mandata) i predstavljene su samo u entitetskim parlamentima za razliku od većih stranaka koje su predstavljene na oba nivoa. Državni parlament predstavlja mjesto na kojem se susreću veće stranke i zbog toga je efektivni broj stranaka veći na državnom nego entitetskim nivoima. Pri tome, stvari djelično komplikuje broj parlamentarnih mjesta na različitim nivoima¹⁹, jer da nije duplo manji državni parlament bi imao gotovo dvostruko veći broj efektivnih stranaka u odnosu na entitetske parlamente. Iz navedenog slijedi sljedeće problemsko pitanje: šta objašnjava razliku u efektivnom broju stranaka između entitetskih nivoa, kao i između entitetskih i državnog nivoa, odnosno zbog čega državni nivo ima veći broj efektivnih stranaka? Odgovor na pitanje sadržan je u analizama sljedeća dva indikatora stranačkog sistema, a to su: izborni rezultati parlamentarnih stranaka na različitim nivoima i podudarnost vladajućih koalicija.

Tabela 1. Efektivan broj parlamentarnih stranaka
na državnom i entitetskim nivoima

Godina	1996.	1997.	1998.	2000.	2002.	2006.	2010.	2014.
BiH	3.40 (6)		4.59 (10)	7.30 (13)	7.96 (14)	7.17 (12)	7.67 (12)	7.60 (11)
FBiH	2.57 (6)		3.35 (14)	5.00 (17)	5.44 (18)	5.33 (11)	5.46 (11)	5.91 (11)
RS	2.90 (9)	5.02 (7)	6.82 (12)	5.22 (13)	5.64 (15)	3.30 (9)	6.62 (10)	4.31 (7)

Napomena: broj u zagradi predstavlja stvarni broj stranaka u parlamentima, a broj izvan zagrade efektivni broj stranaka

Sljedeće dvije tabele (Tabele 2 i 3) nam pokazuju snagu političkih stranaka na državnom i entitetskim nivoima vlasti. U razmatranje smo uzeli dva poslednja izborna ciklusa (2014. i 2010) koja primjereno oslikavaju pravilnost odnosa efektivnog broja stranaka na različitim nivoima vlasti, i jer nemamo prostora da se bavimo svim izbornim periodima i različitim strankama koje su se tada pojavljivale i nestajale sa političke scene. Kada se uporede podaci iz dvije tabele primjećujemo da snaga političkih stranaka nije ravnomjerno distribuirana horizontalno između entitetskih nivoa i vertikalno između entitetskih i državnog nivoa. Aspekt neintegriranosti i snažne lokalizacije stranačkog sistema ogleda se u postojanju političkih stranaka iz bošnjačkog, srpskog

¹⁹ Parlament FBiH ima 98 poslaničkih mjeseta, Narodna Skupština RS 83, a Parlamentarna skupština BiH duplo manje – 42 mjeseta, od čega se 28 poslanika bira sa teritorije FBiH a 14 iz RS.

i hrvatskog etničkog segmenta koje svoju političku moć kumuliraju u entitetu iz kojeg potiču, te su stoga različite etno-nacionalne stranke u konkurenciji za osvajanje vlasti u različitim entitetima. U slučaju Republike Srpske (RS) to su prije svega stranke iz srpskog etno-nacionalnog bloka²⁰, a u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) stranke iz bošnjačkog i hrvatskog etno-nacionalnog bloka²¹. Takođe, u BiH ne postoji snažne nacionalne stranke (statewide parties) koje vode ka homogenizaciji izbornog takmičenja i ujednačenosti njihove snage koja se ravnomjerno distribuirala duž različitih nivoa vlasti.

Tabela 2. Stranke predstavljene u Parlamentarnoj skupštini BiH (glasovi iz FBiH i RS)

	2010.			2014.		
	Broj mandata	Glasovi	Procenat	Broj mandata	Glasovi	Procenat
FBiH						
SDP BiH	8	266023+18412	17,33	3	92906+15595	6,65
SDA	7	197922+16378	13,05	9	274057+31337	18,72
SBB	4	124114+6334	7,94	4	142003	8,71
HDZ BiH	3	112115+2361	6,97	4	119468+3554	7,54
SzBiH	2	74004+12665	5,27	–	–	–
HDZ 1990	2	49549+522	2,80	1	40113	2,46
NSRzB	1	49050	2,98	–	–	–
DNZ BiH	1	14843+310	0,92	–	–	–
DF	–	–	–	5	150767	9,25
BPS	–	–	–	1	35866+2452	2,34
A-SDA	–	–	–	1	22088	1,35

²⁰ Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD), Srpska demokratska stranka (SDS), Partija demokratskog progresa (PDP), Demokratski narodni savez (DNS), Socijalistička partija (SP).

²¹ Od bošnjačkih stranaka: Stranka demokratske akcije (SDA), Socijaldemokratska partija (SDP), Savez za bolju budućnost (SBB), Demokratska fronta (DF), u ranijim periodima Stranka za Bosnu i Hercegovinu (SzBiH); a od hrvatskih stranaka: Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i HDZ 1990.

RS						
SNSD	8	269009+8810	16,94	6	249182+5842	15,64
SDS	4	137844	8,40	5	211562	12,98
DNS	1	40070	2,44	1	50322	3,08
PDP	1	285111+1147	1,80	1 *	37052	2,27
SDA	–	–	–	1	*	*

* Napomene:

- Broj glasova predstavlja glasove koje je stranka dobila u entitetu iz kojeg potiče + broj glasova koje je dobila iz drugog entiteta
- Procenat predstavlja ukupan procenat glasova stranke na nivou cijele države a ne entiteta
- Godine 2014. PDP je nastupao u koaliciji sa NDP
- Glasovi SDA u RS uračunati su u glasove i procenat te stranke

Izvor: Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine,
<http://izbori.ba/> (Pristupljeno 31. maja 2017)

Tabela 3. Stranke predstavljene u entitetskim parlamentima

	2010.		2014.	
	Broj mandata	Procenat	Broj mandata	Procenat
FBiH				
SDP BiH	28	24,57	12	10,14
SDA	23	20,24	29	27,85
SBB	13	11,89	16	14,72
HDZ BiH	12	10,64	12	11,93
SzBiH	9	7,63	3	3,30
NSRzB	5	4,71	–	–
HDZ 1990/HSP	5	4,64	4	4,04 *
A-SDA	1	1,88	2	2,25
DNZ	1	1,47	–	–
SNSD	1	0,92	–	–
DF	–		14	12.91

BPS	-		4	3,71
NS	-		1	1,53
LS BiH	-		1	0,56
RS				
SNSD	37	38,02	29	33,00
SDS	18	18,97	24	26,88
PDP	7	7,55	7	7,54
DNS	6	5,61	8	9,42
SP	4	4,23	5	5,20
DP	3	3,41	*	*
SDP BiH	3	3,04	-	
SDA	2	2,66	5	5,34
SRS RS	1	2,39	*	*
NDS	2	2,12	-	-
NDP			5	5,24

* Napomene:

- Procenat predstavlja procenat glasova stranke na nivou entiteta
- Godine 2014. HDZ 1990. nastupa bez HSP
- Godine 2014. SDA nastupa unutar koalicije Domovina
- Godine 2014. SRS RS nastupa u koaliciji sa SDS
- DP se nakon izbora 2010. spojila sa manjim strankama i formirala NDP

Izvor: Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine,
<http://izbori.ba/> (Pristupljeno 31. maja 2017)

Kada uzmemo u obzir državni nivo, SDA, i SDP kao najjače stranke iz bošnjačkog segmenta na tom nivou imaju mnogo manji procenat glasova nego kada se pogleda njihova snaga na nivou entiteta FBiH. Te stranke dominantno glasove dobijaju na nivou FBiH, što se i primjeti kada se pogleda njihov procenat glasova za entitetski parlament, dok znatno manje dobijaju glasove u entitetu RS, odnosno u RS dobijaju glasove u onim opštinama u kojima živi bošnjačko stanovništvo. SNSD i SDS kao najjače stranke iz srpskog segmenta i u RS, za razliku od bošnjačkih, imaju duplo manji procenat glasova na državnom nego na entitetskom nivou. Srpske stranke u FBiH djeluju u opštinama/kantonima sa srpskim stanovništvom iako u konačnici ne predstavljaju relevantne stranke pri formiranju entitetske vlasti u FBiH. Slična je situacija i sa

bošnjačkim i hrvatskim strankama pri formiranju vlasti u RS, iako je bošnjačka SDA u ranom postratnom periodu imala uticaj i bila relevantna za formiranje vlasti u RS. Kada se pogleda uspjeh srpskih stranaka na nivou FBiH, on je totalno zanemarljiv jer je u dva izborna ciklusa jedino SNSD 2010. osvojio svega jedan mandat u parlamentu FBiH. Veća zastupljenost bošnjačkih stranaka u Skupštini RS nego srpskih stranaka u Parlamentu FBiH objašnjava se na osnovu veće procentualne zastupljenosti bošnjačkog stanovništva u RS nego srpskog u FBiH. Zbog toga bošnjačke stranke uspijevaju da agregiraju veći postotak glasova na teritoriji cijele BiH nego što to mogu srpske stranke koje dominantno svoje glasove povlače iz RS, pa je i razlika u glasovima srpskih stranaka duplo manja između državnog i entitetskog nivoa. Slična je situacija i sa strankama iz hrvatskog segmenta gdje HDZ u potpunosti dominira nad drugim manjim strankama. HDZ, kao i stranke iz ostalih segmenata, svoju snagu crpi na entitetskom nivou, pa je procenat glasova veći na tom nego na ukupnom državnom nivou.

Kontonalni nivo vlasti u FBiH dodatno usložnjava sliku predstavljenosti i distribucije glasova relevantnih stranaka sa dominantnim glasačkim tijelom u Federaciji. Bošnjački SDA i SDP i hrvatski HDZ nemaju jednaku snagu u svih deset kantona. Te su stranke najsnažnije u onim kantonima gdje dominantno stanovništvo čini njihova etnička grupa. Na primjer, nakon opštih izbora 2014, u tri od pet kantona sa dominantnim bošnjačkim stanovništvom nije bila predstavljena niti jedna hrvatska stranka (HDZ je bio ispod cenzusa). Sa druge strane, u kantonima sa dominantnim hrvatskim stanovništvom najviše glasova dobijaju hrvatske stranke, pri čemu bošnjačke osvoje svega nekoliko mandata ili su ispod cenzusa. U dva kantona sa izjednačenom etničkom strukturu stanovništva izjednačena je i distribucija mjesta u skupštinama. U svakom od deset kantona glasovi stranaka slijede etničku strukturu stanovništva, pa je i horizontalna distribucija glasova najjačih stranaka na kontonalnim nivoima neravnomjerna. Ista situacija je i kada vertikalno poredimo kontonalni sa entitetskim nivoom; u tom slučaju, kontonalni nivoi ne reflektuju agregirani skup glasova na nivou FBiH i na državnom nivou, a pogotovo ne na nivou RS. Predstavljenost relevantnih stranaka iz sva tri etnička segmenta pokazuje znakove nekongruentnosti na svim nivoima, od kontonalnog do državnog, te zbog toga stranački sistem BiH analiziran unutar teorijskog okvira stranačkog sistema na više nivoa možemo smatrati neintegrisanim s aspekta efektivnog broja stranaka i izbornih rezultata relevantnih stranaka.

S aspekta podudarnosti vladajućih stranaka/koalicija, stranački sistemi proizašli iz takmičenja stranaka za različite nivoje vlasti takođe pokazuju ne-kongruentnost ili neintegrisanost barem posmatrano s aspekta horizontalne integrisanosti. Kontonalne vladajuće koalicije se razlikuju jedna od druge u zavisnosti od etničke strukture kantona. Isto tako, entitetske vladajuće koalicije se u potpunosti razlikuju jedne od drugih; vlast u FBiH su uvijek činile koalicije bošnjačkih i hrvatskih stranaka, a u RS u najdužem vremenskom periodu koalicije srpskih stranaka. Međutim, s aspekta vertikalne kongruent-

nosti, zbog konsocijacijske prirode vlasti u BiH, velike koalicije na državnom nivou su u najvećem broju slučajeva bile kongruentne sa entitetskim koalicijama jer centralni nivo vlasti apsorbuje stranke iz entiteta na osnovu principa predstavljanja sva tri konstitutivna naroda, te se stoga velika koalicija sastoji od stranaka iz sva tri etno-nacionalna segmenta. Bez postojanja nužnosti velike koalicije vlast bi se mogla formirati i bez pojedinih relevantnih etničkih stranaka, pa bi i nekongruentnost bila češća. Iako entitetske vladajuće koalicije najčešće zajedno formiraju vlast na državnom nivou, postojali su i slučajevi kada su te koalicije bile nekongruentne.²² Dakle, kongruentnost vladajućih koalicija proizlazi samo na osnovu konsocijacijskog principa velike koalicije koja niveliše razlike između entitetskih koalicija tako što ih zajedno spaja na državnom nivou.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Centralni nivo vlasti u BiH predstavlja mjesto koje apsorbuje entitetske stranačke sisteme, odnosno mjesto na kojem se entitetski stranački sistemi zajedno susreću. Situacija u kojoj političke stranke mobilisu vlastiti etnički segment, dok glasači sa druge strane daju podršku isključivo vlastitim etničkim strankama potkrepljuje činjenicu o nepostojanju stranaka koje agregiraju i nadilaze etničke podjele, kao što je to situacija u nacionalnim stranačkim sistemima. To ne implicira činjenicu da ne postoje pojedinci koji glasaju za stranke čije glasačko tijelo potiče iz drugog etničkog segmenta. Njih svakako ima, ali je njihov broj zanemarljiv u odnosu na potrebu postojanja neetničkog glasanja i ravnomerne predstavljenosti i distribucije glasova relevantnih stranaka kao pokazatelja integrisanog stranačkog sistema iz kojeg bi se izvlačili zaključci o njegovom formatu ili tipologiji. U slučaju BiH ne postoji međusobna interakcija različitih etničkih stranaka koja determiniše homogenost i integriranost stranačkog sistema. Čak i da različite etničke stranke nastoje mobilisati jedno (višeetničko) glasačko tijelo, glasači se opet dominantno opredjeljuju za stranke iz vlastitog etničkog segmenta, što se i vidi na osnovu izbornih rezultata stranaka na različitim nivoima. Za BiH možemo tvrditi da nema jedan ili jedinstven/homogen stranački sistem, već paralelne ili diferencirane stranačke sisteme, ili subsisteme ako ih posmatramo kao dijelove jedne cjeline. Ukoliko govorimo o jedinstvenom stranačkom sistemu

²² Nakon izbora 2010, vlast u FBiH je činila koalicija SDA–SDP–NSRzB–HSP, bez najjače hrvatske stranke HDZ koja je na državnom nivou bila dio velike koalicije SDA–SDP–SNSD–SDS–HDZ 1990. SDS kao dio velike koalicije je u RS bio opozicija vlasti koju su činile SNSD–DNS–SP. Nakon izbora 2014, vlast na državnom nivou su formirali SDA–DF–HDZ i Savez za promjene (koalicija srpskih stranaka SDS–PDP–NDP), iako je Savez na nivou RS bio opozicija vladajućoj koaliciji SNSD–DNS–SP.

BiH, onda takvu odrednicu trebamo prihvatići uslovno, tj. u smislu postojanja brojčanog skupa relevantnih stranaka iz sva tri etnička segmenta koje se susreću na državnom nivou ali bez postojanja strukturiranih obrazaca međusobne interakcije u izbornoj areni. Brojčana odrednica nije dovoljna u iznoshenju zaključka o postojanju stranačkog sistema. Strukturirane obrasce interakcije možemo uočiti ukoliko fokus pomjeramo prema nižim nivoima vlasti. Stranačko takmičenje se ne odvija između već unutar etničkih segmenata na nižim nivoima vlasti sa dominantnim etničkim većinama odakle stranke crpe svoju moć. Kako su u BiH etničke i teritorijalne granice gotovo podudarne, možemo zaključiti da se takmičenje unutar srpskog etničkog segmenta odvija na nivou RS, gdje se uz pomoć Sartorijeve tipologije može govoriti o formatu umjerenog pluralizma. Takmičenje unutar bošnjačkog i hrvatskog segmenta dominantno se podudara sa kantonalnim nivoima gdje bi bošnjačko unutarsegmentalno takmičenje imalo format umjerenog pluralizma, a hrvatsko sistem s predominantnom strankom zbog permanentne dominacije HDZ-a. Međutim, Sartorijeva tipologija se ne bi mogla primjeniti na nivou cijele države i izbora za državni parlament. Teorijski okvir stranačkog sistema na više nivoa nam omogućava pomjeranje analize stranačkog sistema sa centralnog nivoa vlasti na niže nivoe i upoređivanje sličnosti između centralnog i nižih nivoa. Upravo takav okvir nam pomaže da procjenimo stepen integrisanosti stranačkog sistema. Na kraju da sumiramo, kao što se može zaključiti iz naših nalaza, u političkom sistemu BiH ne postoji jedan stranački sistem (nacionalizovan i integriran) već tri paralelna stranačka (sub)sistema koji se najbolje očituju na nižim nivoima vlasti, dok državni nivo predstavlja samo mjesto spajanja relevantnih stranaka iz sva tri etnička segmenta bez ikakvih sistemskih obrazaca takmičenja u izbornoj areni.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bardi, Luciano, Mair, Peter, "The Parameters of Party Systems", *Party Politics*, Vol. 14, No. 2, 2008, pp. 147–166.
- [2] Belloni, Roberto, *State Building and International Intervention in Bosnia*, Routledge, London and New York, 2007.
- [3] Bieber, Florian, *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006.
- [4] Capoccia, Giovanni, "Anti-System Parties: A Conceptual Reassessment", *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 14, No. 1, 2002, pp. 9–35.
- [5] Caramani, Daniele, *The Nationalization of Politics – The Formation of National Electorates and Party Systems in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- [6] Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine, <http://izbori.ba/> (Pristupljeno 31. maja 2017).

- [7] Chhibber, Pradeep K., Kollman, Ken, *The Formation of National Party Systems – Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States*, Princeton University Press, Princeton, 2004.
- [8] Deschouwer, Kris, "Coalition Formation and Congruence in a Multi-layered Setting: Belgium 1995–2008", *Regional and Federal Studies*, Vol. 19, No. 1, 2009, pp. 13–35.
- [9] Detterbeck, Klaus, *Multi-Level Party Politics in Western Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012.
- [10] Gibson, Edward L., Suarez-Cao, Julieta, "Federalized Party Systems and Subnational Party Competition: Theory and an Empirical Application to Argentina", *Comparative Politics*, Vol. 43, No. 1, 2010, pp. 21–39.
- [11] Horowitz, Donald L., *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, California, 1985.
- [12] Hulsey, John W., "Why did they vote for those guys again? Challenges and contradictions in the promotion of political moderation in post-war Bosnia and Herzegovina", *Democratization*, Vol. 17, No. 6, 2010, pp. 1132–1152.
- [13] Jones, Mark P., Mainwaring, Scott, "The Nationalization of Party Systems – An Empirical Measure and an Application to the Americas", *Party Politics*, Vol. 9, No. 2, 2003, pp. 139–166.
- [14] Kapidžić, Damir, „Stranački sustav“ u: Mujagić, Nermina, Arnautović, Suad (ur.), *Politički pluralizam i unutarstranačka demokratija – Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu*, Centar za monitoring i istraživanje, Podgorica, 2015, str. 33–51.
- [15] Kovačević, Despot, „Implikacije Dejtonskog sporazuma na partijski sistem BiH“ u: Nedeljković, Stevan, Krstić, Milan, Živojinović, Dragan (ur.), *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma – trajni mir ili trajni izazovi*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 101–114.
- [16] Laakso, Markku, Taagepera, Rein, "Effective Number of Parties – A Measure with Application to West Europe", *Comparative Political Studies*, Vol. 12, No. 1, 1979, pp. 3–27.
- [17] Mair, Peter, "Parties and party systems: introduction by Peter Mair" in: Sartori, Giovanni, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, ECPR Press, Colchester, 2005, pp. xii–xix.
- [18] Manning, Carrie, Antić, Miljenko, "The Limits of Electoral Engineering", *Journal of Democracy*, Vol. 14, No. 3, 2003, pp. 45–59.
- [19] Manning, Carrie, "Elections and political change in post-war Bosnia and Herzegovina", *Democratization*, Vol. 11, No. 2, 2004, pp. 60–86.
- [20] Mitchell, Paul, "Party competition in an ethnic dual party system", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 18, No. 4, 1995, pp. 773–796.
- [21] Mitchell, Paul, Evans, Geoffrey, O'Leary, Brendan, "Extremist Outbidding in Ethnic Party Systems is Not Inevitable: Tribune Parties in Northern Ireland", *Political Studies*, Vol. 57, No. 2, 2009, pp. 397–421.

- [22] Reilly, Benjamin, "Elections in Post-Conflict Scenarios: Constraints and Dangers", *International Peacekeeping*, Vol. 9, No. 2, 2002, pp. 118–139.
- [23] Sartori, Giovanni, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, ECPR Press, Colchester, 2005.
- [24] Swenden, Wilfred, Maddens, Bart, "Territorial Party Politics in Western Europe: A Framework For Analysis" in: Swenden, Wilfred., Maddens, Bart (eds.), *Territorial Party Politics in Western Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009, pp. 1–31.
- [25] Thorlakson, Lori, "An institutional explanation of party system congruence: Evidence from six federations", *European Journal of Political Research*, Vol. 46, No. 1, 2007, pp. 69–95.
- [26] Wolinetz, Steven, "Political parties and party system types" in: Katz, Richard S., Crotty William (eds.), *Handbook of Party Politics*, SAGE Publications, London, 2006, pp. 51–63.

Stefan Vukojević

PARTY SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA: IN SEARCH FOR THE APPROPRIATE THEORETICAL FRAMEWORK

Abstract

In this paper, the author analyses the party system of Bosnia and Herzegovina. The main obstacle in the analysis is the issue of the appropriate theoretical framework. Generally, Sartori's framework is considered the most relevant one; however, the author believes that it cannot be appropriately used in the ethnically divided Bosnia and Herzegovina. Starting with basic propositions of party system and spatial competition, author comes to the assumption that party system of Bosnia and Herzegovina cannot be analysed statewide. Instead of Sartori's framework, the author imposes theoretical framework for multi-level party system. Such theoretical framework provides analytical tools for deeper analysis of party system and its character. Within it, author compares statewide with substate elections using indicators such as effective number of parties, power of relevant parties on different levels and congruence of government coalitions. Based on them, the author analyses the degree of party system integration which provides findings about its character.

Key words:

Bosnia and Herzegovina, party system, multi-level party system, national party system, party competition.

Marijana Savić Simić*

Akademija za nacionalnu bezbednost

Čovek mase i perspektive restauracije individualnosti

Apstrakt

Predmet ovog istraživanja su odnosi mase i pojedinca kao socijalnog fenomena i evolucija tih relacija kroz različite istorijske epohe i kontekste. Posebna pažnja posvećena je novumu u kvalitativnoj strukturi i aspektu tih relacija, do kojih je došlo stupanjem na scenu masa kao relevantnog društvenog faktora koji preuzima ulogu elite. Pored pojašnjenja osnovnih pojmoveva i kratke predistorije problema, rad se bavi spektakлом koji je postao i rezultat i cilj, osnovni manifestacioni modus, ali i sam sukob savremenog društva, te je na taj način izjednačio ulogu dekora i suštine moderne socijalne zajednice. Manipulisani čovek koji postaje dobrovoljna žrtva manipulacije pokazuje se kao normalna i prirodna posledica tautološkog karaktera spektakla. Rad nastoji proučiti mogućnosti rehabilitacije delatnog pojedinca koji je odvražan da živi po načelu permanentnog duhovnog uzrastanja u zajednici, kao i fenomen pasivizirane elite koja svojim nečinjenjem dodatno doprinosi dehumanizaciji sveta.

Ključne reči:

čovek mase, društvo spektakla, mehanizmi manipulacije, pasivizirana elita,
restauracija individualne misli

* marijanasavic1@gmail.com

METODOLOŠKO-ISTRAŽIVAČKI OKVIR

Naučni cilj istraživanja podrazumeva kvalitativnu naučnu analizu relacija i međusobnih uticaja masa i individue, kao društvenih aktera, sa posebnim osvrtom i pojašnjenjem uloge, značaja i perspektive individualne misli u savremenom društvu. Naravno, kvalitativnoj naučnoj analizi prethodi naučna deskripcija geneze i evolucije svih društvenih aktera, kroz pokušaj sistematizovanja dosadašnjih saznanja u toj oblasti. Društveni cilj istraživanja usmeren je na preciznije i detaljnije pojašnjenje društvenih fenomena masa i individue (tj. njihove korelacije), upoznavanje kompleksnosti njihovih odnosa i – naročito – prepoznavanje perspektiva restauracije i revitalizacija individualne misli kao preduslova društvenog progresa.

Generalna hipoteza istraživanja jeste da je savremeni pojedinac, koji pre svega podrazumeva angažovanog i društveno zainteresovanog intelektualca pasiviziran, a taj pasivizam i svojevrsni autizam za društvenu realnost udaljava ga od njegove prirodne i primarne uloge lidera, koja je bila njegova istorijska konstanta. Prva posebna hipoteza, implicirana generalnom, iskazana je kroz stav da takvom svojom internom ulogom i pristankom na postojeća stanja savremeni intelektualac odustaje od svog istorijskog „priziva” i dodatno dehumanizuje svet, budući da sopstvenim pasivizmom pospešuje dominantu ulogu masa. Druga posebna hipoteza ukazuje na nestanak uloge harizmatičnog lidera, jer savremeni intelektualac svojim nečinjenjem i neangažovanosti ne može biti primer i uzor, koji ima sposobnost da za svoje ideje pridobije sledbenike. Navedene i obrazložene hipoteze predstavljaju istraživački okvir koji je preduslov verifikacije naučnih saznanja o specifičnoj ulozi i kompleksnom položaju savremenog intelektualca.

Istraživanje je uslovilo primenu različitih opštih i posebnih metoda i metodskih postupaka. Za kvalitativno razumevanje uzročno-posledičnih veza individue i mase kao fenomena u društvenoj strukturi korišćene su hipotetičko-deduktivna i dijalektičko-materijalistička metoda. Primena ovih metoda omogućila je da istraživanje bude idejno i saznajno koherentno. Takođe, na taj način, omogućeno je pravilno shvatanje uzročno-posledičnih veza između masa i individua koje se kroz istoriju pokazuju kao ključni i istovremeno suprotstavljeni i nužno korelativno povezani društveni fenomeni. Ovakav metodski pristup obezbedio je prepostavke za neposredno sučeljavanje saznanja o predmetu istraživanja, kao i kritičko preispitivanje i proveravanje postojećih saznanja. U istraživanju nije zapostavljen ni odnos međusobnog prožimanja i dopunjavanja induktivnog i deduktivnog, a pored pomenutih – upotrebljena je opštenaučna metoda modelovanja.

ČOVEK MASE I SAVREMENO DRUŠTVO

Čovek je, suštinom svoga bića, predodređen za život u zajednici. U tradiciji zapadne misli ovu tezu eksplicitno je iskazao i argumentovao još Aristotel, glasovitom sintagmom „Zoon Politikon” (političko biće, biće zajednice, društveno biće).¹ „Onaj koji ne može živeti u zajednici ili kome ništa nije potrebno, jer je sam sebi dovoljan, nije deo države, taj je ili zver ili Bog.”²

Razume se, ljudska zajednica predstavlja kompleksan i živ organizam, te kao takva podrazumeva ceo niz složenih i gusto isprepletanih relacija. Fenomen odnosa individue i mase, odnosno gomile³ jedan je od onih koji intrigiraju proučavaoce različitih provenijencija – filozofe, politikologe, psihologe, fenomenologe...

Još u prvim decenijama XX veka pojavile su se dve kapitalne studije koje tematizuju ovu problematiku – „Psihologija naroda, gomila, revolucija”, francuskog socijalnog teoretičara Gustava Le Bona (1841–1931), i „Pobuna masa”⁴, španskog filosofa Jose Ortega i Gaseta (1883–1956).

Anticipirajući duh naše epohe Le Bon je zapazio da će „doba u koje ulazimo biti doista era gomila”⁵, lucidno primetivši da će savremena društva morati da računaju sa jednom novom silom, koja je poslednji suveren modernog veka – silom gomila.⁶ Le Bonove opservacije ni vek kasnije nisu nimalo izgubile na svežini i aktuelnosti (naprotiv!), pa takvo zapažanje da se „jedan za drugim ruše društveni stubovi, a samo je gomila jedina snaga koju ništa ne ugrožava i čiji ugled samo raste”.⁷

Treba naglasiti da mase menjaju samo moduse ispoljavanja i istorijski kontekst, dok im priroda i karakter ostaju identični. Tako Le Bon primećuje da su mase malo podobne za razmišljanje i – naprotiv – veoma podobne za akciju. Ovaj autor ističe razaračku moć gomile i vladavinu varvarstva ukoliko ona preuzme prevlast. Potrebno je imati u vidu da brojno nagomilavanje pojedinaca nije dovoljno da formira gomilu, već su neophodne konkretne okolnosti usled kojih „jedno nagomilavanje ljudi ima nove karaktere, vrlo različite od

¹ Boris Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 1989, str. 50.

² Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970, str. 6.

³ U nastavku teksta termin „gomila” i „masa” koristiće se kao sinonimi (prim. a.)

⁴ Delo španskog filozofa (istina retko) prevodi se i kao „Ustanak masa”, npr. „Vosstanie mass”, Žuravli, Moskva, 2011.

⁵ Gustav L' Bon, *Psihologija gomila*, Papirus, Novi Sad, 1995, str. 10.

⁶ Gustave Le Bon, *Psihologija naroda – gomila – revolucija*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2004, str. 146.

⁷ Isto, str. 147.

karaktera individua koje sastavljaju to nagomilavanje. Svesna ličnost se utopi u gomili, osećanja i ideje svih takvih sjedinjenih celina upravljene su u istom pravcu. Obrazuje se zajednička duša, prolazna bez sumnje, ali koja pokazuje sasvim određene karaktere. Ona sad obrazuje samo jedno biće i podložna je zakonu duševnog jedinstva gomila".⁸

Određenje Le Bona je slojevitije i dublje nego što se može učiniti na prvi pogled. Naime, neophodne su izvesne okolnosti koje pospešuju duh gomile. Zatim, nagomilavanje dovodi do novih karaktera, veoma ili sasvim različitih od individua koje ih sačinjavaju. Pojedinac se utopi u gomili i svaka nezavisnost ličnosti gubi se i potire. Novoobrazovana „zajednička duša”, istini za volju, ima prolazni karakter, ali posledice njenog trajanja i del(ov)anja često mogu biti fatalne za neki od segmenata društva ili za društvo u celini.

„Pogledajte tog, do maločas samosvesnog, časnog i moralnog pojedinca. Do pre nekoliko trenutaka činilo se da može poslužiti kao egzemplar za potvrdu Kantovog kategoričkog imperativa⁹, a u časku je postao vojnik mase, pokorni šrafčić svetine, zviždi i aplaudira, skandira u ritmu gomile. Da li je zaista došlo do čudesne i munjevite transformacije?! Ne, sasvim sigurno nije. Kida se i muči ta karika u lancu, prekoreva i kinji samu sebe što kliče ono što ne misli, uzvikuje ono sa čim se ne slaže a ipak mu baš nikako ne polazi za rukom da se ne slaže, a ipak mu baš nikako ne polazi za rukom da se odupre tom neshvatljivom nagonu. Osvrće se koliko može u nadi da će ugledati lice na kojem će pročitati istu muku, grižu i samoprekor što nije u stanju da se suprotstavi divljoj zavodljivosti mase.”¹⁰

Citirani pasus uverljivo i plastično naglašava višedimenzionalni i na pojednostavljenost nesvodljivi karakter odnosa mase i pojedinca, gomile i individue. O ovoj problematici biće više reči u nastavku teksta. Takođe, kada je reč o svim obeležjima mase kao socijalnog, ali i fenomena koji zahteva multidisciplinarni pristup, treba istaći da će u ovom istraživanju pažnja biti posvećena samo osnovnim aspektima, a posebno onim koji se najdirektnije tiču uzajamnih odnosa na relaciji gomila – individua.

Vodenica nesvesnošću, masa je impulsivna i pokretljiva, ali i razdražljiva. „Za ličnost u gomili, pojam o nemogućnosti iščezava. Zasebna ličnost dobro oseća da ona sama ne bi mogla upaliti kakav dvor, opljačkati magacin. Nalazeći se u sastavu kakve gomile, ona je svesna moći koju joj daje broj i

⁸ Gistav L' Bon, *Psihologija gomila*, nav. delo, str. 17–18.

⁹ „Deluj uvek tako da maksima tvoje volje može uvek ujedno poslužiti kao princip opštег zakonodavstva.”

¹⁰ Maksim Bogdanović, *Usputnice (esej)*, Vigled, Beograd, 2009, str. 43–44.

dovoljno je samo sugerisati joj ideju o ubistvu i pljački pa da smesta popusti iskušenju.”¹¹

Sugestivnost i lakoverenost takođe odlikuju gomile, kao i preteranost i jednostranost osećanja. Među stubovima na kojima počiva masa nalaze se i netolerantnost i autoritarizam. Moralnost gomila je fenomen o kojem će, takođe, biti više reči u odeljcima teksta o ulozi pojedinca i relaciji individua i masa.

Jedna od knjiga koje su u prvim decenijama dvadesetog stoljeća najsnažnije odjeknule u intelektualnoj javnosti svakako je Ortegina „Pobuna masa”.¹² Brilijantnom, utemeljenom naučnom analizom i nesvakidašnjom stvaralačkom intuicijom, Ortega je problem masa i njihove pobune (sa ili bez znakova navoda) uspostavio i promovisao kao prvorazrednu naučnu temu. Nakon toga, svi teoretičari koji se bave ovom temom, a iole drže do sebe, neizostavno se pozivaju na ovo (danas već uveliko kultno) delo španskog filozofa.

Ortega upozorava na novum čija pojava dovodi do istorijske prekretnice: „Izgleda da je evropska istorija prvi put prepunjena odlukama običnog čoveka svetine. Ili drugim, aktivnijim rečima: Dosad vođen, obični osrednji čovek sada ispadne vladalac sveta. Ta rešenost da se isprsi u prvi društveni plan sazrela je u srednjem veku automatski, čim se oformio novi tip čoveka, u njemu oličen”.¹³

Psihološki tip tzv. novog čoveka, oličen u čoveku – masi podrazumeva da je život lak, pun obilja i bez ikakvih ograničenja. On sopstveni moralni i intelektualni kapacitet uzima kao dobar i potpun, a takvo samozadovoljstvo mu daje samoproglašenu legitimnost za nepoštovanje bilo kakvih spoljašnjih autoriteta. Naposletku, saglasno načelu „direktne akcije”, novi čovek-masa neće se libiti da sopstveno mediokritetsko mišljenje nameće uvek, svuda i svima bez ikakvih skrupula i rezervi.

Taj uljuljani „zadovoljni gospodičić” na jedvite jade priznaje da ima i ponenu obavezu, uživajući u obilju koje mu je dato i koje je zatekao. Zato i misli da je prirodno da radi ono što im se prohte, bez ikakve odgovornosti i zaptitanosti nad sobom i svetom (valjda) svojstvene homosapiensu. Čovek-masa najveći napor ulaže da utekne sopstvenoj sudbini, neće da čuje „gnothi seaution!”¹⁴ Čovek-masa živi neodgovorno, delujući vazduhom bez oslonca. On je rođen i bitiše u „previše organizovanom svetu” čije prednosti i te kako uočava, ali pred čijim opasnostima zatvara oči.

¹¹ Gistav L' Bon, *Psihologija gomila*, nav. delo, str. 29.

¹² „Pobuna masa” je najčitanije delo španskog jezika posle Servantesovog „Don Ki-hota”. (Prema: Trivo Indić, *Uspom masa*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1985)

¹³ Hose Ortega i Gaset, *Pobuna masa*, Alef, Beograd, 2013, str. 93.

¹⁴ „Spoznaj samoga sebe” (Prema predanju tako je glasio natpis na Apolonovom hramu u Delfima).

Tako izbegavajući suočavanje sa onim što treba da bude, savremeni čovek gomile odustaje – jezikom filosofije nemačkog klasičnog idealizma rečeno – da pređe put od zatečenog „ja” do onog „ja” koje predstavlja samoostvarenje, odnosno cilj istinskog očovečenja.¹⁵ Živeti znači sudbinski biti prinuđen sprovoditi u delo slobodu¹⁶, tvrdio je Ortega i Gaset. Izgleda da je čovek-masa odbrao put koji vodi u suprotnom i dao se u beg od slobode.¹⁷

DRUŠTVO SPEKTAKLA I MEHANIZMI MANIPULACIJE

Jednu od najjezgrovitijih i najfektnijih, ali i najtačnijih ocena modernog društva verovatno je ponudio svestrani francuski mislilac Gi Debora. To je učinio već samim naslovom knjige „Društvo spektakla”, koja se prvi put pojavila u izlozima knjižara 1967. godine, a već naredne godine čuveni nemiri učinili su je svetski poznatom. Pisano u fragmentima (možda po uzoru na „Mračnjaka iz Efesa”¹⁸) nemilosrdno secira društvo i vreme kojem svedočimo, ali i u kojem smo akteri. U savremenom svetu „život je predstavljen kao ogromna akumulacija prizora; sve što je nekada bilo neposredno doživljavano, udaljeno je u predstavu”.¹⁹ Već uvodnim, beskompromisnim fragmentima, koji nose snagu i imaju moć najubođitijih (filosofskih) aforizama, Debora nam ukazuje na fragmentarno opaženu stvarnost, koja, regrupišući se, stvara novo, sopstveno jedinstvo, poput odvojenog lažnog sveta.

Čitajući Debora, neizostavno se nameće pitanje: Kakva je subbina „istinitih” pojedinaca u lažnom svetu, svetu laži u kojem triumfuje gomila sa svojim standardima i kriterijumima? Može li u njemu da se realizuje hegelovsko pravo posebnosti subjekta?²⁰ Ovde tek naznačena pitanja biće podrobnejše

¹⁵ Johann Gottlieb Fichte, *Odarbrane filozofske rasprave*, Kultura, Zagreb, 1956, str. 94–95.

¹⁶ Dragan Simeunović navodi pet nužnih uslova za slobodu: objektivno postojanje više mogućnosti, tj. alternativa u dатој situaciji, svest o postojećim otvorenim mogućnostima, mogućnost autonomnog izbora, delanje po autonomnom izboru i odsustvo prinude i kontrole nad okolinom. (Dragan Simeunović, *Teorija politike – rider Ideo*, Udruženje nauka i društvo, Beograd, 2002, str. 263)

¹⁷ Sintagma aludira na čuvenu knjigu „Bekstvo od slobode” Eriha Froma.

¹⁸ Nadimak antičkog filosofa Heraklita (oko 540–480 p.n.e) koji je takođe pisao u fragmentima.

¹⁹ Debora Gi, *Društvo spektakla*, Anarhija, Blok 45, Beograd, 2003, str. 6.

²⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Kultura, Zagreb, 1953, str. 153–57.

razmatrana u nastavku teksta. Najgore je – upozorava Debor – što spektakl ne može biti shvaćen kao puka vizuelna obmana koju stvaraju masovni mediji. Reč je o pogledu na svet koji se materijalizovao. „Sagledan u celini, spektakl je u isto vreme rezultat i cilj vladajućeg oblika proizvodnje. On nije samo dekor stvarnog sveta, već samo srce nestvarnosti ovog društva.”²¹

Stvarnost i spektakl se groteskno prožimaju, te se na taj način stvarnost pojavljuje u granicama spektakla, a spektakl postaje stvarnost. I ne samo to, on je glavni proizvod današnjeg društva (da danas nekim slučajem piše iznova „Društvo spektakla” možda bi Debor preinačio tvrdnju i umesto „glavni” napisao „jedini”).²² Moderno društvo je suštinski, a ne veštački spektakularno. Naposletku, spektakl ne teži ničemu drugom do sebi samom. Bezmalо pola veka posle Deborovih opservacija, teško im je pronaći i najmanju, a kamoli esencijalnu zamerku. Naprotiv, čini se da se svakim danom gomilaju i umnožavaju argumenti u prilog spektaklu u svim njegovim pojavnim oblicima.

„Tautološki karakter spektakla potiče iz činjenice da su njegov cilj i njegova sredstva identični. To je Sunce koje nikada ne zalazi nad carstvom moderne pasivnosti. Ono pokriva ceo globus, većito se kupajući u sopstvenoj svetlosti.”²³ Očigledno je da spektakl imperativno zahteva pasivni pristanak. Umrtvljeni i pasivizirani pojedinac, koji neštedimice od svoje ličnosti i osob(e)nosti „poklanja” masi, lišavajući se tako dobrovoljno sopstvene slobode, ali i (pre)teškog bremena odgovornosti, postaje lak plen zamke spektakla.

U tom tautološkom krugu, o kom govori Debor, obesmišljenost dostiže kulminaciju. „Savremeni čovek konačno je odbegao od slobode i skrio se u zavetru obmane spektakla. Taj pogubljeni pojedinac svet ne doživljava kao sopstveni dom, jer oseća da je bačen u njega. U svojoj teskobi on živi svoju savršenu bezrazložnost i u njemu se oseća kao u kavezu bez rešetaka.”²⁴

Još je Kjerkegor, koga sa pravom nazivaju pretečom ili čak ocem egzistencijalizma, nedvosmisleno tvrdio: „Gomila je laž, gde postoji gomila, tamo ona dobija presudnu važnost, tu se ne radi, ne živi se, ne teži se najuzvišenijem cilju”.²⁵ Utopljen u bezličnost gomile, umrtvljen i odustao od potrage za samosmišljavanjem, savremeni pojedinac postaje idealna meta za manipulaciju.

²¹ Debor Gi, *Društvo spektakla*, nav. delo, str. 7.

²² Prim. a.

²³ Debor Gi, *Društvo spektakla*, nav. delo, str. 7.

²⁴ Jean-Paul Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964, str. 91.

²⁵ Seren Kjerkegor, *Osvrt na moje delo*, Vuk Karadžić, Beograd, 1965, str. 76–77.

Štaviše, on joj se dobrovoljno baca u naručje, sve u nadi da će na taj način sam sebe amnestirati od odgovornosti za sopstvenu egzistenciju.

Ne bez razloga nazvana političkim bestselerom, dvotomna studija „Manipulacija svešću“ ruskog akademika Sergeja Kara Murze studiozno i pronicljivo (mada donekle obremenjena političkom pristrasnošću) sveobuhvatno analizira fenomen manipulacije u savremenom svetu. Samu manipulaciju Kara Murza preuzima od Herberta Frankea i pod manipulacijom podrazumeva „psihičko dejstvo koje se vrši tajno, a samim tim i na štetu onih lica na koje je usmereno“.²⁶

Treba primetiti da je i sam pojam manipulacije u međuvremenu doživeo (možda i suštinsku) evoluciju i transformaciju. Tajnost više ne predstavlja preduslov i nije neophodna, jer joj moderan čovek-masa hita u susret. Bez nje on bi bio primoran da se suoči sa samim sobom, a to nipošto ne želi, budući da nije kadar „stići i uteći i na strašnom mestu (svom životu i svetu) postojati“.

„Jedino što mogu odgovorno da tvrdim jeste da sam neodgovoran.“²⁷ Izgleda da je zaista tačno (ponekad) zapažanje da je aforizam roman iz kog je izbačeno sve suvišno. Za umnim jezikom metafore očigledno je iskazana slika savremenog čoveka. Konfuzan i bombardovan sa svih strana formom bez sadržaja, on beži od odgovornosti kao „đavo od krsta“. Zatočen, ali amnestiran od odgovornosti, on svojevoljno ostaje u već pominjanom kavezu bez rešetaka. Stoga i ne želi da se odupre bezbrojnim oruđima manipulacije, među kojima vidno mesto zauzimaju stereotipi koje je Volter Lipman okarakterisao kao najistančanija i najsugestivnija sredstva uticaja na čoveka.²⁸

Naravno, emocionalno dejstvo javlja se kao preduslov manipulacije koja, pre svega, podrazumeva celu galeriju strahova. Delujući, sistematski, na nekritičku svest savremenog čoveka, odnosno na njegovu uobrazilju, pažnu i pamćenje, savremeni manipulatori još više stežu ionako tesan obruč oko čoveka-mase.

Kara Murza, govoreći o velikim projektima manipulacije, ističe i mitove. „Ponekad mit predstavlja način da se neizdrživa verodostojna predstava strašnih stvarnosti u svesti zameni uslovnom predstavom s kojom se može saživeti.“²⁹ U zavisnosti od konteksta i ciljeva, za manipulaciju s podjednakim efektom mogu poslužiti tzv. crni (npr. satanizacija Srba na Zapadu) i svetli mitovi (npr. tehnološki mit).

O masovnoj kulturi kao sredstvu manipulacije iluzorno je i govoriti. Rečju, individualnost je u savremenom svetu saterana u čošak. Da bi u njemu

²⁶ Herbert Franke, *Manipulisani čovek*, PKM, Banja Luka, 2002, str. 29.

²⁷ Spiro Nikolov, *Pro misli*, Samostalno izdanje, Valjevo, 2010, str. 22.

²⁸ Sergej Kara Murza, *Manipulacija svešću*, Knjiga 1, Nikola Pašić, Beograd, 2008, str. 159.

²⁹ Isto, str. 254.

egzistirao, današnji čovek priklanja se autističnom otklonu od preuzimanja odgovornosti, „baca peškir”, i, pre stupanja u borbu sa manipulatorima, pristaže na život „večite sadašnjice” u obezljudenom društvu spektakla. Ima li nade za još neukroćene i neuklopljene u hipnotiziranu masu? Postoji li perspektiva za one koji su se opredelili za opciju nepristajanja i sopstvenog izbora?

PERSPEKTIVE RESTAURACIJE INDIVIDUALNE MISLI

Suština čoveka i smisao njegovog postojanja ne zavise od trendova. Put očevanja koji prekoračuje, nadilazi, ali i esencijalno osmišljava puku datost uvek je podrazumevao koračanje ka onom što svako od nas treba da bude. Ovaj imperativ tokom istorije nije se menjao, menjale su se samo okolnosti.

Vratimo se na trenutak nemačkom klasičnom idealizmu i Fihteu. Ljudski život je izbor i odluka i u zavisnosti od konkretnog izbora i konkretne odluke možemo govoriti o „dvema vrstama ljudi”. Jedni svet doživljavaju kao produkt stvari i njihova je delatnost svedena na mehaničku nužnost, a drugi se odlučuju na sistem dela i slobode, realizujući tako u punoj meri pravo na posebnost subjekta.³⁰ Tek ovim aktom čovek se istinski i u potpunosti samorealizuje i ispunjava svoju sudbinu, kako je to lepo zapazio Miloš Crnjanski. I tek tada čovek postaje „ne samo realnim sudsionikom nego upravo proizvođačem svog sopstvenog sveta”.³¹

Na istom tragu je i Herbert Markuze koji govori o „pravim” i „krivim” potrebama. Većina predominantnih potreba za relaksacijom, razveseljavanjem, ponašanjem i konzumacijom prema oglasima – da se voli i mrzi ono što drugi vole i mrze – spada u tu kategoriju krivih potreba.³² Put za ostvarenje pravih, istinskih potreba, tvrdi Markuze, znači ukidanje javnog mnjenja, zajedno sa njegovim tvorcima. Istinska intelektualna sloboda koja je danas apsorbirana u masovnoj komunikaciji i nametnutom mišljenju, kao nužan preduslov, prethodi restauraciji individualne misli.³³

Restaurirati individualnu misao, vratiti joj „pravo građanstva”, rehabilitovati pravo na nepristajanje i posebnost, ophrvati se ukalupljenosti, stereotipiji, uniformnoj i zatočenoj misli – upozoravaju mislioci i umetnici svih provenijencija. Oživeti umeće čuđenja i zapitanosti... „Iznenađenje je biti čovek”³⁴, podseća Ava Justin. „U naše vreme preovladaju kalupari i među grlatim

³⁰ Johann Gottlieb Fichte, *Odabране филозофске расправе*, nav. delo, str. 180.

³¹ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1983, str. 267

³² Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968, str. 23–24.

³³ Isto, str. 23.

³⁴ Justin Popović, *Svetosavlje kao filosofija života*, Manastir Ćelije, 1995, str. 7.

slobodarima”, opominje srpski zlatoust.³⁵ „Ne sme se poistovetiti umnožavanje izbora sa povećanjem sloboda”³⁶, pojašnjava Horkhajmer. Kako nadjačati buku besmisla, zaobići formu bez sadržaja, vratiti se sebi? Ortega je nedvosmislen. Začuditi se i iznenaditi se jeste početak razumevanja, to je luksuz svojstven intelektualcu. Čuđenje je njegova osnovna odlika.³⁷

Život je neposredna i individualna stvarnost, nije nam dat gotov, moramo ga stvarati u svakom trenutku. On je stalni izbor onoga šta ćemo biti, ne prestani zadatak i dužnost. To je intenzivno delanje u kojem pojedinac opstaje samo ukoliko od sebe zahteva više, otimajući se inerciji prosečnosti. Autentično živi onaj ko ispunjava sopstvenu vokaciju, što podrazumeva ne-prestano nezadovoljstvo sobom i zatećenim stanjem.

Poodavno je i Karl Majnhajm uočio problem privatnosti u savremenom svetu.³⁸ Da bi uopšte bio spreman na autentičan način življenja, savremeni čovek mora da se odupre masovnoj ekstazi i napravi otklon od kolektivne gomile. Zato je neophodno da sačuva određena unutrašnja iskustva od kontrole spoljašnjeg sveta i da ih zadrži za sebe. Revitalizovati i reanimirati sopstvenu privatnost, jer bez nje je nemoguć razvoj nezavisnih ličnosti.

„U samoći i delimičnoj izolaciji naša iskustva dobijaju dubinu i tada postajemo, u duhovnom smislu, drugačiji od svojih bližnjih u onim područjima u kojima smo konstantno izloženi društvenim kontaktima i gde se razmena ideja neprestano odvija skloni smo tome da postanemo slični jedni drugima kroz međusobna prilagođavanja.”³⁹

Samoća... gde li se denula? Da li je išta veliko u istoriji ljudskog roda nastalo, a da nije začeto i stvarano u osami? Napraviti intermeco od halabuke spoljašnjeg sveta, zatvoriti se u „gluvu sobu” svoje intime, propustiti svakodnevna iskustva kroz filter otklona i kritičkog promišljanja. Ne istaknuti belu zastavu pred najezdom svetine, istih uzrečica i identičnih navika. Razlikovati se „po boji svojih pisama, počešljati se u nekom boljem hotelu”.⁴⁰ Potražiti zaklon od kakofonije masa, pronaći pribežište i (bar privremeno) isključiti telefone, biti nedostupan, malo apstinirati od angažovanja na društvenim mrežama, „lajkovati” osamu i lekovitu izolaciju, čuti sopstvene otkucaje srca, registrirati i oslušnuti moždane impulse, slušati zaboravljene zvukove tišine. Ne zvuči loše, makar kao predlog za razmišljanje.

³⁵ Nikolaj Velimirović, *O Bogu i o ljudima*, Valjevac, Valjevo, 1996, str. 101.

³⁶ Max Horkheimer, *Pomračenje uma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 88–89.

³⁷ Hose Ortega i Gaset, *Pobuna masa*, nav. delo, str. 34–35.

³⁸ Karl Manhajm, *Dijagnoza našeg vremena*, Mediteran, Novi Sad, 2009, str. 184.

³⁹ Isto, str. 186.

⁴⁰ Stihovi iz čuvene pesme Arsena Dedića „Ne daj se Ines” (prim. a.)

U više navrata pominjani Sergej Kara Murza daje pragmatične savete za bekstvo od ukalupljivanja. Smanjiti kontakte jer će neophodne informacije ovako ili onako stići do nas. Promeniti tempo, smesta odbacivati naduvavanu situaciju hitnosti. „Prosejavati” buku, izbeći bombardovanje i bujicu nepotrebnih informacija. Ne biti samo potrošač ideja, konzument i puki slušač, razviti dijalogičnost mišljenja. Stvaranje alternativa, uključivanje zdravog razuma, traženje korena problema, promena sterilnog jezika ogrezlog u frazama, uzrečicama, poštupalicama i floskulama. Ipak, glavni savet je misliti. I to misliti uporno, teško kao što kubikaš kopat će tešku glinu.⁴¹

PASIVIZIRANA ELITA

Prodreti u lavirint znači staviti se u namernu samoću; znači prihvati zamršeno kretanje u nepoznatu strogost subbine te tako pokušati naći rešenje; znači odbijati svaku pomoć osim ako dolazi i potiče od naše svesti... Biće to od nas traženi i izabrani put, da bismo sebi objasnili tajnu samih sebe na hodočasničkom putu s preprekama koji prolazimo u najvećoj budnosti, čak u stanju najnapregnutije pažnje kako bismo stigli u stanje izbavljenja.⁴²

Kroz celu istoriju čovečanstva (a to je čini se jedino moguće i normalno) uvek su u većini bili oni koji se prepuštaju struji. Oni koji tragaju za punoćom smisla, autentičnom egzistencijom i ispunjenjem svoje subbine u svakom vremenu su bivali izuzetak i to onaj koji potvrđuje pravilo.

„Najradikalnija podela svekolikog čovečanstva nesumnjivo je ona na dve klase spodoba: na one koji od sebe zahtevaju mnogo, pa na pleća tovare i teškoće i obaveze i na one koji od sebe ne traže ništa posebno.”⁴³ Kakva su danas „pleća” intelektualaca, da li su kadri da ponesu teret i obaveze koje im „sleduju”? Odvažnost da se krče neprohodi i da se preuzima odgovornost, da se „šutira penal” kada svima drhte noge, da se istini i izazovu pogleda u oči dok drugima ponestaje kuraži i skreću poglede, oduvek su bile osobine „izabranih pojedinaca”.

Kako danas stoje stvari? „Gledam ga, tog gospodina intelektualca, liči mi na plemića kojem je od gospodstvenosti ostala tek titula ispred imena i prezimena. Prepoznajem u njemu i sebe i celokupnu tobož visokoumnu bratiju. Šta smo mi, u šta smo se pretvorili? U olupine sposobne tek da se podsmehnu i poluglasno, katkada, nešto zajedljivo dobace. Svet se ionako survava, puca po šavovima, gubi poslednje obrise smisla, pa mu svaki mediokritet može proniknuti u apsurd. A mi smo svoje celokupno delanje sveli na ispraznu i jalovu

⁴¹ Sergej Kara Murza, *Manipulacija svešću*, nav. delo, str. 908–918.

⁴² Paolo Santarcangeli, *Il Libro dei Labirinti*, Perke, Roma, 1972.

⁴³ Jose Ortega i Gasset, *Pobuna masa*, nav. delo, str. 36.

zajedljivost, plitkoumne doskočice i besplodnu kritiku. Da se nekom volšebnošću čovečanstvo iznenada 'prodobili', ne znam šta bismo mi intelektualci sami sa sobom. Gde bismo onda tražili utočište, koga bismo okrivili za 'surovu društvenu stvarnost'. Ovako, Gospodu hvala, imamo čime da se hranimo, produkujući nezrele dosetke poput lošeg i neduhovitog đaka, koji, krijući se u poslednjim klupama, dobacivanjem pokušava da doskoči nastavniku i iskamči mrvicu odobravanja od kolega iz odeljenja."⁴⁴

Mora se priznati surova, ali bolno tačna dijagnoza našeg vremena. Osvrnimo se oko sebe, na pretek je argumenata koji govore i svedoče u prilog Arbuzovu. Otvorimo novine, vrve od kolumni zajedljivih autora. Razume se, kritika može, čak i mora, biti ubojita i beskompromisna, ali je ubojitost bez ponuđenog rešenja ili njegovog nagoveštaja puki larumlartzam, kritika radi kritike, sterilno podilaženje istomišljenicima i sopstvenoj sujeti.

„Sarkazam bez vizije podseća na lovca koji u hajku kreće noseći najbolje naoružanje, ali je zaboravio municiju.”⁴⁵ Uvek kroz istoriju pripadnost istinskoj intelektualnoj eliti podrazumevala je angažovanost i humanističku misao. Razume se, angažovanost ovde podrazumeva sadržaj i suštinu a ne formu. Diogen je iz bureta učinio više za čovečanstvo od većine koji su se oglašavali iz vladarskih palata, Sokrat iza sebe nije ostavio niti jedno pisano slovo, a njegove reči i danas odjekuju gromoglasnije od autora čije bibliografije broje desetine hiljada napisanih stranica. O starcu Siluanu, svetitelju koji je tihovao i podvizavao se u svetogorskim isposnicama, svake godine pišu se nebrojene disertacije širom zemljinog šara. I tako redom u nepregled primera.

A danas? Ovaj kratki upit, čini se, ima karakter retoričkog pitanja. „Meni se čini da je savremeni intelektualac neizlečivo nezainteresovan za društvo u kojem živi, za socijalnu zbilju, za perspektivu, za sebe. On je bez vizije i ne želi da je ima. Povremeno uputi neku otrovnu strelicu tek da opravlja prisustvo i overi intelektualnu karticu. Ne, nije reč o nihilizmu, jer je nihilizam opredeljenje, realizovana odluka, svesni i odgovorni čin. Ovo je naprosto nečuvena umrtvljenost, bez presedana, bolesnik bez dijagnoze, ali i bez nade za izlečenje.”⁴⁶

Sada već uočavamo konsekvene i ozbiljne posledice (ne)angažovanja elite. U suštini, pasiviziran i umrtvljen do granica destrukcije ovakav stav intelektualne elite ne samo da ne doprinosi „popravljanju sveta” već ga dodatno dehumanizuje. Može zazučati patetično ali je intelektualac u svim epohama bio perjanica, neka vrsta tribuna. Ukoliko parafraziramo Ortegu videćemo da je većina uvek birala odlučujući se za jednu od ideja elitne manjine.

⁴⁴ Денутъся Куда Теперь, Николай Харбузов, *Бесплодное занятие*, Фея, Москва, 2012, стр. 91–92.

⁴⁵ Marjan Berić Voilov, *(Smara)gdi uma*, Aforizmi, Sentence, Urod, Beograd, 2014, str. 33.

⁴⁶ Денутъся Куда Теперь, Иван Котов: *Дороги есть?*, Фея, Москва, 2012, стр. 48.

Snagom ličnosti, kvalitetom ideje, dalekosežnošću vizije, harizmatične vođe uvek su privlačile sledbenike.⁴⁷ Kada su svi videli potonuće i bezizlaz, ljudi elite, „izabrani pojedinci“, nudili su spasonosne ideje. Što je najvažnije, oni sami bili su prvi sledbenici sopstvenih vizija koje su zvučale patetično ili ne – često i životom plačali. Čini se da suštinsko pitanje našeg vremena nije ima li takvih velikih ideja i izbora danas, nego ima li vizija uopšte? Kao i uvek vreme će pokazati. Tek, ako nema vizionara neće biti ni sledbenika. To je bar očigledno jasno.

„A možda ipak nije sve tako crno. Možda bi, ukoliko je to moguće, trebali sopstveno vreme posmatrati sa distance, sa manje žara i pristrasnosti. Ne proglašavati svaki trenutak za istorijski, svaku utakmicu za derbi godine, svaki događaj za spektakl decenije, svaku nezgodu za katastrofu veka. Sa aspekta večnosti ovo je tek odsečak vremena. Međutim, nama je dat i svesni sopstvene smrtnosti i prolaznosti postajemo nestrpljivi kada nam kola krenu nizbrdo, a svaka nizbrdica, kao i uzbrdica ima kraj. Bitno je u međuvremenu ne ispasti iz kola.“⁴⁸

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nemir sveta danas je izraženiji i uočljiviji nego ikad. Egzistencijalna zapitanost umnožava pitanja i nedoumice, intenzivira konfuziju i košmar savremenog čoveka. Uznemiren, zbumen i uplašen od „čudovišnog sveta“ (termin Teodora Adorna)⁴⁹ on tumara bespućima sopstvenog bitisanja. Okružen spektaklom koji zaklanja suštinu, opkoljen formom bez sadržaja i zamkama koje ne uočava, on postaje idealan i lak plen za manipulaciju. U takvim okolnostima on radije ide niz vetar, utapa se u masu, živi, radi i misli po inerciji.

Može, ali ne želi da pobegne iz kaveza bez rešetaka u kom je, sopstvenim izborom, zatočen. Ceo njegov život je privid. Ne samo da je izmanipulisan od drugih, već je žrtva sopstvene manipulacije. Umesto rešenja on traži izgovore. Živi lažno, namećući sam sebi pakleni tempo, kako ne bi morao da se suoči sa esencijalnim pitanjima. Potrebe modernog čoveka su surrogati istinskih potreba. Umnožavanje izbora (ne)svesno poistovetio je sa

⁴⁷ Управо zbog toga ojačava uverenje kod drugih da je on nešto važno i da predstavlja aktuelnu opciju u politici ili nekoj oblasti, jer svaka strast se prepoznaće po tome što teži da se zadovolji odmah. U suprotnom, nije reč o harizmi. Lična harizza više vezuje ljude nego sama ideja. (Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009, str. 149–152)

⁴⁸ Денутся Куда Теперь, Николай Харбузов, *Бесплодное занятие*, нав. дело, стр. 100–101.

⁴⁹ Theodor W. Adorno, *Filozofija nove muzike*, Nolit, Beograd, 1968, str. 67.

povećanjem sloboda. Živi neautentično „otaljavajući život” i priklonivši se „krivim” potrebama.

Ima li nade i spasa, nazire li se svetlo na kraju tunela? Istorija je pokazala da je ključ za izlaz uvek bio u rukama „odabranih” pojedinaca – naučnika, umetnika, vizionara. Svetina nikad nije sa oduševljenjem gledala na one koji štре, neblagonaklona prema pojedincima koji vide dalje, žele i mogu više, za koje je prepreka izazov, a ne željeni i nepremostivi problem. Međutim, dva deseti vek i decenija i po novog milenijuma doneli su i promovisali fenomen „pobuna masa” koji je uneo pometnju u redove elite. Uloge su se izmešale, došlo je do duhovne dezaristokratizacije. Čini se da savremeni intelektualac kao najreprezentativniji predstavnik elite nema potencijal da odgovori na izazove i pitanja vremena.

Generalna hipoteza istraživanja i dve posebne hipoteze „koje je implicitno produkovala” potvrđene su analizom i komparacijom opservacija najvećih teoretičara koji su tematizovali ovu problematiku. Od filozofa egzistencijalista šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka do savremenih samokritički nastrojenih teoretičara potvrđena je generalna hipoteza o pasiviziranom i umrtvljrenom intelektualcu, koji u autizmu svoje izolovanosti i nezainteresovanosti odustaje od autentične egzistencije.

Prva i druga posebna hipoteza razrađene su implicitno iz generalne hipoteze, ali i osvrtom i razradom eseja „uzaludni posao” i „ima li puta”. Hipoteze su potvrđene stavovima o deangažovanim intelektualcima koji „nemešanjem u sopstvenu istorijsku misao dodatno dehumanizuju društvenu realnost, ostajući na nivou sarkastično-statičnih posmatrača”. Druga posebna hipoteza koja elementarnom logikom, ali i navedenim primerima sledi iz generalne i prve posebne hipoteze, a odnosi se na odsustvo harizmatičnih pojedinaca koji se ni sami ne usuđuju na istinski društveni angažman, pa samim tim, ne mogu za svoje ideje pridobiti privrženike i pristalice.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Abanjano, Nikola, *Mogućnost i sloboda*, Nolit, Beograd, 1967.
- [2] Adler, Alfred, *Poznavanje čoveka*, Kosmos, Beograd, 1968.
- [3] Adorno, W. Theodor, *Filozofija nove muzike*, Nolit, Beograd, 1968.
- [4] Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970.
- [5] Bogdanović, Maksim, *Usputnice (esej)*, Vigled, Beograd, 2009.
- [6] Đurić, Mihajlo, *Stihija savremenosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972.
- [7] Fihte, Johann Gottlieb, *Odabrane filozofske rasprave*, Kultura, Zagreb, 1956.
- [8] Franke, Herbert, *Manipulisani čovek*, PKM, Banja Luka, 2002.
- [9] From, Erih, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1969.

- [10] From, Erih, *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1963.
- [11] Gi, Debor, *Društvo spektakla*, Anarhija, Blok 45, Beograd, 2003.
- [12] Habermas, Jirgen, *Javno mnjenje*, Kultura, Beograd, 1969.
- [13] Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Osnovne crte filozofije prava*, Kultura, Zagreb, 1953.
- [14] Horkheimer, Max, *Pomračenje uma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- [15] Huizinga, Johan, *Homo ludens*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- [16] Indić, Trivo, *Uspon masa*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1985.
- [17] Kalin, Boris, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- [18] Kangrga, Milan, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1983.
- [19] Kara Murza, Sergej, *Manipulacija svešću*, Knjiga 1, Nikola Pašić, Beograd, 2008.
- [20] Kjerkegor, Seren, *Osvrt na moje delo*, Vuk Karadžić, Beograd, 1965.
- [21] Куда Теперь, Денутъся, Харбузов, Николай, *Бесплодное занятие*, Фея, Москва, 2012.
- [22] Куда Теперь, Денутъся, Котовк, Иван, *Дороги есть?*, Фея, Москва, 2012.
- [23] L' Bon, Gistav, *Psihologija gomila*, Papirus, Novi Sad, 1995.
- [24] Le Bon, Gustave, *Psihologija naroda – gomila – revolucija*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- [25] Manhajm, Karl, *Dijagnoza našeg vremena*, Mediteran, Novi Sad, 2009.
- [26] Marcuse, Herbert, *Čovijke jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- [27] Nikolov, Spiro, *Pro misli*, Samostalno izdanje, Valjevo, 2010.
- [28] Nikolov, Spiro, Kostić, Vojo, *Ispiranje blata*, Grm, Novi Sad, 2008.
- [29] Ortega i Gaset, Hose, *Pobuna masa*, Alef, Beograd, 2013.
- [30] Popović, Justin, *Svetosavlje kao filosofija života*, Manastir Ćelije, 1995.
- [31] Santarcangeli, Paolo, *Il Libro dei Labirinti*, Perke, Roma, 1972.
- [32] Sartre, Jean-Paul, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
- [33] Simeunović, Dragan, *Teorija politike – rider I deo*, Udruženje nauka i društvo, Beograd, 2002.
- [34] Simeunović, Dragan, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009.
- [35] Šarčević, Abdulah, *Iskon i misao*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.
- [36] Unamuno, de Miguel, *Tragično osećanje života*, Kultura, Beograd, 1968.
- [37] Velimirović, Nikolaj, *O Bogu i o ljudima*, Valjevac, Valjevo, 1996.
- [38] Voilov, Berić Marjan, *(Smara)gdi uma*, Aforizmi, sentence, Urod, Beograd, 2014.

Marijana Savić Simić

THE MAN OF THE MASS AND THE PERSPECTIVE OF RESTORING INDIVIDUALITY

Abstract

The main purpose of this research is to examine relations between the mass and the individual as a social phenomenon, and their evolution through different historical epochs and contexts. Special attention has been devoted to the novelty in the qualitative structure and aspect of these relations, which occurred when the mass became a relevant social factor that has a tendency to assume the role of the elite. In addition to clarifying basic concepts and providing a short prehistory of the issue, the paper deals with the spectacle which has become both the result and the goal, the fundamental manifestation mode, as well as the core of modern society, thus equating the role of decor with essence of modern social community. The manipulated man who becomes a voluntary victim of manipulation is shown as a normal and natural consequence of the tautological character of the spectacle. The paper looks into the possible ways of rehabilitating the engaged individual who dares to live by the principles of permanent spiritual growth in the community, and examines the phenomenon of a passive elite whose inactivity contributes to the dehumanization of the world.

Key words:

The man of the mass, the society of the spectacle, manipulation mechanisms, passive elite, restoration of individual thought.

KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO

Pregledni naučni članak

UDC 316.774(510)

Aleksandar Vranješ*

*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci*

Internet suverenitet sa kineskim karakteristikama**

Apstrakt

Razvoj savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija, kao i povećanje broja korisnika, pogodovalo je intenziviranju debate o upravljanju Internetom na međunarodnim forumima. S jedne strane, SAD insistiraju na "Multi-stakeholder Internet Governance" modelu, dok, s druge, Kina sve glasnije zagovara model „Internet suvereniteta“ – multilateralni pristup u kojem bi sve države svijeta slobodno birale vlastiti put sajber razvoja, te nijedna država ne bi imala poziciju da primjenjuje sajber hegemoniju. Ovaj model je svakako naišao na kritiku na Zapadu, jer je označen kao platforma za jačanje kontrole i narušavanja građanskih sloboda. S druge strane, svjedoći smo da i odredene zapadne države rade na uspostavljanju veće kontrole u vlastitom sajber prostoru, te je njihova kritika kineskog modela utoliko manje uvjerljiva. Sve u svemu, Kina kao prva „Internet suverena“ država otišla je toliko daleko u domenu tehničkog i legislativnog unapređenja vlastitog sajber prostora, da je teško zamisliti da se postojeće stanje vrati na početne pozicije, posebno ako se uzme u obzir i rast političke i ekonomske moći ove mnogoljudne države. Skloniji smo zaključku da će u budućoj globalnoj debati o upravljanju Internetom argumenti biti sve više na kineskoj strani, te da je pred nama novo doba sajber suverenih država.

Ključne riječi:

Internet suverenitet, upravljanje Internetom, Kina, kontrola, nadzor

* aleksandar.vranjes@fpn.unibl.org

** Rad je proistekao iz autorove doktorske disertacije „Internet i razvoj ili ograničavanje slobode subjekata globalnog komuniciranja“, odbranjene na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

UVOD

Razvojem savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) i povećanjem njihove dostupnosti širom svijeta došlo je do transformacije međunarodnog u globalno komuniciranje, a kao posebna karakteristika izdvaja se mogućnost da umreženi građani širom svijeta postanu subjekti ovog oblika komunikacione prakse. Akcenat se svakako stavlja na riječ „mogućnost“ jer je važno naglasiti da nisu svi građani, kojima je Internet dostupan, ujedno i subjekti globalnog komuniciranja. Pored tehničko-tehnoloških prepostavki i posjedovanja odgovarajućeg „gadžeta“ za pristup Internetu, da bi se određeni umreženi građanin podrazumijevao kao subjekt ovog oblika komunikacione prakse, neophodno je da posjeduje i znanje, ideju, svijest, ali i potrebu odnosno motiv da komunicira u sajber prostoru, tj. preko granica svoje nacionalne države.¹ Ono što je takođe još jedna odlika globalnog komuniciranja jeste da države više nisu ekskluzivni subjekti koje uz transnacionalne kompanije, agencije i sl. jedino imaju mogućnost interakcije izvan vlastitih granica. Naravno, razvoj savremenih IKT i sve veći broj korisnika doprinijeli su ovakvom ishodu u kojem i građani dobijaju mogućnost da postanu globalni komunikatori. Ono što je važno za ovaj rad, spomenute transformacije u domenu međunarodnog/globalnog komuniciranja, možemo da objasnimo i kao posljedicu nestajanja komunikacionog suvereniteta, kojeg su moderne države izgubile mnogo prije pojave Interneta, da bi kasnije, pod uticajima globalizacijskih procesa, počele gubiti i ekonomski, vojni, finansijski, ekološki suverenitet.² Autori Stil i Štajn u tom kontekstu tvrde da je razvojem i dostupnošću novih IKT smanjena moć država, ali su zato njihovi stanovnici, kao i mediji, dobili mogućnost da dodu direktno i mnogo brže do traženih informacija.³ Kada je riječ o sajber okruženju, savremene države doskora nisu ni imale prilike da uspostave komunikacioni suverenitet u ovom domenu, odnosno da ograniče vlastiti sajber prostor nad kojim će imati kontrolu. Ipak, razvoj i povećanje dostupnosti savremenih IKT, ali i sve većih rizika i izazova u sajber okruženju, dovelo je do toga da se ideja o Internet suverenitetu⁴ sve jače čuje na međunarodnim forumima, pri čemu je Kina u tom daleko najglasnija.

¹ Miroljub Radojković, Branimir Stojković, Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, Clio, Beograd, 2015, str. 141.

² Isto.

³ Cherie Steele and Arthur A. Stein, “Communications Revolutions and International Relations” in: Juliann Emmons Allison (ed.), *Technology, Development and Democracy – International Conflict and Cooperation in the Information Age*, State University of New York Press, Albany, 2002, p. 35.

⁴ Kao sinonimi Internet suverenitetu, u literaturi se pronalaze još i varijacije: sajber, digitalni i virtuelni suverenitet, te će se i u ovom radu kao takvi koristiti.

UPRAVLJANJE INTERNETOM

Važno globalno pitanje koje se nametnulo u posljednjoj deceniji među vodećim državama svijeta jeste koji je budući najbolji model upravljanja Internetom. Svjetski samiti o informacionom društvu (WSIS), pod krovom Ujedinjenih nacija, pokazali su se neuspješni da odgovore na ovo pitanje, jer konsenzus nije postignut, a, u suštini, razlike među stavovima najvažnijih učesnika ove debate mogle bi se okarakterisati kao doktrinarne. Sjedinjene Američke Države, koje u određenom smislu smatraju da polažu pravo na Internet, zalažu se za tzv. "Multi-stakeholder Internet Governance" model ili, u slobodnom prevodu". Sistem upravljanja Internetom od strane više zainteresovanih strana⁵. Osnovna odlika ovog koncepta jeste da se uspostavi sistem učestvovanja u dijalogu na osnovu kojeg bi se donosile odluke i rješenja u zajedničkom interesu, što je u suštini prihvatljivo državama Zapada. S druge strane, kritika navedenog modela upravljanja stigla je i od strane pojedinih autora sa Zapada koji smatraju da bi kroz ovaj model nekadašnji lobisti istih „zainteresovanih strana“ sad bili učesnici u dijalogu sa pravom donošenja odluka, što svakako predstavlja manjkavost komplettnog koncepta.⁶

S druge strane, pored činjenice da je naklonjen interesima bivših klijenata, najveća kritika je došla od strane grupe država na čelu sa Kinom koje u ovom modelu vide dodatno uvećanje monopolja SAD nad Internetom, koji bi se u konačnici trebalo posmatrati kao svjetsko opšte dobro. Kao alternativu predložili su koncept tzv. „Internet suvereniteta“, posebno podstaknuti činjenicom da se čak i u preambuli Ustava Međunarodne telekomunikacione unije (ITU) navodi da se potpuno priznaje suvereno pravo svake države da reguliše vlastite telekomunikacije na svojoj teritoriji.⁷ Takođe, dodatni argument za jačanje „Internet suvereniteta“ pronašli su i u činjenici da je globalnoj javnosti postalo poznato da SAD imaju monopol i tehnička dostignuća pomoću kojih mogu da kontrolišu i nadziru kompletan Internet, što, na osnovu informacija Edvarda Snoudena, Džulijena Asanža i ostalih globalnih uzbunjivača, to i čine, te da je na taj način "Multi-stakeholder Internet Governance" model u suštini samo maska da najmoćnija država svijeta nastavi sa tom praksom.

⁵ Predstavnici vlada, privatni sektor, tehnička i akademска zajednica, civilno društvo itd.

⁶ Mike Gurstein, *Multistakeholderism vs. Democracy: My Adventures in 'Stakeholderland'*, Web blog post, 2013. Available from: <https://gurstein.wordpress.com/2013/03/20/multistakeholderism-vs-democracy-my-adventures-in-stakeholderland> (Accessed 8 December 2017).

⁷ International Telecommunication Union, *Collection of the basic texts adopted by the Plenipotentiary Conference*, 2015. Available from: <http://search.itu.int/history/History-DigitalCollectionDocLibrary/5.21.61.en.100.pdf> (Accessed 8 December 2017).

Autorka Andrea Limbago ističe da rast broja inicijativa za sajber suverenitetom u 2016. godini nije ograničen samo na odredene države, i to Kinu, Rusiju, Iran i Sjevernu Koreju, nego je u pitanju globalni fenomen, a kao primjere navodi⁸:

- 1) Turski predsjednik Redžep Tajip Erdogan pozvao je pristalice posredstvom društvenih mreža da izađu na ulice i protestuju zbog pokušaja puča u julu 2016. godine, što je interesantan primjer ako se uzme u obzir da je u Turskoj bila na snazi zabrana određenih društvenih mreža, kao i cenzura na Internetu;
- 2) Suočena sa jednom od najgorih suša u posljednjih 50 godina, vlasta Etiopije je ugasila niz Internet servisa širom zemlje, kako bi time spriječila buduće proteste, ali i dijeljenje informacija tokom održanih protesta, kao što je bio u Oromiji;
- 3) Cenzure društvenih mreža u Jugoistočnoj Aziji – Vijetnam je blokiraо Fejsbuk u maju 2016. godine, da bi mogao staviti pod kontrolu proteste zbog narušavanja životne sredine prouzrokovanih otpadom iz fabrike čelika. Indonezija je usvojila 2014. godine Zakon kojim promoviše „bezbjedno i zdravo korišćenje Interneta”, a na osnovu kojeg je 2016. godine blokirala dva radikalna i teroristička veb sajta, ali i društvene mreže, kao što je Tambler i video servis Netfliks. Telekomunikaciona regulatorna komisija Bangladeša naredila je blokiranje 35 medijskih sajtova i društvenih mreža, što je dovelo do potpunog gašenja Interneta.

U tekstu „Sajber suverenitet mora da vlada globalnim Internetom” autor Vej Lu (Wei Lu), direktor kineske „Državne kancelarije za informacije o Internetu” koja je sastavni dio institucije „Uprava za sajber prostor Kine”, navodi da je sajber suverenitet osnova budućih dobrih odnosa između Kine i SAD, jer nikada ranije ove dvije države nisu bile toliko usko povezane kao što su postale u sajber prostoru.⁹ Navodeći ekonomski pokazatelje, Lu je naglasio da skoro sve vodeće američke Internet kompanije ostvaruju ogroman profit u Kini. Kao primjer navodi činjenicu da polovina svih novih korisnika Epl (Apple) proizvoda dolazi upravo iz Kine, na hiljade američkih investicionih fondova odredili su Kinu kao prioritet s ciljem da se dođe do svakog zapečka kineskog Internet tržišta. S druge strane, SAD su jedno od najvećih tržišta kineskih Internet

⁸ Andrea Limbago, *The global push for cyber sovereignty is the beginning of cyber fascism*, The Hill, 2016. Available from: <http://thehill.com/blogs/congress-blog/technology/310382-the-global-push-for-cyber-sovereignty-is-the-beginning-of> (Accessed 8 December 2017).

⁹ Wei Lu, *Cyber Sovereignty Must Rule Global Internet*, Huffington Post, 2014. Available from: http://www.huffingtonpost.com/lu-wei/china-cyber-sovereignty_b_6324060.html (Accessed 8 December 2017).

kompanija, sa kompletним prometom od oko petstotina milijardi dolara. Upravo zbog produbljenih ekonomskih odnosa i bližih kontakata ovih Internet industrija, Lu ističe da je primjetan porast neslaganja između dve države, posebno kada je riječ o pitanjima iz domena upravljanja sajber prostorom.¹⁰

POVRATAK KOMUNIKACIONOG SUVERENITETA?

Osnovna razlika između američkog i kineskog modela upravljanja Internetom je suštinski nepomirljiva jer proizlazi iz dva različita poimanja uloge tih država na globalnom planu. Kao što je već rečeno, SAD se zalažu za upravljanje Internetom po principu više zainteresovanih strana po kome bi, bar deklativno, svi akteri na ravnopravnoj osnovi donosili pravila upravljanja „mrežom svih mreža“. Dok Kina, s druge strane, zagovara multilateralni princip, po kome bi države donosile pravila zasnovana prvenstveno na svom suverenitetu jer predstavljaju svoje građane. Drugim riječima, ako su države ustavno odgovorne za svoje građane u realnom okruženju, taj isti model bi se morao primjeniti i u sajber prostoru.

Lu smatra da ova dva alternativna pristupa ipak nisu suštinski kontradiktorna, jer su međusobno prepletena. On smatra da bi povećanje nesuglasica između dvije države dalje štetilo i Kini i SAD, ali i razvoju Interneta. U daljem tekstu Lu ističe da je Kina svjesna da je Internet nastao u SAD, što je ogroman doprinos ljudskom razvoju, ali kako Kina danas predstavlja najveće Internet tržište, ona ima pravo da predloži jačanje međusobnog uvažavanja, a ne konfrontacije.¹¹ Isti autor ističe da bi sve zemlje svijeta, bile one velike ili male, trebalo da budu ravnopravne i da svaka treba da poštuje sajber suverenitet druge države.

S druge strane, bivši savjetnik pri Ujedinjenim nacijama Skot Malkomson (Scott Malcomson) vidi zalaganje za uspostavljanjem sajber suvereniteta isključivo kao napor Kine i Rusije da svoje građane drže podalje od stranih fondacija, ideologija i nezavisnog novinarstva.¹² Problem u ovom stanovištu je u tome što se kineska strategija razvoja sajber suvereniteta posmatra isključivo kroz prizmu američke političke doktrine „Internet slobode“¹³. Konačno, Kina

¹⁰ Wei Lu, *Cyber Sovereignty Must Rule Global Internet*, op. cit.

¹¹ Ibid.

¹² Scott Malcomson, *How Russia and China Are Cooperating to Dismantle America's Dominance of the Internet*, Huffington Post, 2016. Available from: http://www.huffingtonpost.com/scott-malcomson/russia-china-internet_b_9841670.html (Accessed 7 December 2017).

¹³ Doktrina ‘Internet sloboda’ se posmatrala kao jedan od prioriteta u američkoj spoljnoj politici 2010. godine, zagovarana od strane tadašnje državne sekretarke

ima pravo da zabrani sve onlajn aktivnosti na svojoj teritoriji koje bi mogle dovesti do potencijalne, fabrikovane „obojene revolucije“ kao konkretan napad na državni suverenitet ove mnogoljudne države. Naposlijetku, postavlja se hipotetičko pitanje kako bi se SAD ili neka druga velika i razvijena država postavila po ovom pitanju da im putem Interneta prijete njihovom ustavnom poretku? Pretpostavljeni odgovor je da bi reagovale na sličan način, jer svaka država prvenstveno štiti svoje interese. Tako smo bili svjedoci da je koalicija razvijenih zapadnih država pokrenula ratove na Bliskom istoku zarad zaštite vlastitog suvereniteta i bezbjednosti svojih građana. Dakle, odgovor kako bi se ponašale u sajber prostoru da im ustavni poredak bude ugrožen od strane druge tehnološki visokorazvijene države je više nego logičan. Ono što se zanemaruje jeste da i odredene države zapadnog bloka povećavaju svoje kapacitete i propise u domenu kontrole Internet aktivnosti, što bi se takođe moglo smatrati kao razvoj u pravcu sajber suvereniteta. Iako te države zvanično ne bi potvrdile našu konstataciju, ipak određene sprovedene mjere idu u prilog prethodnom zaključku.

Prvi primjer je Zakon o istražnim ovlašćenjima (“Investigatory Powers Act 2016 c. 25”) u Velikoj Britaniji, koji je stupio na snagu 30. 12. 2016. godine, čime je omogućeno proširenje ovlašćenja britanske obavještajne zajednice. Novi zakon se odnosi na pravo istražnih organa da presreću komunikacije, te prikupljaju i zadržavaju podatke i ostale informacije.¹⁴ Autor Glyn Mudi (Glyn Moody) u tekstu pod nazivom „Zašto je ‘Zakon o istražnim ovlašćenjima’ katastrofa po privatnost koja tek treba da se desi“ ističe da novi zakon omogućava pristup dokumentaciji o svim Internet aktivnostima korisnika.¹⁵ Internet servis provajderi i telekom operatori na teritoriji Velike Britanije biće dužni da kreiraju evidenciju o korišćenju Interneta za sve svoje korisnike i biće u obavezi da te metapodatke čuvaju godinu dana. Takođe, odredbe ovog zakona omogućavaju bezbjednosnim službama i policiji pristup računarima i mobilnim telefonima građana, da bi prikupili podatke.¹⁶ Policijski službenici, prema ovom zakonu, neće imati obavezu da traže nalog od suda da bi imali

Hilari Klinton, kao napor da se onlajn komuniciranje promoviše kao alat za „otvaranje zatvorenih društava“, što je podrazumijevalo i finansijska ulaganja u pomoć subjektima globalnog komuniciranja (blogerima, disidentima, aktivistima..) da se bore sa cenzurom u Kini, Iranu, Mjanmaru, itd.

¹⁴ *Investigatory Powers Act 2016*, Parliament UK, 2016. Available from: <http://services.parliament.uk/bills/2015-16/investigatorypowers.html> (Accessed 7 December 2017).

¹⁵ Glyn Moody, *Why the Investigatory Powers Act is a privacy disaster waiting to happen*, Ars Technica UK, 2016. Available from: <https://arstechnica.co.uk/tech-policy/2016/11/investigatory-powers-act-privacy-disaster-waiting-to-happen> (Accessed 8 December 2017).

¹⁶ Alan Travis, ‘Snooper’s charter’ bill becomes law, extending UK state surveillance, The Guardian, 2016. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2016/>

pristup podacima, nego samo odobrenje nadređenog lica u bezbjednosnim službama.¹⁷ Kao argument da ovim neće doći do zloupotreba, iz policije nagašavaju da bi složena birokratija u procesu dobijanja odobrenja za pristup podacima trebalo da spriječi eventualna prekoračenja ovlašćenja.¹⁸

Po pitanju novog britanskog zakona oglasio se i Amnesti Internešenel (Amnesty International), koji u svom izvještaju navodi da je ovaj zakon ozbiljna prijetnja za privatnost i ostala ljudska prava u Velikoj Britaniji ali i šire.¹⁹ Kako se navodi, Zakon institucionalizuje veoma visoka ovlašćenja nadzora, počevši od presretanja gomile informacija, do samog pristupa ličnim podacima. Ono što takođe iz Amnesti Internešenela ističu, ovaj zakon ne zahtjeva postojanje razumne sumnje da je određena osoba počinilac ili tek planira da počini krivično djelo, da bi se izvršio nadzor ili pristup podacima, što je u protivnom sa ljudskim pravima, prvenstveno sa pretpostavkom nevinosti.²⁰

Naredna aktivnost Velike Britanije koju možemo okarakterisati kao put ka učvršćivanju kontrole na Internetu jeste aktivnost parlamentarne Pravne komisije (engl. "Law Commission")²¹, koju je angažovala britanska Vlada, čiji je zadatak da reformiše zakone o službenim tajnama.²² Upravo ova Komisija je početkom 2017. godine objavila dokument, odnosno preporuke kojim se predlažu mјere za unapređenje postojećih zakona. U preporukama se navodi da je potrebno uvesti krivično gonjenje svakog pojedinca koji objavi tajnu obaveštajnu ili spoljnopoličku činjenicu zasnovanu na curenju informacija.²³

¹⁷ nov/29/snoopers-charter-bill-becomes-law-extending-uk-state-surveillance (Accessed 8 December 2017).

¹⁸ Glyn Moody, *Why the Investigatory Powers Act is a privacy disaster waiting to happen*, op. cit.

¹⁹ Ibid.

²⁰ *Dangerously disproportionate – The ever-expanding National Security State in Europe*, Amnesty International, 2017. Available from: <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR0153422017ENGLISH.PDF> (Accessed 8 December 2017).

²¹ Ibid.

²² U pitanju je nepolitičko nezavisno tјelo koje je 1965. godine osnovao britanski Parlament s ciljem da prate implementaciju zakona i da predlažu reforme. Od osnivanja do danas 73% predloženih preporuka od strane ove Komisije Vlada Velike Britanije je usvojila i implementirala u pravcu reformi, bilo u cjelini ili samo u dijelu.

²³ Ljiljana Vujić, *Udar Londona na novinare i uzbunjivače*, Politika, Beograd. 2017. Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/374220/Udar-Londona-na-novinare-i-uzbunjivace> (Pristupljeno 09. decembra 2017).

²⁴ Ljiljana Vujić, *Udar Londona na novinare i uzbunjivače*, Politika, Beograd. 2017. Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/374220/Udar-Londona-na-novinare-i-uzbunjivace> (Pristupljeno 09. decembra 2017).

Drugim riječima, svaki novinar ili uzbunjivač bi ubuduće mogao završiti u zatvoru kao špijun u slučaju da objavi dokumente, kao što je to učinio npr. Edward Snouden u SAD. Prema ovom prijedlogu, obavještajci i državni službenici koji bi stavili tajne dokumente na dispoziciju javnosti mogli bi da dobiju četrnaest godina zatvorske kazne.²⁴

U isto vrijeme i zvaničnici koji bi omogućili da „procure“ osjetljive informacije, čime bi se narušila nacionalna bezbjednost, takođe bi mogli da završe u zatvoru. Ovaj prijedlog sadrži i mjere protiv stranaca koji bi u inostranstvu objavili informacije koje štete britanskoj nacionalnoj bezbjednosti, te bi se i njima sudilo pred britanskim sudovima, što je svakako novina.²⁵ Važno je istaći i da Komisija predlaže i da se iz zakona izbrišu anahronizmi koji opisuju tajne podatke kao što su: nacrti, planovi, modeli, lozinke, kodne riječi i da se zamjene jednim generičkim izrazom – informacija. Takođe, oni predlažu i da se stari Zakoni o službenim tajnama (The Official Secrets Acts) iz 1911., 1920. i 1939. godine zamjene modernizovanim Zakonom o špijunaži.

Na kraju, važno je istaći i da se ovim dokumentom predlaže da ubuduće tužiocи nemaju potrebu da dokazuju postojanje i obim štete po nacionalnu bezbjednost koju je pojedinac počinio samim tim što je objavio ili omogućio da „procuri“ tajna informacija.²⁶ Konačno, u kontekstu navedenih preporuka, pojedinac je počinio krivično djelo ako je znao ili imao razumne osnove da vjeruje da je njegovo postupanje omogućilo korist stranoj sili. Po ovom prijedlogu izjasnila se i britanska Vlada, koja je saopštila da podržavaju važan rad koji Komisija obavlja na zahtjev Vlade, te da taj posao još nije završen i ne mogu još uvijek dati svoj konačni sud po ovom pitanju. Kada Komisija završi posao tokom 2017. godine, na osnovu njihovih preporuka Vlada će sačiniti nacrt zakona kojeg će poslati u parlamentarnu proceduru.²⁷

Za nas je važan ovaj primjer jer pokazuje da Velika Britanija korača prema jačanju svoje pozicije u domenu uređivanja vlastitog sajber prostora. Takođe, primjetno je i da ova država ostaje u određenom smislu van fokusa kritika kada je riječ o navedenim aktivnostima, ali i tajnim programima za

²⁴ Christopher Hope, *Exclusive Spies and civil servants who leak secrets face 14 years in jail in first overhaul of the Official Secrets Act for 100 years*, The Telegraph, 2017. Available from: <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/02/02/exclusive-spies-civil-servants-leak-secrets-face-14-years-jail/> (Accessed 10 December 2017).

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

nadzor. Zaboravlja se da je i Britanija dio koalicije "Five Eyes"²⁸ koja vrši tajne operacije nadzora narušavajući time privatnost globalnih umreženih građana, a što je otkrio uzbunjivač Edward Snouden. Dakle, zvanično, Velika Britanija je protiv kineskog modela „sajber suvereniteta”, a nezvanično, u arkanskim sferama unutrašnje politike i te kako pojačava svoje kapacitete kada je riječ o kontroli i intervencijama države u sajber prostoru.

Primjer, ali u drugačijem kontekstu, imamo u SAD, u kojima savezne države pokušavaju da se „odbrane” od odluka višeg, federalnog nivoa. Tako, kao odgovor na Snoudenovo uzbunjivanje, imamo zanimljivu reakciju Kalifornije. Krajem 2015. godine guverner ove države Džeri Braun (Jerry Brown) potpisao je novi zakon pod nazivom „Zakon o privatnosti elektronskih komunikacija” (engl. “Electronic Communications Privacy Act”), koji je stupio na snagu 1. januara 2016. godine. Prema ovom zakonu, nijedna agencija niti lice koje vrši istragu na teritoriji Kalifornije ne mogu da vrše nadzor ili prikupljanje informacija koje nastaju posredstvom elektronskih komunikacija bez prethodno pribavljenog sudskog naloga. To uključuje i praćenje lokacija elektronskih uređaja kao što su mobilni telefoni i sl. Prema autorki Kim Zeter (Kim Zetter), ovo je najkompletniji zakon u ovom domenu u SAD i trebalo bi da bude uzor ostalim saveznim državama kada je reč o zaštiti ljudskih prava građana u sajber prostoru.²⁹ Pored Kalifornije, još pet saveznih država su donijele zakon koji se odnosi na obavezu da istražni organi pribave sudski nalog kada je riječ o prikupljanju sadržaja, dok još devet država imaju sličan zakon ali on se odnosi na zaštitu lociranja posredstvom satelita. Od svih ovih primjera jedino je kalifornijski zakon cijelovit i podrazumijeva pod elektronskim komunikacijama: lokacijske podatke, sadržaje, metapodatke i pretragu samih uređaja.³⁰ Ovaj primjer bi se mogao shvatiti kao otpor saveznih država SAD od aktivnosti federalnog nivoa u domenu nadzora, te bismo ga uslovno mogli označiti kao intenciju da savezne države u SAD ostvare izvjesan nivo sajber suverenosti, u odnosu na federalni nivo.

Dakle, bez obzira na negativne reakcije država Zapadnog bloka i kritike sa pozivanjem na ljudska prava, slobodu govora, razvoja civilnog društva, slobode protoka informacija i mnogih drugih, određen broj država se kreće u pravcu razvoja sajber suvereniteta, bez obzira što rizikuju da budu stavljene u „isti koš” sa Kinom, tj. označene kao države sa manjkom Internet sloboda odnosno, kolokvijalno rečeno, kao „sajber totalitarne” države.

²⁸ Obaveštajna koalicija koju, pored Velike Britanije, čine još i Australija, Novi Zeland, Kanada i, naravno, Sjedinjene Američke Države kao predvodnica.

²⁹ Kim Zetter, *California Now Has the Nation's Best Digital Privacy Law*, The Wired, 2015. Available from: <https://www.wired.com/2015/10/california-now-nations-best-digital-privacy-law> (Accessed 10 December 2017).

³⁰ Ibid.

Tako je npr. u Brazilu u novembru 2013. godine (neposredno nakon Snoudenovog uzbunjivanja), na prijedlog tadašnje predsednice Dilme Rusef (Dilma Vana Rousseff), podnesen amandman na brazilski okvirni Zakon o civilnim pravima na Internetu (Por. „Marco Civil da Internet“). Njime se zahtjeva da strani provajderi tzv. „klaud servisa“ čuvaju sve informacije nastale, odnosno kreirane na teritoriji Brazila, isključivo na serverima koji su fizički smješteni u ovoj državi. Takođe, svi provajderi koji rade na teritoriji ove države dužni su da se pridržavaju brazilskog zakona.³¹ Sličnu reakciju imamo i u Rusiji, gdje je u Državnoj dumi u julu 2014. godine usvojen zakon koji je inspirisan brazilskim zakonom o civilnim pravima na Internetu, u kome se takođe propisuje da se svi podaci prikupljeni sa teritorije Ruske Federacije moraju čuvati na serverima smještenim isključivo na teritoriji ove države.³² Kao prvi primjer nepoštovanja navedenog ruskog zakona imamo slučaj društvene mreže *Linktin* („LinkedIn“), koja je blokirana u Rusiji krajem 2016. godine nakon što je utvrđeno da su prekršene odredbe zakona o čuvanju podataka.³³ Kako se mreža *Linktin* nije pridržavala odredbi ovog zakona, svim Internet provajderima u Rusiji naloženo je da ukinu pristup stranicama ove mreže koja u ovoj državi ima oko šest miliona korisnika.

Kada je riječ o Njemačkoj, Savezni parlament je usvojio zakon 2016. godine koji zahtjeva od telekomunikacionih kompanija da čuvaju privatne podatke korisnika do 10 nedelja, tj. da toliko dugo budu agencijama na dispoziciji nakon čega mogu da ih obrišu, bez obzira što je Evropski sud pravde ranije odbio sličnu direktivu Evropske unije.³⁴ Takođe, Savezno tužilaštvo Njemačke obavijestilo je uredništvo portala „Netzpolitik.org“ da su njihova dva novinara bili pod istragom zbog izdaje jer su navodno objavili tekstove koji sadrže povjerljive državne informacije. Bez obzira što je slučaj brzo zatvoren, ipak

³¹ Dana Polatin-Reuben, Joss Wright, *An Internet with BRICS Characteristics: Data Sovereignty and the Balkanisation of the Internet*, 4th USENIX Workshop on Free and Open Communications on the Internet, 2014. Available from: <https://www.usenix.org/system/files/conference/foci14/foci14-polatin-reuben.pdf> (Accessed 10 December 2017), p.3.

³² Ibid.

³³ Ankica Marinković, *Rusija blokirala društvenu mrežu „Linktin“*, Politika, 2016. Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/368039/Spektar/Digitalni-svet/Rusija-blokirala-drustvenu-mrezu-Linktin> (Pristupljeno 10. decembra 2017).

³⁴ Sanja Kelly, Mai Truong, Adrian Shahbaz and Madeline Earp, *Silencing the Messenger: Communication Apps under Pressure – Freedom on the Net 2016 – Annual report*, Freedomhouse, 2016. Available from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2016> (Accessed 10 December 2017).

je privukao ogromnu pažnju ali i kritiku javnosti.³⁵ Kada je riječ o naporima Njemačke u pravcu učvršćivanja vlastitog sajber suvereniteta, nije zgoreg da napomenemo da se u aprilu 2017. godine pred Bundestagom našao prijedlog zakona koji bi trebalo da zabrani govor mržnje i izmišljene vijesti na Internetu, a društvene mreže koje ne otklone dovoljno brzo nedozvoljene sadržaje biće kažnjene kaznom i do pedeset miliona evra.³⁶ Kritičari ovog prijedloga zakona tvrde da se ovim ograničava sloboda govora i da se time preduzima kontrola sadržaja na društvenim mrežama, počevši od lažnih vijesti do anonimnih komentara.³⁷ U slučaju da se ovaj zakon usvoji, sve objave na društvenim mrežama koje sadrže lažne vijesti, govor mržnje, podsticanje na terorizam ili promociju dječije pornografije biće sankcionisane na teritoriji Njemačke. Na kraju, ovde se otvara pitanje da li ovaj zakon može da uspostavi granicu između potrebe za uklanjanjem spornih sadržaja i cenzure, odnosno da li će se društvene mreže na teritoriji Njemačke, u namjeri da izbjegnu velike kazne, pretvoriti u određen vid tajne državne policije, što dodatno zabrinjava kada posmatramo ovaj problem iz ugla ljudskih prava.

Na kraju, svi navedeni primjeri dokazi su da pojedine zapadne države jačaju svoj komunikacioni suverenitet posebno u sajber prostoru, a ako tome pridodamo i globalni nadzor na Internetu od strane SAD, koji je razotkrio Snouden, svakako možemo da zaključimo da ne stoje kritike sa Zapada na račun Kine i njenog koncepta Internet suvereniteta.

KINA KAO SAJBER-SUVERENA DRŽAVA

Ako uzmemmo u obzir saznanja koja u ovom trenutku posjedujemo, slobodno možemo iskazati tvrdnju da je Kina danas jedina sajber-suverena država na svijetu. Ali prije nego što pređemo na razmatranje premsa na osnovu kojih smo izveli ovaj zaključak, osvrnućemo se na kratku istoriju razvoja Interneta u Kini.

Prva imejl poruka koja je prešla veliki Kineski zid u pravcu međunarodne akademske mreže davne 1987. godine napisana je preko prve kompjuterske

³⁵ Sanja Kelly, Mai Truong, Adrian Shahbaz and Madeline Earp, *Silencing the Messenger: Communication Apps under Pressure – Freedom on the Net 2016 – Annual report*, Freedomhouse, 2016. Available from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2016> (Accessed 10 December 2017).

³⁶ *Bundestag zabranjuje govor mržnje i izmišljene vesti*, Politika, 2017. Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/377889/Bundestag-zabranjuje-govor-mrznje-i-izmisljene-vesti> (Pristupljeno 10. decembra 2017).

³⁷ Isto.

mreže u Kini pod nazivom „Kineska akademska mreža” (CANET)³⁸. Ona je počela sa radom iste godine, omogućavajući korisnicima (istraživačima) da razmjenjuju podatke, imejl poruke i sl.³⁹ Kako ističe Dejvid Herold, Internet se u Kini razvijao paralelno sa Evropom i Amerikom, ali njegova struktura i način umrežavanja su se prilično razlikovali, iz razloga što su krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prvo povezane intranet mreže akademskih institucija Kine.⁴⁰

Nakon CANET-a, osnivane su mreže kao što su Kineska obrazovna i istraživačka mreža (CERNET), mreža Instituta za visokoenergetsku fiziku (IHEP) i druge. Ali, one nisu imale „izlaz” na Internet kao globalnu mrežu.⁴¹ Veza sa Internetom uspostavljena je onog trenutka kada se institucija doslovног prevoda „Nacionalna računarska infrastruktura Kine” (NCFC) direktno povezala na Internet posredstvom strane telekom kompanije „Sprint korporacija” 1994. godine.⁴² U maju 1995. godine „Kineska javna kompjuterska mreža” (Chinanet) počela je da izgrađuje mrežnu infrastrukturu širom države, da bi u januaru 1996. otvorila komercijalni Internet servis prema svim građanima. Od tada do danas, država i državna preduzeća su vlasnici fizičkih linkova koje obezbjeđuju Internet u Kini, a privatni provajderi imaju samo mogućnost da ih iznajme, nikako da obezbjede vlastite.⁴³ U tome je i glavna razlika u odnosu na evropske zemlje i SAD, jer, kako objašnjava Herold, zapadne vlade bi morale da donesu zakone kako bi stekle pravo kontrole Interneta, dok je, nasuprot tome, u Kini to bila polazna osnova.⁴⁴ Odnosno, država posjeduje infrastrukturu i daje je u najam, tako da automatski ima i kontrolu nad njom, što je sva-kako specifičnost Interneta u Kini.

³⁸ Miroljub Radojković, Branimir Stojković, Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, nav. delo, str. 172.

³⁹ Fengshu Liu, *Urban Youth in China: Modernity, the Internet and the Self*, Routledge, London, 2010, p. 35.

⁴⁰ David Kurt Herold, “Noise, spectacle, politics: carnival in Chinese cyberspace” in: David Kurt Herold, Peter Marolt (ed.), *Online Society in China – Creating, celebrating, and instrumentalising the online carnival*, Routledge, London, 2011, p. 1.

⁴¹ Miroljub Radojković, Branimir Stojković, Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, nav. delo, str. 172.

⁴² Fengshu Liu, *Urban Youth in China: Modernity, the Internet and the Self*, op. cit.

⁴³ Miroljub Radojković, Branimir Stojković, Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, nav. delo, str. 173.

⁴⁴ David Kurt Herold, “Noise, spectacle, politics: carnival in Chinese cyberspace” in: David Kurt Herold, Peter Marolt (ed.), *Online Society in China – Creating, celebrating, and instrumentalising the online carnival*, op. cit., p. 2.

Prema statističkim podacima „Kineskog Internet informacijskog centra” (CNNIC), krajem 1997. godine Kina je imala oko 620.000 korisnika Interneta; do kraja naredne godine broj je porastao na 2.100.000; u 2005. godini bilo ih je oko 111.000.000, a tokom 2009. ovaj broj se popeo na 384.000.000 korisnika.⁴⁵ Čen tvrdi da je u 2014. godini preko šeststotina miliona Kineza imalo pristup Internetu posredstvom različitih digitalnih medija.⁴⁶ Prema autorima Fu i Čau, više od polovine kineskih građana u 2013. godini još uvijek nije koristilo Internet, a, analizirajući korisnike, autori navode da su u pitanju bolje obrazovani, finansijski obezbjedeni građani iz urbanih krajeva koji pripadaju srednjoj klasi.⁴⁷ Prema posljednjim podacima kojim raspolažemo, u 2016. godini u Kini je registrovano 721.434.547 korisnika Interneta, što iznosi 52.2% ukupne populacije države, odnosno 21.1% od ukupnog broja svih korisnika Interneta na globalnom nivou.⁴⁸

Prema Liu, već od 1995. godine, kada je Kina počela sa izgradnjom nacionalne mreže, usvojen je čitav niz veoma strogih pravila namenjenih projekcijama, Internet kafeima, ali i samim korisnicima.⁴⁹ Kasnije je ozakonjena regulativa u vezi sa pitanjima državne tajne, onlajn biznisa, informacijskih i novinskih servisa, kao i bezbjednosti na Internetu.⁵⁰

Sadržaji koji su zabranjeni na osnovu tadašnje Internet regulative su⁵¹:

- 1) Informacije usmjerene protiv osnovnih ustavnih načela;
- 2) One koje ugrožavaju nacionalnu bezbjednost, otkrivaju državne tajne, potkopavaju državni suverenitet i ugrožavaju nacionalno jedinstvo;
- 3) Informacije koje su usmjerene protiv nacionalnog digniteta i interesa;
- 4) One koje izazivaju mržnju i diskriminaciju između nacija i koje povređuju njihovu solidarnost;

⁴⁵ Fengshu Liu, *Urban Youth in China: Modernity, the Internet and the Self*, op. cit., p. 36.

⁴⁶ Wenhong Chen, “Taking stock, moving forward: the Internet, social networks and civic engagement in Chinese societies”, *Information, Communication & Society*, 17:1. 1–6, Routledge, London, 2014, p. 1.

⁴⁷ King-wa Fu, Michael Chau, *Reality check for the Chinese microblog space: A random sampling approach*, PloS One, Vol.8(3), 2013. Available from: <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0058356>, (Accessed 10 December 2017).

⁴⁸ *China Internet Users*, Internet Live Stats, 2016. Available from: <http://www.internetlivestats.com/internet-users/china/> (Accessed 10 December 2017).

⁴⁹ Fengshu Liu, *Urban Youth in China: Modernity, the Internet and the Self*, op. cit., p. 38.

⁵⁰ Miroljub Radojković, Branimir Stojković, Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, nav. delo, 173.

⁵¹ Yongming Zhou, *Historicizing online politics: Telegraphy, the Internet, and political participation in China*, Stanford University Press, Palo Alto, 2006, p. 142.

- 5) Informacije koje podrivaju državnu politiku o religiji i promovišu sekte i feudalno sujeverje;
- 6) One koje šire glasine, dovode u pitanje društveni poredak i ugrožavaju društvenu stabilnost;
- 7) Informacije koje su nepristojne i pornografske, ili promovišu kockanje, nasilje, ubistva i terorizam;
- 8) Zabranjene su klevete i informacije koje ugrožavaju prava drugih;
- 9) I sve ono što je inače zabranjeno zakonom i administrativnim propisima.⁵²

Liu navodi da postoji najmanje dvanaest vladinih agencija širom zemlje koje formiraju nadzornu i kontrolnu piramidu, a koje su uključene u implementaciju Internet regulative u Kini.⁵³ Prema izvještaju kreiranom za potrebe američkog Kongresa, da bi se navedena Internet regulativa sprovela, Kina je osnovala tzv. „sajber policiju” u sklopu Ministarstva za javnu bezbjednost, koja, pored poslova istrage „onlajn krivičnih djela”, nadzire sajtove, imejl poruke i uklanja nezakonite i subverzivne materijale.⁵⁴

Čen smatra da se na Internet u Kini reflektuje veliki broj kontradikcija u društvu, od značajnog ekonomskog rasta koji izaziva socijalne nejednakosti, pa do navodne relativne ekonomske slobode koja živi uz striktnu političku kontrolu.⁵⁵ Herold opet tvrdi da kineska vlada nije toliko restriktivna i da dozvoljava dosta slobode korisnicima Interneta, ali ima mogućnost da ga ograniči, čak i zabrani.⁵⁶ Dobar primjer za to bili su nemiri muslimanskih Ujgura tokom ljeta 2009. godine. Tada je vlada Kine prvo ugasila Internet u provinciji Sinjiang (Xinjiang) na sjeverozapadu Kine, da bi zatim dozvolila pristup njegovojo veoma ograničenoj verziji, prije vraćanja sistema u „normalu” u maju 2010. godine.⁵⁷

S druge strane, zanimljivo je posmatrati kako razvijene zemlje zapadne civilizacije ocjenjuju praksu Kine kroz vlastite poglede koji uglavnom ističu demokratski potencijal Interneta, a da pri tom nisu dovoljno kritički preispitale

⁵² Yongming Zhou, *Historicizing online politics: Telegraphy, the Internet, and political participation in China*, Stanford University Press, Palo Alto, 2006, p. 142.

⁵³ Fengshu Liu, *Urban Youth in China: Modernity, the Internet and the Self*, op. cit., p. 39.

⁵⁴ Thomas Lum, “Internet development and information control in the People’s Republic of China”, *CRS report for Congress*, Library of Congress, Washington, 2006.

⁵⁵ Wenhong Chen, “Taking stock, moving forward: the Internet, social networks and civic engagement in Chinese societies”, *Information, Communication & Society*, 17:1. 1–6, Routledge, London, 2014, p. 4.

⁵⁶ David Kurt Herold, “Noise, spectacle, politics: carnival in Chinese cyberspace” in: David Kurt Herold, Peter Marolt (ed.), *Online Society in China – Creating, celebrating, and instrumentalising the online carnival*, op. cit., p. 2.

⁵⁷ Ibid.

informacije o globalnom nadzoru i narušavanju ljudskih prava, koje su otkrili Edward Snouden i Džulijen Asanž.

Zapadno orijentisani autori u svojim analizama korišćenja Interneta u Kini zaključuju da se, nasuprot pretpostavkama da će se pojmom komercijalnog Interneta na prostoru Kine ubrzati razvoj demokratije, najmnogoljudnija država na svijetu ipak odbranila od naleta novih tehnologija.⁵⁸ To su postigli izgradivši dva osnovna stuba budućeg Internet suvereniteta: „Veliki fajervol“ (engl. „The Great Firewall“) i Zlatni štit (engl. „Golden Shield“).⁵⁹ Čen opisuje prvi stub kao ogroman lavirint zakona, regulativa i administrativnih praksi posredstvom kojih se nadgledaju i navodno cenzurišu Internet provajderi, ali i obični korisnici.⁶⁰ Sa tehničkog aspekta posmatrano, „Veliki fajervol“ ima mogućnost da blokira adrese (serveri, sajtovi, društvene mreže) na Internetu koje ne ispunjavaju uslove iz Internet regulative Kine. Drugi stub kontrole, tzv. „Zlatni štit“ – projekt Ministarstva za javnu bezbjednost vrijedan više milijardi dolara, posredstvom kojeg je Kina od 1998. godine do danas ušla u trag i navodno lišila slobode mnoge pojedince optužene da su kršili odredbe Internet regulative. Posredstvom ova dva „stuba“ kineskog Internet suvereniteta, danas su zabranjene brojne društvene mreže na teritoriji Kine, kao što su Fejsbuk, Tวiter, Instagram itd, zatim pretraživač Gugl, koji je funkcionalno četiri godine na teritoriji Kine, ali zbog nemogućnosti da ispunji sve propisane uslove povukao se 2010. godine. Interesantno je da danas na teritoriji Kine funkcioniše Majkrosoftov pretraživač Bing, naravno poštujući pravila koja postavlja kineska država.

Ipak, da ne bi potpuno uskratila korišćenje društvenih mreža, Kina je omogućila svojim građanima vlastite platforme kao što su Renren („Renren“ – pandan Fejsbuku sa preko 214.000.000 korisnika), Vaibo („Sina Weibo“ – mikrobloggerski servis sličan Tวiteru sa preko 361.000.000 korisnika), Vi-čet („WeChat“ – platforma za komunikaciju slična Vajberu i Vocapu sa oko 963.000.000 korisnika), Baidu („Baidu Tieba“ – zamjena za Google sa oko 300.000.000 korisnika)⁶¹ itd. i time pokazala celom svijetu da u potpunosti može da funkcioniše bez najpopularnijih, globalnih, Internet servisa i društvenih mreža.

⁵⁸ China's internet – A giant cage, The Economist, 2013. Available from: <http://www.economist.com/news/special-report/21574628-internet-was-expected-help-democratise-china-instead-it-has-enabled> (Accessed 10 December 2017).

⁵⁹ Miroljub Radojković, Branimir Stojković, Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društву*, nav. delo, 175.

⁶⁰ Wenhong Chen, “Taking stock, moving forward: the Internet, social networks and civic engagement in Chinese societies”, *Information, Communication & Society*, 17:1. 1–6, Routledge, London, 2014, p. 4.

⁶¹ *Most famous social network sites worldwide as of September 2017, ranked by number of active users (in millions)*, Statista, 2017. Available from: <https://www.statista.com/>

Bez obzira što sa Zapada stiže veliki broj kritika na račun građanskih sloboda u Kini, smatramo da je neophodno pogledati i drugu stranu medalje, posmatrajući kontrolu Interneta u Kini kao napor u odbrani vlastitog suvereniteta.

Ideja o „Internet suverenitetu u Kini” prvi put se spominje 2010. godine u tzv. „bijeloj knjizi” pod nazivom „Internet u Kini”, objavljenoj u magazinu “People’s Daily”⁶². U tekstu se objašnjava da je na teritoriji države Kine Internet pod jurisdikcijom kineskog zakonodavstva i da su svi ljudi i organizacije koji koriste Internet unutar teritorije Kine dužni da poštuju njihove zakone i regulaciju.⁶³ Tokom juna 2014. godine, bilten Komunističke partije Kine objavio je stav da bi svaka suverena država trebalo da ima absolutnu moć da odredi koji Internet sadržaji mogu da uđu ili izadu sa njene teritorije.⁶⁴ Taj koncept koji je Kina ponudila nazvan je „Internet suverenitet” i zasniva se na ideji da svaka država treba da ima pravo da upravlja Internetom u okvirima svojih granica u skladu sa međunarodnim pravom, uz objašnjenje da SAD imaju preveliku moć kontrole sajber prostora i da je licemjerno promovisati ideje otvorenog i slobodnog Interneta, dok, s druge strane, upravo ta država nadzire strane vlade, kompanije i pojedince.⁶⁵ Drugim riječima, kontrola Interneta u Kini može se posmatrati i kao posljedica borbe za očuvanjem suvereniteta, kojom ova država želi da zaštitи svoje legitimne političke, ekonomiske, bezbjednosne i kulturne interese.⁶⁶

Iako određeni autori postupke Kine objašnjavaju kao uskraćivanje slobode širenja mišljenja, Radojković i dr. tvrde da neki radikalni primjeri potvrđuju da je možda i u Evropi trebalo zabraniti pojedine sadržaje, posebno kada su u pitanju recepti za kućnu izradu bombi, širenje antisemitizma, radikalizma, neonacizma, itd⁶⁷. Naposlijetku, nameće se pitanje: koja je razlika, u kontekstu Internet sloboda, ako poredimo npr. kineski „Veliki fajervol” i globalni program za nadzor koalicije “Five Eyes” ili odnos prema uzbunjivačima

[statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/](http://www.internetworldstats.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/) (Accessed 10 December 2017).

⁶² *The Internet in China*, People’s Daily Online, 2010. Available from: <http://en.people.cn/90001/90776/90785/7017177.html> (Accessed 10 December 2017).

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Paul Mozur and Yang Jie, *China Argues for ‘Internet Sovereignty’ Is It a Good Idea?* Web blog post, 2014. Available from: <https://blogs.wsj.com/chinarealtime/2014/06/23/chinas-lays-out-argument-for-internet-sovereignty-convinced/> (Accessed 10 December 2017).

⁶⁵ Miroljub Radojković, Branimir Stojković, Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, nav. delo, 177.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

kao što su Asanž i Snouden? Šta u tom kontekstu spriječava države da krenu u pravcu sajber suvereniteta i zaštite ustavom zagarantovanih prava vlastitih građana, kada su prema svim pokazateljima ljudska prava umreženih građana narušena na globalnom nivou.

ZAKLJUČAK

Konceptom sajber suvereniteta razvija se vizija Interneta koji ne bi bio više „mreža svih mreža”, nego jednostavno Mreža svih nacionalnih intranetova i ostalih međunarodnih mreža u svijetu. Ekonomski nerazvijene zemlje koje ne mogu priuštiti „ograđivanje” svoje „sajber teritorije” ostale bi pod okriljem kontrole nekih od dominantnih „sajber sila” ili bi se možda stvorio tzv. „ničiji sajber prostor” koji bi ostao neregulisan i možda čak zloupotrebljen za razne nelegalne sadržaje. Iz svega napisanog možemo da izvedemo zaključak da je globalno komuniciranje već dobrom dijelom podvrgnuto kontroli, kako na Iстоку tako i na Zapadu. Takođe, da se oblici te kontrole i dalje razvijaju kako tehnološki tako i administrativno, te da je stanje ljudskih prava umreženih građana, bez obzira iz koje države dolaze, i te kako ugroženo. Ako sve to stavimo u kontekstu pozicije nacionalne države, primjetne su aktivnosti na ojačavanju pozicija država unutar sajber prostora, što konačno identifikujemo kao trend rasta komunikacionog suvereniteta.

Kao što Velika Britanija pokušava da napravi zakonsku preventivu da se u njihovoj jurisprudenciji nikada ne pojavi neki Snouden ili Asanž, ili što Njemačka pokušava da smanji govor mržnje i dezinformacije uvođenjem jednog oblika cenzure, tako i Kina radi na jačanju Internet suvereniteta. U tom kontekstu važno je istaći da je početkom novembra 2016. godine Kina usvojila novi zakon o sajber bezbjednosti, kojeg su na Zapadu odmah nazvali „tehno-nacionalistički trojanski konj”, jer navodno ulazi u domen poslovanja kako domaćih tako i stranih kompanija, a vezano za korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija. Zakon je stupio na snagu u junu 2017. godine i obavezuje strane kompanije koje posluju na teritoriji Kine i rade u „kritičnim” oblastima (energetika, transport, finansije, kompanije koje pružaju usluge u domenu informaciono-komunikacionih tehnologija i sl.) da podatke koje prikupljaju u procesu poslovanja obavezno čuvaju na serverima fizički smještenih na teritoriji Kine (već smo spomenuli sličnu legislativu u Brazilu i Rusiji) i da se ti podaci ne mogu slati van države bez prethodnog odobrenja. Takođe, zanimljiva odredba odnosi se i na obavezu dobijanja bezbjednosnih sertifikata za mrežnu opremu i softver koji kompanije koriste na teritoriji Kine. To je posao državnog sertifikacionog tijela, što se odmah

protumačilo kao način da se favorizuje tehnologija proizvedena na teritoriji Kine, kao npr. mrežna oprema kompanije Huavej ili Lenovo. Naredna odredba odnosi se na obavezu Internet operatora da sarađuju u procesima istraga u vezi kriminala i nacionalne bezbjednosti. U tom kontekstu, kompanije će biti dužne da obezbijede vladinim agencijama koje sprovode istragu potpuni pristup svim podacima.⁶⁸

S druge strane, iz institucije pod nazivom „Uprava za sajber prostor Kine“ (engl. “Cyberspace Administration of China”) navode da je novi zakon isključivo usmjeren u pravcu jačanja nacionalne bezbjednosti, odnosno jačanja sajber suvereniteta. U tom kontekstu zanimljive su i sljedeće odredbe navedenog zakona⁶⁹:

- 1) Zakon o sajber bezbjednosti formulisan je tako da poveća bezbjednost na mreži, da očuva sajber suverenitet, nacionalnu bezbjednost i javni interes; da zaštitи prava i interes građana, pravnih lica i drugih organizacija i da promoviše zdrav razvoj ekonomske i društvene informatizacije;
- 2) Zakon se primjenjuje na izgradnju, upravljanje, održavanje i korišćenje računarskih mreža koje funkcionišu na teritoriji Narodne Republike Kine, što podrazumijeva i njihovu bezbjednosnu superviziju i menadžment;
- 3) Država formuliše i kontinuirano unapređuje mrežnu bezbjednosnu strategiju, preuzima mјere vezane za monitoring, prevenciju i rukovanje mrežnim bezbjedosnim rizicima i prijetnjama, koje su nastale unutar ili van teritorije Kine. Takođe, država će štititi informacionu infrastrukturu od napada, upada, mješanja i razaranja, održavajući bezbjednost i red u sajber prostoru;
- 4) Svaka osoba ili organizacija koja koristi mreže pridržavaće se Ustava i zakona, poštujući javni red i društveni moral, te neće moći da ugrožava mrežnu bezbjednost i neće moći da koristi mreže zarad aktivnosti protivnih nacionalnoj bezbjednosti; nacionalnoj časti i interesu; za podrivanje državnog suvereniteta, smjenu socijalističkog sistema; podsticanje separatizma, potkopavanje nacionalnog jedinstva, zalađanje za terorizam i ekstremizam; za izazivanje nacionalne mržnje i etničke diskriminacije; širenje nasilja, nepristojnih ili pornografskih sadržaja; kreiranje i širenje lažnih informacija s namjerom da se de-

⁶⁸ Christina Larson, Keith Zhai, David Ramli, Gao Yuan, *China Adopts Cybersecurity Law Despite Foreign Opposition*, Bloomberg Technology, 2016. Available from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-11-07/china-passes-cybersecurity-law-despite-strong-foreign-opposition> (Accessed 10 December 2017).

⁶⁹ 2016 *Cybersecurity Law*, 2016. Available from: <http://www.chinalawtranslate.com/cybersecuritylaw/?lang=en> (Accessed 10 December 2017).

stabilizuje ekonomski i društveni poredak; kao i za vrijedanje ugleda, privatnosti, intelektualne svojine, kao i ostalih interesa drugih lica.

- 5) Država uspostavlja i unapređuje sistem standarda u domenu mrežne bezbjednosti.⁷⁰

Dakle, bez obzira na sve kritike, Kina nastavlja u pravcu unapređenja svog sajber suvereniteta, što se može očitovati i iz stavova predsjednika Si Đinpinga. Naime, predsjednik Kine je u svom uvodnom obraćanju na ceremoniji otvaranja Druge svjetske Internet konferencije u Vudženu (Wuzhen) u Kini, 16. decembra 2015. godine, između ostalog zaključio da je princip suverene jednakosti, kako se navodi u Povelji Ujedinjenih nacija, jedna od osnovnih normi u savremenim međunarodnim odnosima i obuhvata sve aspekte međudržavnih odnosa, što takođe uključuje i sajber prostor. Trebalo bi poštovati pravo svake države da nezavisno izabere vlastiti put sajber razvoja, model sajber regulacije i Internet javnih politika, te da participira u upravljanju međunarodnim sajber prostorom na ravnopravnoj osnovi. Nijedna zemlja ne bi trebalo da primjenjuje sajber hegemoniju, da se mijesha ili da se bavi unutrašnjim pitanjima drugih zemalja i da podržava sajber aktivnosti koje podrivaju nacionalnu bezbjednost drugih država.⁷¹

Na kraju, važno je da naglasimo da šira tema upravljanja globalnim Internetom sigurno nije završena, te će u narednom periodu sve više opterećivati odnose između SAD i Kine, a kojima se pridružuju i druge zemlje. Ipak, zabilježeni trend jačanja kontrole vlastitih sajber prostora kod pojedinih razvijenih zapadnih država govori nam da se američki model upravljanja Internetom ipak neće još dugo održati u međunarodnim forumima i da nam slijedi vrijeme jačanja komunikacionog suvereniteta u sajber prostoru.

BIBLIOGRAFIJA

[1] *Bundestag zabranjuje govor mržnje i izmišljene vesti*, Politika, 2017. Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/377889/Bundestag-zabranjuje-govor-mrznje-i-izmisljene-vesti> (Pristupljeno 10. decembra 2017).

⁷⁰ Istočemo da smo odredbe Zakona preuzele iz neautorizovanog engleskog prevoda, te da se originalni tekst zakona na kineskom jeziku nalazi na linku: http://www.npc.gov.cn/npc/xinwen/2016-11/07/content_2001605.htm.

⁷¹ *Jinping Xi, Remarks by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China At the Opening Ceremony of the Second World Internet Conference*, Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 2015. Available from: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1327570.shtml (Accessed 10 December 2017).

- [2] Chen, Wenhong, "Taking stock, moving forward: the Internet, social networks and civic engagement in Chinese societies", *Information, Communication & Society*, 17:1. 1–6, Routledge, London, 2014, p. 1.
- [3] *China Internet Users, Internet Live Stats*, 2016. Available from: <http://www.internetlivestats.com/internet-users/china/> (Accessed 10 December 2017).
- [4] *China's internet – A giant cage*, The Economist, 2013. Available from: <http://www.economist.com/news/special-report/21574628-internet-was-expected-help-democratise-china-instead-it-has-enabled> (Accessed 10 December 2017).
- [5] *Dangerously disproportionate – The ever-expanding National Security State in Europe*, Amnesty International, 2017. Available from: <https://www.amnesty.org/download/Documents/EURO153422017ENGLISH.PDF> (Accessed 8 December 2017).
- [6] Fu, King-wa and Chau, Michael, *Reality check for the Chinese microblog space: A random sampling approach*, PloS One, Vol.8(3), 2013. Available from: <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0058356>, (Accessed 10 December 2017).
- [7] Gurstein, Mike, *Multistakeholderism vs. Democracy: My Adventures in "Stakeholderland"*, Web blog post, 2013. Available from: <https://gurstein.wordpress.com/2013/03/20/multistakeholderism-vs-democracy-my-adventures-in-stakeholderland> (Accessed 8 December 2017).
- [8] Herold, David Kurt, "Noise, spectacle, politics: carnival in Chinese cyberspace" in: David Kurt Herold, Peter Marolt (ed.), *Online Society in China – Creating, celebrating, and instrumentalising the online carnival*, Routledge, London, 2011, p. 1.
- [9] Hope, Christopher, *Exclusive Spies and civil servants who leak secrets face 14 years in jail in first overhaul of the Official Secrets Act for 100 years*, The Telegraph, 2017. Available from: <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/02/02/exclusive-spies-civil-servants-leak-secrets-face-14-years-jail/> (Accessed 10 December 2017).
- [10] International Telecommunication Union, *Collection of the basic texts adopted by the Plenipotentiary Conference*, 2015. Available from: <http://search.itu.int/history/Histor yDigitalCollectionDocLibrary/5.21.61.en.100.pdf> (Accessed 8 December 2017).
- [11] *Investigatory Powers Act 2016*, Parliament UK, 2016. Available from: <http://services.parliament.uk/bills/2015-16/investigatorypowers.html> (Accessed 7 December 2017).
- [12] Kelly, Sanja, Truong, Mai, Shahbaz, Adrian and Earp, Madeline, *Silencing the Messenger: Communication Apps under Pressure – Freedom on the Net 2016 – Annual report*, Freedomhouse, 2016. Available from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2016> (Accessed 10 December 2017).
- [13] Larson, Christina, Zhai, Keith, Ramli, David and Yuan, Gao, *China Adopts Cybersecurity Law Despite Foreign Opposition*, Bloomberg Technology, 2016. Available from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-11-07/china-passes-cybersecurity-law-despite-strong-foreign-opposition> (Accessed 10 December 2017).
- [14] Limbago, Andrea, *The global push for cyber sovereignty Is the beginning of cyber fascism*, The Hill, 2016. Available from: <http://thehill.com/blogs/congress-blog/technology/310382-the-global-push-for-cyber-sovereignty-is-the-beginning-of> (Accessed 8 December 2017).

- [15] Liu, Fengshu, *Urban Youth in China: Modernity, the Internet and the Self*, Routledge, London, 2010, p. 35.
- [16] Lu, Wei, *Cyber Sovereignty Must Rule Global Internet*, Huffington Post, 2014. Available from: http://www.huffingtonpost.com/lu-wei/china-cyber-sovereignty_b_6324060.html (Accessed 8 December 2017).
- [17] Lum, Thomas, "Internet development and information control in the People's Republic of China", *CRS report for Congress*, Library of Congress, Washington, 2006.
- [18] Malcomson, Scott, *How Russia and China Are Cooperating to Dismantle America's Dominance of the Internet*, Huffington Post, 2016. Available from: http://www.huffingtonpost.com/scott-malcomson/russia-china-internet_b_9841670.html (Accessed 7 December 2017).
- [19] Marinković, Ankica, *Rusija blokirala društvenu mrežu 'Linktin'*, Politika, 2016. Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/368039/Spektar/Digitalni-svet/Rusija-blokirala-drustvenu-mrezu-Linktin> (Pristupljeno 10. decembra 2017).
- [20] Moody, Glyn, *Why the Investigatory Powers Act is a privacy disaster waiting to happen*, Ars Technica UK, 2016. Available from: <https://arstechnica.co.uk/tech-policy/2016/11/investigatory-powers-act-privacy-disaster-waiting-to-happen> (Accessed 8 December 2017).
- [21] *Most famous social network sites worldwide as of September 2017, ranked by number of active users (in millions)*, Statista, 2017. Available from: <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/> (Accessed 10 December 2017).
- [22] Mozur, Paul and Jie, Yang, *China Argues for 'Internet Sovereignty' Is It a Good Idea?* Web blog post, 2014. Available from: <https://blogs.wsj.com/chinarealtime/2014/06/23/chinas-lays-out-argument-for-internet-sovereignty-convinced/> (Accessed 10 December 2017).
- [23] Radojković, Miroljub, Stojković, Branimir i Vranješ, Aleksandar, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, Clio, Beograd, 2015, str. 141.
- [24] Polatin-Reuben, Dana and Wright, Joss, *An Internet with BRICS Characteristics: Data Sovereignty and the Balkanisation of the Internet*, 4th USENIX Workshop on Free and Open Communications on the Internet, 2014. Available from: <https://www.usenix.org/system/files/conference/foci14/foci14-polatin-reuben.pdf> (Accessed 10 December 2017), p. 3.
- [25] Steele, Cherie and Stein, Arthur A. "Communications Revolutions and International Relations" in: Juliann Emmons Allison (ed.), *Technology, Development and Democracy – International Conflict and Cooperation in the Information Age*, State University of New York Press, Albany, 2002, p. 35.
- [26] *The Internet in China*, People's Daily Online, 2010. Available from: <http://en.people.cn/90001/90776/90785/7017177.html> (Accessed 10 December 2017).
- [27] Travis, Alan, *'Snooper's charter' bill becomes law, extending UK state surveillance*, The Guardian, 2016. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2016/nov/29/snoopers-charter-bill-becomes-law-extending-uk-state-surveillance> (Accessed 8 December 2017).

- [28] Vujić, Ljiljana, *Udar Londona na novinare i uzbunjivače*, Politika, Beograd, 2017. Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/374220/Udar-Londona-na-novinare-i-uzbunjivace> (Pristupljeno 09. decembra 2017).
- [29] Xi, Jinping, *Remarks by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China At the Opening Ceremony of the Second World Internet Conference*, Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 2015. Available from: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zjh_665391/t1327570.shtml (Accessed 10 December 2017).
- [30] Zetter, Kim, *California Now Has the Nation's Best Digital Privacy Law*, The Wired, 2015. Available from: <https://www.wired.com/2015/10/california-now-nations-best-digital-privacy-law> (Accessed 10 December 2017).
- [31] Zhou, Yongming, *Historicizing online politics: Telegraphy, the Internet, and political participation in China*, Stanford University Press, Palo Alto, 2006, p. 142.
- [32] *2016 Cybersecurity Law*, 2016. Available from: <http://www.chinalawtranslate.com/cybersecuritylaw/?lang=en> (Accessed 10 December 2017).

Aleksandar Vranješ

INTERNET SOVEREIGNTY WITH CHINESE CHARACTERISTICS

Abstract

The development of the modern information and communication technologies, as well as the increase of the number of Internet users, has helped to intensify the debate on Internet governance at international forums. On the one hand, the United States insists on the Multi-stakeholder Internet Governance model, while on the other hand, China is more loudly advocating the "Internet sovereignty" model – a multilateral approach in which all countries of the world freely choose their own cyber-development way, with no state having a position to apply cyber hegemony. This model certainly came under criticism in the West, because it was designated as a platform for empowering control and violating civil liberties. But, on the other hand, we are witnessing that certain Western states are also working to establish greater control in their own cyber space, and therefore their critique of the Chinese model is less convincing. Finally, China, as the first "Internet sovereign" state, has reached so far in the domain of technical and legislative improvement of its own cyber space, that it is difficult to imagine that the current situation will return to its initial position, especially if we consider the growth of political and economic power of this state. We have come to the conclusion that in the future global debate on Internet governance, the arguments will be increasingly on the Chinese side, and that a new era of cyber sovereign states is ahead of us.

Key words:

Internet sovereignty, Internet governance, China, control, surveillance.

KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO

Pregledni naučni članak

UDC 070
316.774

Milica Jevtić*

*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu*

Novinarstvo u eri post-istine

Apstrakt

Ovaj rad teži da kontekstualizuje poziciju novinara i način profesionalnog delanja u postistinskom društvu, odnosno u situaciji kada novinarstvo izmiče svojim elementarnim uzusima, kada fakti nisu alat kojim novinar raspolaze, već su deluzije ono na čemu se bazira informisanje. Istovremeno, analiza nastoji da odgovori na pitanje zbog čega su, u eri „demokratizacije u informisanju”, bazirane na širokoj participaciji na društvenim mrežama, obmane postale toliko prisutne i u virtuelnom prostoru i u međunarodnim medijima. Post-istina se teorijski promatra u odnosima medija i nauke, politike i participanata na društvenim mrežama, a rad nastoji da pokaže da postistinske informacije ne znače isključivo lažne vesti već sistem poluistinitih tvrdnji koje su pogodne za plasiranje i dalje prenošenje u svakoj od ovih oblasti. Predmet analize su događaji koji su obeležili 2016. godinu, predsednički izbori u Sjedinjenim Američkim Državama i Bregzit, uključujući i primere koji su im prethodili i poredeći ih sa domaćom praksom.

Ključne reči:

post-istina, post-nauka, novinarstvo, društvene mreže, lažne vesti

Objavljivanje reči godine za 2016, prema Oksfordskom rečniku, izazvala je, čini se, veću pažnju nego ikada ranije – ne zato što je reč „post-istina“ pokrenula nužne debate među lingvistima, već zato što je jedna kovanica, gotovo u realnom vremenu, dala društveno-politički presek sveta. Atipično za ovaj rečnik, koji zahteva da termin, pre nego što biva uvršten u leksikon, uđe u desetogodišnju govornu upotrebu, ova proklamacija stigla je praktično odmah, definisući diktat epohe u kojoj je nastala. Post-istina, koja označava „odnose ili

* milica.jevtic@fpn.bg.ac.rs ; milicajevtic@gmail.com

okolnosti u kojima su činjenice manje uticajne u oblikovanju javnog mnjenja nego pozivanje na emocije i lična uverenja”¹, označila je tako kulminaciju ere deluzije u kojoj živimo, a na novinarsku profesiju bacila ne novo, ali iznova otrežnjujuće svetlo. Reč ne govori o sasvim novoj pojavi, budući da lingvisti obrazlažu da je kovanicu prvi put u ovom značenju upotrebio Stiv Tešić 1992. godine u časopisu Nejšn (The Nation), govoreći o ratu u Persijskom zalivu: „Poznato je da istina ima vrlo malo uticaja na nas, jer smo (...) mi, kao slobodni ljudi, slobodno odlučili da hoćemo da živimo u nekakvom postistinskom svetu”², ali su danas, prema obrazloženju datom u Oksfordskom rečniku, njenu frekventnost naročito provocirala dva događaja: izlazak Velike Britanije iz Evropske unije, kao i američki predsednički izbori 2016. godine. U obrazloženju proklamacije još se navodi da prefiks „post” ne označava ponovni i naknadni, već „period u kojem je odredeni koncept postao nevažan”³. Ipak, teoretičari poput Trejsi Bovel (Tracy Bowel)⁴ podsećaju da je u sličnom značenju, ali u Merijem Webster rečniku (Merriam-Webster Dictionary), još 2006. godine pobedu odnела reč *truthiness* koja se može prevesti kao „privid istinitosti”, a koju je prvi iskoristio američki komičar Stiven Kolbert objašnjavajući težnju američkog predsednika Džordža Buša da operiše „osećanjima pre nego faktima”⁵, odnosno „istinom kakvu bismo voleli da postoji”⁶.

Momenat „kreirane istine” nije iznikao sa novim milenijumom – politička komunikologija prepoznala je pojavu još ranih šezdesetih u konstataciji Danijela Burstina da je „istina ustupila mesto verovanju”⁷, iako su i do tada bili poznati lažni, medijski oblikovani konteksti kako bi se proizvele i legitimizirale različite političke odluke. Čuven je primer tabloidnog novinarstva američkih magnata Džozefa Pulicera i Randolpha Hersta koji su manipulisali javnošću kako bi SAD započele rat sa Španijom na Kubi 1898. godine. Senzacionalizam, izmišljene priče i „tehnike ratnog izveštavanja gde su nepri-

¹ <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> (Pristupljeno 06. juna 2017).

² Steve Tesich, “A Government of Lies”, *The Nation*, 6 January 1992, p. 13.

³ <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>

⁴ Tracy Bowel, “Response to the editorial ‘Education in a post truth world’”, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 49, No. 6, p. 582.

⁵ *Ibidem*, p. 582.

⁶ *Ibidem*, p. 582.

⁷ Daniel J. Boorstin, *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*, Vintage Books, New York, 1992, p. 224.

jatelju dodeljene demonske osobine”⁸, kulminirali su naslovnicama o potapanju broda „Mejn” na kojima su Pulicer i Herst, bez jasnih dokaza, direktno optužili špansku stranu. Kreirana realnost „Herstovog rata”⁹ proizvedena je na način da su njegovi najbolji novinari, u funkciji izveštāča sa Kube, „živeli u hotelu i između dve čašice martinija plašili pričama njujorške čitatelje”¹⁰, dok je Herstova parola bila: „Vi se pobrinite za slike, a ja ću za rat”¹¹. Dometi medijskog oblikovanja stvarnosti bili su očiti sa pojavom mas-medija: možda prvi, najnaivniji, primer jeste emitovanje radio drame „Rat svetova” po tekstu Herberta Džordža Velsa u režiji Orsona Velsa 1938. godine, nakon čega je, uprkos tome što je reč o veštoj adaptaciji, među građanima nastala masovna panika da je reč o invaziji Marsovaca na zemlju. Kreiranje neprijatelja i njegova demonizacija, proizvodnja straha, korišćenje poluistina i laži u cilju oblikovanja javnog mnjenja oprobani su modeli informisanja nakon Drugog svetskog rata i tokom Hladnog rata, a metode obmana često su ciklično ponavljane – tako su Herstovi modeli sa Kube preslikani na televiziju 100 godina kasnije u izveštajima o ratu u Iraku. Mediji su se pobrinuli da akronim WMD (Weapons of Mass Destruction – oružje za masovno uništenje) dobije novo značenje – oružje masovnih obmana (Weapons of Mass Deception). Medijske pripreme za političko i vojno delanje, bazirane na lažnim ili oblikovanim vestima, videla je i Jugoslavija. Na kraju, momenat u kojem Oksfordski rečnik prepoznaće pojам post-istine, kroz američke predsedničke izbore, zapravo je preslikavanje Makartijevog modela (model „antikomunističke histerije” koju je kreirao senator Džozef Makarti), kako u kreiranju atmosfere straha i slike Drugog (na unutrašnjem i na spoljnopoličkom planu) tako i u ophođenju prema novinarima kao „antiameričkim elementima”.

Dakle, obmane nisu izum XXI veka, ali je termin post-istina dobio sasvim novu formu u drugoj dekadi novog milenijuma zahvaljujući društvenim mrežama iz dva razloga: 1) jer je promenjen mogući smer kreiranja lažnih vesti, odnosno obmane su mogle da budu plasirane i „odozdo” (moguće je da lažne vesti postanu planetarno čuvene i kada ih pokrene aktivizam tzv. „anonimnih participanata”); 2) jer je omogućena naizgled najdirektnija dvosmerna komunikacija građana i donosilaca odluka, što se vrlo brzo pretvorilo u sopstvenu suprotnost. Uprkos deklarativno slobodarskom karakteru društvenih mreža, zasnovanom na apsolutnoj inkluzivnosti participanata, situacija

⁸ Nataša Ružić i Vladan Lalović, „Uloga Hearsta i Pulitzera u manipuliranju javnošću pri izvještavanju o Španjolsko-američkom ratu. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48, No. 2, str. 549.

⁹ Isto, str. 539.

¹⁰ Isto, str. 542.

¹¹ Isto.

apsolutnog mnoštva u kojem je nemoguće vrednovati informaciju spram tome od koga dolazi, postala je pogodno tle za post-istinu, a lažne vesti na društvenim mrežama kristalisale su se kao nova forma političke persuazije. Međutim, pogrešno bi bilo reći da su isključivo lažne vesti ono sa čim era post-istine operiše. Odnosno, na tragu Ralfa Kiza: „U eri post-istine, mi nemamo samo istinu i laži, već treću kategoriju dvosmislenih izjava koje nisu baš istina, ali ni jednostavna laž. Poboljšana istina. Neo-istina. Meka istina”¹².

Ako „istinu” Oksfordski rečnik definiše kao „stanje koje je u saglasju sa činjenicama i realnošću”¹³, a „post” ne kao ponovnost već gotovo kao negaciju, kao potpunu suprotnost, postavlja se pitanje kakva je, u takvoj epohi, uloga novinarstva, profesije koja se, barem deklarativno, bazira na faktima? Dalje, po čemu se takva epoha razlikuje od prethodnih koje su na sličan način pokušavale da utiču na profesiju? Ovaj rad teži da detektuje ulogu novinarstva u disperziji globalnog fenomena post-istine, a samim tim i da detektuje pritiske na profesiju i promene u njoj u eri koja pod upit stavlja temeljne vrednosti na kojima je profesija bazirana. Autorka rada pokušaće da odgovori na tri pitanja: 1) kakva je spona percipirane krize u novinarskoj profesiji i rastućeg fenomena post-istine, 2) zbog čega, uprkos pluralističkim kapacitetima društvenih mreža, koje su u stanju da zaobiđu mejnstrim medije, post-istina dobija svoj pun kapacitet u obe ove sfere i 3) kakva je korelacija post-istine i lažnih vesti.

Percipirajući tendenciju prema kojoj se, gotovo u svakom segmentu društva, teži pre pozivanju na emocije nego na fakte, rad nastoji da dokaže da pasivizacijom profesije, prema kojoj novinari isključivo prenose tvrdnje, bez debate o njihovim utemeljenostima, mediji u značajnoj meri doprinose disperziji fenomena „post-istine” formirajući plodno tle za apsorpciju ovakvih stavova. Istovremeno, podilazeći populističkim tendencijama kakve post-istina kreira (od nauke do politike), dajući prostor ličnostima koje prefiks „post” izjednačavaju sa „para”, novinari se samosvesno lišavaju svoje korske uloge „pasa čuvara” društva (watchdog), zamenjujući je prividnim aktivizmom u kojem se isključivo i neupitno potvrđuje određena uređivačka politika, ma koliko bila etički problematična. Paralelno sa tim, eskapizam na društvene mreže ne znači nužno alternative u traganju za istinom već tumaranje u prostoru koji je ekspresno i namerno zagađen lažnim vestima (ne izuzimajući njihovo prisustvo i u mejnstrim medijima), čime era post-istine dobija svoju punu formu.

¹² Ralf Keys, *The post-truth era, Dishonesty and Deception in Contemporary Life*, St. Martin's Press, New York, 2004, p. 23.

¹³ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/truth> (Pristupljeno 06. juna 2017).

Post-istina, post-nauka i mediji

Iako je fenomen post-istine najočitiji u politici, a najmanifestniji u medijima, teoretičari poput Majkla Petersa (Michael Peters) podsećaju da fenomen nije izolovan, već je inkorporiran u najrazličitije delove društva, uključujući i nauku. Primeri inostrane i domaće prakse potvrđiće da je post-istina u nauci i te kako medijski primamljiva, stoga će se u ovom radu početi od neobične veze nauke i novinarstva (ne negirajući, pri tome, novinarstvo kao akademsku disciplinu). Osim spone da oslanjanje na emocije u nauci, umesto na fakte, sve češće dobija medijsko priznanje (u prilogu će biti analizirani primeri i iz domaće prakse), naučno znanje jeste ono koje je temeljeno na proverljivim činjenicama, kao što bi novinarstvo moralo da bude temeljeno na faktima. Ipak, post-istina je uspela da demantuje ili na neki način preoblikuje fundamentalne principe ove dve oblasti. U svom uvodnom tekstu o obrazovanju u svetu post-istine, koji je objavio početkom 2017. godine, Majkl Peters anticipaciju za ovakvo stanje vidi u različitim pokušajima negacije nauke među kojima su oni koji poriču klimatske promene, zalažu se za reviziju istorije, poriču holokaust, podsećajući na „senzaciju u vezi sa konceptom 'post-normalne nauke' Funtovića i Raveca (Silvio Funtowicz, Jerome Ravetz) – nauke u službi lažova”¹⁴, gde se, kako Peters navodi, „pod izgovorom da se obezbeđuje kvalitet istraživanja zanemaruje potraga za istinom”¹⁵.

Takve postnaučne tendencije, koje su vrlo često klizile ka anti-nauci i potpunom laicizmu obeležile su i domaći prostor i izazivale značajnu medijsku pažnju koja je bila sama sebi cilj – od čitavih pokreta koji negiraju Darvinovu teoriju evolucije (tokom maja 2017. godine očitu medijsku pažnju dobila je peticija za ukidanje izučavanja Darvinove teorije evolucije, uz podršku pojedinih akademskih radnika i pojedinih članova Srpske pravoslavne crkve), do popularnih analiza revizionista i kreacionista (najširu popularnost i medijski legitimitet dosegao je kontroverzni doktor nauka Miroljub Petrović propagirajući kreacionističke ideje pod legitimitetom svog Centra za prirodnjačke studije) kojima su mediji davali značajnu podršku, a čije su tvrdnje nalazile utočište među najširim populacijom. Podržavajući znatiželju publike, mediji su, u najširem smislu, davali prostor i legitimitet postnaučnim tendencijama koje su se često pretvarale u paranaučne, često bez jasne potrebe da se takvi koncepti obesmisle, već sa namerom da se njihovi stavovi ravnopravno prenesu, jer publika na to reaguje. Tako medijska slika post-nauke u današnjem kontekstu nije isključivo antinauka već je nalazila elemente naučnosti u postojećim i utemeljenim konceptima, što joj daje obrise istinitosti, ali njena

¹⁴ Michael A. Peters, “Education in a post-truth world”, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 49, No. 6, p. 563.

¹⁵ *Ibidem*, p. 563.

revizija ili negacija čine je post-istinom, gde se ne raspolaže činjenicama, već emocijama publike.

Post-istina na društvenim mrežama

Kao što i Oksfordski rečnik navodi, post-istinu su inicirali događaji u godini u kojoj se svet naročito menjao, a njeno širenje pomogle su društvene mreže. Pojedini autori išli su toliko daleko, da su proces poredili sa epidemijom: „Postoje sličnosti između širenja lažnih vesti i 'echo efekata' na društvenim mrežama i evolucije i prenošenja infekcija”¹⁶. Nalazeći medicinsku paralelu fenomenu post-istine, Adam Kučarski objasnio je da infekcija može da se „širi kroz populaciju, kao što to čine i tračevi”, a da su „infekcije i mišljenja oblikovani socijalnim kontaktima”¹⁷. Od tih kontakata, prema ovom autoru, zavisi i struktura komunikacione mreže: „što se više ljudi bude okretalo ka društvenim mrežama kao primarnom izvoru informisanja, modeli prenošenja tih informacija, kombinovani sa adekvatnim podacima, činiće novi medijski pejzaž”¹⁸. Stoga, medijska slika epohe neće biti refleksija istine, već oblikovanih podataka i utisaka koji se neobuzdano šire u virtuelnom prostoru, zahvaljujući društvenim mrežama podobnim za lagan protok polu-istina, naročito Tvitru, koji „nije idealan medij za argumentaciju, raspravu, promišljanje i proveru činjenica”¹⁹. Na taj način „politika post-istine”, koju zapadni teoretičari uglavnom vezuju za predsedničku kampanju Donalda Trampa, predstavlja razvoj „rastuće privatizovanih i fragmentisanih vesti, koji počinje jednom izjavom ili kadrom, kako bi se zaobišla javna rasprava u 24-časovnom ciklusu vesti, u kojima informativni kanali pod plaštom partijskih ideologija namereno izvrću istinu”²⁰. Ili, kako Stuart Loki (Stewart Lockie) pojednostavljuje: „Nije važno da li tvrdnje političara mogu biti dokazane ili ne. Važno je da li bi oni koji slušaju voleli da te tvrdnje budu tačne ili ne – o istini se presuđuje ne na osnovu dokaza već prema konzistentnosti uverenja i verovanja onih koji slušaju takve tvrdnje”²¹.

Postavlja se, međutim, pitanje – po čemu se ova vrsta obmana i zanemarivanja fakata u političkom diskursu, uz svesrdnu pomoć medija, razlikuje od

¹⁶ Adam Kucharski, “Post-truth: Study epidemiology of fake news”, *Nature*, Vol. 540, p. 525.

¹⁷ *Ibidem*, p. 525.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Michael A. Peters, “Education in a post-truth world”, op. cit., p. 563.

²⁰ *Ibidem*, p. 563.

²¹ Stewart Lockie, “Post-truth politics and the social sciences”, *Environmental Sociology*, Vol. 4, Issue 1, p. 1.

bilo kojih drugih obmana koje smo videli pred kraj XX i na početku XXI veka? U svom uvodnom tekstu posvećenom fenomenu post-istine, Stjuart Loki ističe da postoji „kvalitativna razlika” između političara iz ere post-istine i starih spin-doktora. „Ovi prvi ne bave se time da izaberu pojedine fakte iz zbira relevantnih, niti da ponude upitne interpretacije ili da, recimo, izbegavaju neugodna pitanja. Političari post-istine kreiraju sopstvene fakte, oni tvrde šta god smatraju da je u njihovom interesu i tako ih dalje prenose, bez obzira na činjenice koje se suprotstavljaju takvim tvrdnjama”²².

Laži i krivotvorena nisu novost, ali platforma koja im je omogućila da se neviđenom brzinom šire – jeste. Paradoksalno, društvene mreže, koje prema svojoj osobnosti (sadržaj deljen među korisnicima, bez filtriranja treće strane, provere ili uredničkih sudova”)²³, inkluzivnosti i odsustvu uredničkih stega predstavljaju prostor za demokratičnije učešće u informisanju, prostor za beg od mejnstrim medija i njihovih politika, postale su provodnik i za dominantno negativne tendencije u ovom procesu. Ovde, međutim, treba odvojiti dve vrste informacija koje potiču ili postaju dominantne na društvenim mrežama. Prvu vrstu čine one informacije koje su potekle od „anonimnih”, medijski nepoznatih izvora i, slično glasinama, proširile se mrežama kreirajući određeno mišljenje u manjoj ili većoj grupi sledbenika. Bilo da su namerivo plasirane neistine ili nedovoljno proverene informacije koje su iznikele u potrazi skrivenim faktima na alternativnim izvorima (često u situacijama kada tradicionalni mediji nisu adekvatno informisali), one se poput epidemije šire kreirajući mišljenje često nemale grupe participantata na mreži i van nje. Druga vrsta informacija su one koje u javnost plasiraju već etablirane medijske ličnosti, izbegavajući mejnstrim medije (i novinarska pitanja), a koje najčešće baš sa društvenih mreža bivaju prenesene u prostor tih „zaobiđenih” medija. Teoretičari i analitičari medija intenzivno su komentarisali ovaj fenomen čak i u jeku izbora, računajući broj „istinitih” tvrdnji koje su plasirali, recimo, predsednički kandidati u Sjedinjenim Američkim Državama i kontekst u kojem su te tvrdnje „prenošene dalje”. U prikazu knjige *Deciding What's True: The Rise of Political Fact-Checking in American Journalism*, autora Lukasa Grejvsu (Lucas Graves), Bil Luders (Bill Lueders) izvlači nekoliko ključnih podataka: „Rezultati su bili alarmantni, ali ne i neverovatni. Oni su pokazali da 50% glasača Donalda Trampa krive Baraka Obamu za to što nije sprečio 11. septembar, dok 70% njih veruje da su crni muškarci suštinski opasni”²⁴. Iste analize pokazuju da je 67 odsto njih tvrdilo da je nezaposlenost porasla za

²² Stewart Lockie, “Post-truth politics and the social sciences”, *Environmental Sociology*, Vol. 4, Issue 1, p. 1.

²³ Hunt Allcott and Matthew Gentzkow, “Social Media and Fake News in the 2016 Election”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 31, No. 2, p. 211.

²⁴ Bill Lueders, “Truth-testing in the post truth era”, *Progressive*, Vol. 81, Issue 3, p. 40.

vreme predsednikovanja Baraka Obame iako podaci, kako ističe Luders, govore da je nezaposlenost opala (sa 7,8 na 4,6%); podseća se da je i trećina ispitnika koji su podržavali Donalda Trampa verovala da je kandidatkinja demokrata Hilari Klinton „povezana sa Luciferom”²⁵. Analizirajući fenomen post-istine, drugi autori, poput Kristin Rosen (Christine Rosen), podsećaju na izjavu Klintonove iz 2008. godine da je, u momentu dok je kao prva dama posetila Bosnu i Hercegovinu, morala da se krije od snajperske vatre²⁶. Ipak, kao ključni momenat Rosen podvlači situaciju u kojoj je Tramp svoje ideje slao direktno u etar putem Tvitera, čime je, kako tvrdi, dosegao veći opseg među publikom izbegavajući različite vrste portparola. Uporedjujući komentare Ludersa i Rosen, oba, sa različitim stanovišta, donose značajne zaključke koji definišu eru post-istine, u kojoj novinarstvo posluje. Dok Rosen tvrdi da „Amerikanci koji su glasali za Trampa nisu prestali da mare za istinu, već su prestali da mare za onu verziju istine koju su im Holivud, akademija, politička elita plasirali decenijama”²⁷, Luders ističe da: „živimo u eri post-istine gde i najneverovatnije neistine nalaze svoju reprezentativnu publiku, zahvaljujući besramnom i patološkom lažljivcu u kabinetu predsednika. Ali ono što je važno, možda više nego ikad, jeste da istina nije apstraktan i nepoznat koncept. Postoji nešto što je objektivna realnost i mora se odvojiti činjenica od fikcije. To je jedna od ključnih uloga novinarstva”²⁸.

Čak i potpuno neverovatne, vesti su nalazile svoju publiku, neretko millionsku, dok Alkot i Genckov (Hunt Allcott, Matthew Gentzkow), pozivajući se na istraživanja urednika Bazfida (Buzzfeed), Krega Silvermana (Craig Silverman), s kraja 2016, tvrde da su „najpopularnije lažne vesti više deljene na Fejsbuku nego vesti međnstrim medija”, kao i da „njaveći deo te publike veruje takvim vestima”²⁹. Tako je bilo moguće da „viralne” postanu vesti da je: lider ISIS-a pozvao muslimane u SAD da glasaju za Hilari Klinton (prvenstveno objavljena na sajtu za lažne vesti WNDR, a dostigla je razmere od 522.000 aktivista na Fejsbuku), da je Donald Tramp poslao sopstveni avion za 200 marinaca (na šta je reagovalo 893.000 ljudi na Fejsbuku) ili da je Papa Franja podržao Trampovu kandidaturu, što je, prema Bazfidu, naišlo na reakciju 960.000

²⁵ Bill Lueders, “Truth-testing in the post truth era”, *Progressive*, Vol. 81, Issue 3, p. 40.

²⁶ Christine Rosen, “You Can’t Handle the Post-Truth”, *Commentary*, Vol. 143, Issue 1, p. 5.

²⁷ *Ibidem*, p. 5.

²⁸ Bill Lueders, “Truth-testing in the post truth era”, op. cit., p. 40.

²⁹ Hunt Allcott and Matthew Gentzkow, “Social Media and Fake News in the 2016 Election”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 31, No. 2, p. 212.

ljudi na Fejsbuku³⁰ (vest je potekla sa satiričnog portala *WTOE 5 News*, o čemu će biti reči u daljem tekstu).

Nekoliko je bitnih kontekstualnih karakteristika prikazano ovim primerima i one se ne odnose isključivo na američko tle već na eru post-istine, globalnu onoliko koliko je globalan i disperzivan internet, koji obeležava ovu eru. Najpre se može konstatovati da eru post-istine ne oblikuju isključivo kreirane izmišljene vesti, već i poluproverljive izjave koje stasavaju sa novinarstvom koje oblikuje brza i, najčešće, površna provera podataka. Novinarstvo koje prati diktat epohe – sad i odmah, i trudi se da bude demokratičnije u smislu šireg opsega publike, ali ne i njenog uključivanja u proces informisanja, provodnik je za poluistinite informacije. Ovakvo tle, sa druge strane, ne isključuje namerno plasiranje potpunih neistina i zloupotreba kako bi se potvrdila zacrtana politika u doba kada su mediji ekstremno polarizovani. Polarizaciji, vidljivoj u kampanjama koje su, prema Oksfordskom rečniku, obeležile eru post-istine, odgovara polarizacija slike sveta, a ona ne znači samo oštru podežlu na „pro“ i „kontra“ medije, zapadne i istočne... Kao takva, čak i u najglobalnijem kontekstu, odgovara jednosmernoj slici sveta u kojoj su analize sužene na sučeljavanje sličnih mišljenja, sagovornici birani u okviru istih, potvrđenih i podobnih krugova, a izjave prenošene bez dodatnih novinarskih upita kako bi se potvrdila zacrtana uređivačka politika. Takvo stanje, koje traje predugo, inicirano je i sveopštom krizom poverenja u medije najbolje opisanom u studiji Rojtersovog instituta za proučavanje novinarstva, u kojoj su trojica autora Koleman, Entoni i Morison³¹ ustanovali da publika ne veruje vestima, ne isključivo iz razloga što su novinari nužno lažljivi, već zato što publika ne razume vesti.

Iako mnogosmerna, komunikacija na društvenim mrežama ispostavila se u biti jednosmerna, što je potvrđeno navedenim primerima iz kampanje Donalda Trampa. Zaobilazeći novinare koji su imali zadatku ili namenu da budu korektiv kakav kodeks nalaže, mreže su otvorile prostor za plasman i širenje verovanja umesto fakata, odnosno najrazličitije vrste spinova. Sa druge strane, prividna participacija koju Jevgenij Morozov naziva i „građanski promiskuit“³² u „supermarketu identiteta“³³, čineći „onlajn aktiviste da se

³⁰ https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook?utm_term=.vbLDJL0VV#.xvDQblKRR (Pristupljeno 01. jula 2017).

³¹ Stephen Coleman, Scott Anthony and David E. Morrison, *Public trust in the News: A Constructivist Study of the Social Life of the News*, Reuters Institute for the Study of Journalism, 2009, p. 6.

³² Evgenij Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of the Internet Freedom*, Public Affairs, New York, 2011, p. 190.

³³ *Ibidem*, p. 190.

osećaju korisno i važno dok njihov aktivizam ima u suštini minimalni politički uticaj”³⁴, učinila je da prostor koji je u početku davao mnoštvo mogućnosti suštinski bude zagađen i omeđen različitim vrstama interesa, bez mogućnosti da se jasno vrednuje informacija spram tome ko je šalje i bez mogućnosti da se prostor kontroliše. Društvene mreže kao takve (Fejsbuk, Triter) ne snose odgovornost za netačnost sadržaja, pa ni u slučaju njegovog umnožavanja, dok tvorci lažnih vesti mogu da računaju na krizu poverenja u međuškim medijima, odnosno u sveopšti krah poverenja (čak i u fundamentalne istine nauke, što je navedeno u prvom delu teksta), zbog čega je stvoreno plodno tlo za različite vrste „neupitnosti”. Postalo je važno da sadržaj koji je kreiran ima obrise istinitosti, a njegov plasman formu vesti (što će biti analizirano u narednom poglavljiju), kako bi postao javan, a kasnije uvrežen i prihvacen. Uloga novinara u tom procesu je mnogostruka i često je izostajala. Na globalnom planu (a naročito u slučajevima američkih izbora i Bregzita) nisu se borili protiv neistina, već isključivo protiv neistina koje im ne idu u prilog, svrstavajući se u aktiviste i transmitere polu-istina.

Post-istina našla je očigledno plodno tlo u post-novinarstvu – eri koju bismo mogli da definišemo kao ona u kojoj se informacije prenose bez dublje analize, odnosno u kojoj se analiza odvija samo u okviru jedne, dominante slike sveta, sa prividom mnoštva i prividom istinitosti bez tendencije da ona bude obavezna. „Ako hiperrealnost počiva na laži, to bi značilo da ‘prave vesti’ posluju u domenu istine. Istina, naravno, može biti subjektivna, ali na novinarima je da izaberu koje informacije plasiraju ili ne plasiraju, odnosno kako ih dalje prezentuju”.³⁵

Lažne vesti i korektiv komike

Iako se u analizi post-istine laži često poistovećuju sa post-istinom, ova analiza konstatiše da post-istina ne mora uvek počivati isključivo na lažima, već na događajima koji imaju elemente istinitosti, što obezbeđuje njihovu „uverljivost”. Međutim, teoretičari naročito obraćaju pažnju na to kako su, u celiom procesu, laži zapravo zamenile istinu, istovremeno kako su, paradoksalno, ulogu novinara zamenili, na neki način, oni koji oponašaju novinarstvo. Pre svega se govori o onima koji su se, u momentima kada su novinari izgubili svoju ulogu, infiltrirali u „profesiju” poput komičara Džona Stujarta (John Stewart, The Daily Show) ili Stivena Kolbena (Steven Colben, The Colbert

³⁴ Evgenij Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of the Internet Freedom*, Public Affairs, New York, 2011, p. 190.

³⁵ Dan Berkowitz and David Asa Schwartz, “Miley, CNN and The Onion”, *Journalism Practice*, Vol. 10, Issue 1, p. 5.

Report)³⁶, u domaćim okvirima takva uloga pripisivana je Zoranu Kesiću (24 minuta). Dok se, sa jedne strane, debatovalo da li je to nova forma novinarstva, budući da su autori zabavnih emisija bili svesniji istine nego novinari mejnstrim medija, možda bi bilo celishodnije pratiti tezu Sandre Borden i Čada Tjua (Sandra Borden, Chad Tew) koji, umesto takmičenja za prvenstvo uloge novinara, tvrde da su autori zabavnih emisija propagiranjem lažnih vesti i izvrtanjem realnosti svrsishodna kritika novinara u mejnstrim medijima, čime su ih zapravo „ohrabrili da se drže moralnih načela”³⁷. Den Berkovič i Dejvid Asa Švarc (Dan Berkowitz, David Asa Schwartz), analizirajući slične paralele, podsećaju da su novinari, propagirajući svoju ulogu pasa čuvara, došli u situaciju da ustupe mesto lažnim vestima kao nešto što zapravo treba gledati, kao „prirodni rezultat parodije i satire”.³⁸ Analizirajući percepciju lažnih i pravih vesti na primeru događaja o kojima su izveštavali CNN i satirični portal Onion ustanovili su da postoje dve ključne razlike između percepcije stvarnih i lažnih vesti³⁹:

1. prva je namera autora po kojoj „pravi” novinari često nisu svesni kakav sadržaj proizvode dok su „lažni novinari” svesni da proizvode parodiju;
2. druga razlika je percepcija publike, odnosno njena očekivanja – od pravih novinara se ne očekuju pristrasnost i greške, i svako odstupanje publike shvata kao uznemiravanje. Kod lažnih, one su deo odvojive podele o tome kakva je funkcija tih vesti.

Domaće tle nije ostalo izuzeto od ovakve vrste obmana, a u zamke neistina upadali su novinari najpoznatijih, tradicionalnih, medija. Treba podsetiti na vest koja je objavljena u gotovo svim medijima da je pisac Dobrica Ćosić dobio Nobelovu nagradu za književnost, a zatim vest koju su sa satiričnog portala Njuz.net preneli i ruski i hrvatski mediji prema kojoj je Srbin skočio na ajkulu i ubio je. Međutim, mnogo opasnije od komičnih sadržaja koje bi moglo da završe u rubrikama zanimljivosti jesu post-istine koje su kao činjenice saopštavane od donosilaca odluka, a zapravo su neutemeljene tvrdnje koje su se širile etrom – na primer, propagirajući izlazak Britanije iz EU, tamošnja ministarka odbrane Peni Mordaunt upozorila je da je bezbednost Britanije ugrožena budući da zemlji preti kriminal i terorizam od miliona migranata iz

³⁶ Sandra L. Borden and Chad Tew, “The Role of Journalist and the Performance of Journalism: Ethical Lessons from ‘Fake’ News (Seriously)”, *Journal of Mass Media Ethics*, Vol. 22, Issue 4, p. 300.

³⁷ *Ibidem*, p. 311.

³⁸ Dan Berkowitz and David Asa Schwartz, “Miley, CNN and The Onion”, op. cit., p. 5.

³⁹ *Ibidem*, p. 6.

Turske, Albanije, Makedonije, Srbije i Crne Gore, koje teže da postanu članice EU.⁴⁰ Takva namerna krivotvorenja i nepotpune informacije koje su svojim prisustvom oblikovali specifično stanje svesti publike ovenčali su eru post-istine i na domaćim prostorima, a novinari su neretko vršili funkciju provodnika informacija bez mnogo uplitanja u njihovu faktualnost.

ZAKLJUČAK

Era post-istine nije, očigledno, zaobišla nijedan segment društva, ni politiku, ni nauku, ni kulturu, ali je u novinarstvu postala isuviše očigledna. Paradoksalno, u eri tehnološke i informacione mogućnosti, u eri proklamovane mogućnosti participacije u procesu informisanja, zapravo živimo u eri privida i obmana gde ono što je javno ne znači da je tačno, a ono što je prezentovano kao očigledno zapravo ne mora ni da postoji. Osim političkog konteksta i tektonskih promena koje su, voljom građana, zadesile svet u godini kada je post-istina našla svoje mesto u Oksfordskom rečniku, na činjenicu da je pojava tako prisutna u medijima uticalo je nekoliko faktora: pre svega kriza poverenja u medije, krah kodeksa i tradicionalnih principa informisanja koji su postali gotovo endemski, kao i kompletno redefinisanje uloge novinara. Istovremeno, platforma koja je u svojoj biti imala potencijale da omogući direktnu participaciju i raznolikost u informisanju pokazala se kao zgodan poligon za manipulaciju – zaobilazeći mejnstrim medije i uređivačke stege, publika je, u „slobodarskom“ prostoru društvenih mreža, masovno reagovala na polu-istine i lažne vesti koje su, očigledno, uticale na njihovo političko ponašanje. Sledeći tezu da je „svaki politički akt podržan od emocionalnih sudova“⁴¹, čak i momentu kada su činjenice istisnute iz procesa informisanja, očigledno je da je stvorena neraskidiva veza manifestnog i privida u doba gde je, navodno, sve dostupno, proverljivo i može se pronaći i dosegnuti.

U ovoj analizi nastojalo se da se detektuje fenomen post-istine u momenatu dok se o njemu govorи, dok je akutan i aktuelan, što je svakako izazov i sa stanovišta faktualnosti i sa stanovišta teorijskog utemeljenja. Brzinom kojom je reč završila u Oksfordskom rečniku, takoreći sad i odmah, medijska struka takođe pokušava da joj da objašnjenje i kontekstualizaciju, uz rizik da je moguće upasti u zamku privida.

Pokušaj da se dokaže da živimo u momentu kada je zloupotreba negativnih emocija (iniciranje straha, ugroženosti...) važnija od činjenica značajno

⁴⁰ <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/eu-referendum-vote-leave-faces-criticism-over-turkey-criminals-claim-a7041876.html> (Pristupljeno 01. jula 2017).

⁴¹ Bojan Vranić, "Democratic values, emotions and emotivism", *Filozofija i društvo*, Vol. 27, No. 4, p. 737.

govori o nepotpunoj angažovanosti novinara, kao i o globalnoj medijskoj slici. Bilo kao globalni fenomen ili kao tendencija svedena samo na domaće tržište, može se konstatovati da se post-istina javlja u eri skučene medijske analize i odsustva javne debate. Mediji i njihovi poslenici gotovo da su navikli da debate razvijaju u kružocima istovetnih mišljenja, čime postojeća polarizuju i gotovo hladnoratovski oblikuju za jednu sliku sveta. Istovremeno, u tome im svesrdno pomažu oni čije stavove prenose bez dodatnih pitanja, bez neophodnih sučeljavanja. I među globalno dominantnim političkim akterima, i u domaćim okvirima, u eri rastućeg populizma u svakom segmentu, očito je prepoznata karakteristika epohe gde su mogući jaki, emotivni, prividno istiniti iskazi i gde je moguće da, kao takvi, budu globalno preneseni, bez ikakve odgovornosti onoga ko ih iznosi i bez ikakve sankcije za njihovu netačnost. Uloga novinara u takvom kontekstu svakako je stavljen pod upitnik, budući da su umesto "watchdog" funkcije dobili ulogu provodnika netačnih informacija.

Na kraju, termin post-istine najčešće vezuje za lažne vesti. Ovaj rad pokušava da istakne da nije neophodno da se govore isključivo laži, iako to jeste najprisutniji i najmanifestniji vid post-istine, već da poluistine o osetljivim pitanjima, izuzimajući ih iz celovite slike, više doprinose kreiranju obmana i njihovom utemeljenju. Ili kako ističu Borden i Tju, citirajući Bauma: „Lažne vesti traže određene prepostavke koje se baziraju na autentičnoj i legitimnoj novinarskoj praksi, na idealima koji se retko čuju kao artikulisani stavovi, a nužno su vidljivi“⁴². Otuda toliko revizionizma u različitim oblastima, popularnih para-istina koje nalaze svoje sledbenike i lidere upitnih biografija kojima mediji daju značajan prostor.

Onoliko nepredvidivo koliko se promenio svet u 2016. godini, imajući u vidu izborna iznenađenja onih događaja koje je Oksfordski rečnik označio kao akcentne za post-istinu (američke predsedničke izbore i Bregzit), toliko nepredvidivo će se ovaj proces odraziti i na novinarstvo. Nije tu reč isključivo o tehnološkom momentu i promenama koje se u tom smislu dešavaju u profesiji (a koje uključuju i izmenjenu ulogu publike i mogućnost ili privid mogućnosti participacije u digitalnom okruženju), iako su takve promene najočiglednije, već se u etičkom smislu govori o redefinisanju uloge novinara. Nije realno očekivati da će novinarstvo da promeni globalnu sliku i odigra spasonosnu ulogu, ali zarad sopstvenog opstanka, tradicionalno novinarstvo bi moralo da izađe iz kandži servilnosti čime će pomoći da deluzije ne budu toliko dominantne.

⁴² Sandra L. Borden and Chad Tew, "The Role of Journalist and the Performance of Journalism: Ethical Lessons from 'Fake' News (Seriously)", op. cit., p. 303.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Allcott, Hunt and Gentzkow, Matthew, "Social Media and Fake News in the 2016 Election", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 31, No. 2, pp. 211–236.
- [2] Berkowitz, Dan and Schwartz, David Asa, "Miley, CNN and The Onion", *Journalism Practice*, Vol. 10, Issue 1, pp. 1–17.
- [3] Boorstin J., Daniel, *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*, Vintage Books, New York, 1992.
- [4] Borden, Sandra L. and Tew, Chad, "The Role of Journalist and the Performance of Journalism: Ethical Lessons from 'Fake' News (Seriously)", *Journal of Mass Media Ethics*, Vol. 22, Issue 4, pp. 300–314.
- [5] Bowel, Tracy, "Response to the editorial 'Education in a post truth world'", *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 49, No. 6, pp. 582–585.
- [6] Keys, Ralf, *The post-truth era, Dishonesty and Deception in Contemporary Life*, St. Martin's Press, New York, 2004.
- [7] Kucharski, Adam, "Post-truth: Study epidemiology of fake news", *Nature*, Vol. 540, p. 525.
- [8] Lockie, Stewart, "Post-truth politics and the social sciences", *Environmental Sociology*, Vol. 4, Issue 1, pp. 1–5.
- [9] Lueders, Bill, "Truth-testing in the post truth era", *Progressive*, Vol. 81, Issue 3, pp. 40–42.
- [10] Morozov, Evgenij, *The Net Delusion: The Dark Side of the Internet*, Public Affairs, 2011.
- [11] Peters, Michael A., "Education in a post-truth world", *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 49, No. 6, pp. 563–566.
- [12] Rosen, Christine, "You Can't Handle the Post-Truth", *Commentary*, Vol. 143, Issue 1, pp. 4–5.
- [13] Ružić, Nataša i Lalović, Vladan, „Uloga Hearsta i Pulitzera u manipuliranju javnošću pri izvještavanju o Španjolsko-američkom ratu”, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48, No. 2, str. 531–550.
- [14] Tesich, Steve, "A Government of Lies", *The Nation*, 6 January 1992, p. 13.
- [15] Vranić, Bojan, "Democratic values, emotions and emotivism", *Filozofija i društvo*, Vol. 27, No. 4, pp. 723–738.

Internet izvori:

- [1] <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/eu-referendum-vote-leave-faces-criticism-over-turkey-criminals-claim-a7041876.html> (Pristupljeno 01. jula 2017).
- [2] https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook?utm_term=.vbLDJL0VV#.xvDQbIKRR

- [3] <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> (Pristupljeno 06. juna 2017).
- [4] <https://en.oxforddictionaries.com/definition/truth> (Pristupljeno 06. juna 2017).

Milica Jevtić

JOURNALISM IN THE POST-TRUTH ERA

Abstract

This paper seeks to contextualize the position of the journalist and the manner of professional action in a post-truth society – in a situation where profession does not rely on its elementary norms and beliefs, when facts are not the reporter's tools but when informing is based on delusions. At the same time, the analysis seeks to answer the question of why the deceptions have become so present in both the virtual space and in the mainstream media, in the era of "democratization in informing", based on widespread participation in social networks. Post-truth is theoretically examined in the relations between the media and science, politics and social networking, and the paper seeks to show that post-truth information does not only mean fake news, but a system of semi-truthful claims that are suitable for placement and further transmission in each of these areas. The subject of the analysis are the events that have marked the year of 2016, the presidential elections in the United States and the Brexit, including the cases that preceded them, and their comparison with domestic practice.

Key words:

post-truth, post-science, journalism, social networks, fake news.

KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO

Stručni članak

UDC 316.482:323.1:159.964.26

316.334.3

316.72

Vida Savić*

*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu*

Narcizam malih razlika i međukulturno komuniciranje

Apstrakt

U tekstu će biti reči o međukulturalnom komuniciranju između naroda koji su do pre dvadeset pet godina živeli u jednoj državi, u Jugoslaviji. Analizirajući razmere građanskog rata, mnogima i dalje nije jasno zašto je među ovim narodima, koji su delili jezik, kulturu i zajedničku istoriju, odjednom došlo do sukoba. Etno-nacionalističke sukobe na prostoru bivše Jugoslavije pokušaćemo da objasnimo jednom od velikih civilizacijskih kontradikacija koju Frojd naziva „narcizam malih razlika”. Prošlogodišnji britanski referendum o izlasku iz EU mnoge je podsetio na slovenački i hrvatski referendum posle kojih su ove dve bivše jugoslovenske republike proglašile nezavisnost, čime je zvanično prestala da postoji Jugoslavija. I dok Škoti najavljuju otcepljenje nakon izlaska iz EU, na drugom kraju Evrope Katalonci se bore za nezavisnost od Španije. Nedavni događaji u Kataloniji potvrđuju da se dva najfrekventnija evropska konflikta tiču autonomija i secesija, i idu u prilog Frojdovoj tezi o „narcizmu malih razlika”, čiji nastavci tek slede.

Ključne reči:

narcizam malih razlika, Frojd, međukulturno komuniciranje, Jugoslavija, Bregzit (Brexit), Katalonija, multikulturalizam

*

vidasavic@gmail.com

MEĐUKULTURNO KOMUNICIRANJE – DEFINICIJE POJMA

O međukulturalnom komuniciranju se ne može govoriti a da se ne pomene pitanje identiteta učesnika u komunikaciji, jer „uspešno međukulturalno komuniciranje prepostavlja razumevanje procesa koji se odvija u kontaktu onih (pojedinaca, grupa i čitavih društava) koji imaju različite identitete”¹. Pojam međukulturalnog komuniciranja se u anglosaksonskom govornom području definiše kao identity *negotiation*, što bi moglo da se prevede kao međuidentetsko *sporazumevanje*. Iako bi za termin *negotiation* mogli da se nađu sinonimi kao što su *pregovaranje*, *odmeravanje* ili arhaično *varakanje*, u terminu sporazumevanje se kriju reči *spor*, koja označava početni nesporazum u komunikaciji pripadnika različitih kultura, dok se reč *razumevanje* odnosi na uspostavljanje uspešne komunikacije i međusobno razumevanje.²

U predgovoru *Priručnika za međunarodnu i međukulturalnu komunikaciju*³ navodi se da međukulturalno komuniciranje podrazumeva „komunikaciju licem u lice između ljudi koji pripadaju različitim nacionalnim kulturama”. U navedenoj definiciji međukulturalnog komuniciranja, koja u sebi sadrži terminе *komunikacija* i *kultura*, učesnici komunikacije dolaze iz različitih kultura i možemo prepostaviti da nailaze na poteškoće u komunikaciji usled pripadnosti različitim kulturama. Ovo, međutim, nije uvek osnovana tvrdnja, s obzirom na to da i kod pripadnika iste kulture često dolazi do nerazumevanja i nemogućnosti komunikacije⁴.

Sličnu definiciju iznose Porter i Samovar, koji kažu da se „međukulturalna komunikacija javlja svaki put kada je pošiljalac poruke pripadnik jedne kulture, a primalac pripadnik druge”.⁵ Prevedeno na jezik kodiranja i dekodiranja, u međukulturalnoj komunikaciji poruku kodira pojedinac u skladu sa svojim kulturnim kodom, dok se primalac poruke, koji je pripadnik druge kulture, suočava sa teškim zadatkom dekodiranja poruke budući da poseduje sasvim

¹ Branimir Stojković, „Mreže identiteta”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2009, Vol. 3, br. 3, str. 354.

² Isto.

³ Handbook of International and Intercultural Communication (Gudykunst and Mody, 2002), in: Lin Ma, “Is There an Essential Difference between Intercultural and Intracultural Communication?”, *Journal of Intercultural Communication*, Issue 6.

⁴ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 41.

⁵ Porter and Samovar (1988: 15), in: Lin Ma, “Is There an Essential Difference between Intercultural and Intracultural Communication?”, *Journal of Intercultural Communication*, Issue 6.

drugi kulturni kod. U međukulturnoj komunikaciji su reference prostora, vremena, sećanja i društvene pripadnosti ne samo različite već i s one strane svesti učesnika u komunikaciji.⁶ Zato uspešno međukulturno komuniciranje zahteva „znanje, razumevanje i udubljivanje u vlastitu složenu identitetsku situaciju”⁷, ali i razumevanje identitetskog paketa sa kojim u komunikaciju ulazi onaj drugi koji, osim personalnih, ima i grupna/kulturna obeležja koja se često veoma razlikuju od naših.⁸

Autorka Iben Jensen fenomen međukulturnog komuniciranja vidi kao komunikaciju između pripadnika iste države, ali sa različitim etničkim i rasnim poreklom.⁹

Neki autori međukulturnu komunikaciju definišu i kao transakcioni, simbolički proces koji uključuje pripisivanje značenja između ljudi koji pripadaju različitim kulturama¹⁰, ili kao razmenu simboličkih informacija između dobro definisanih grupa sa značajno različitim kulturama.¹¹

Kroz interakciju koja nastaje između pripadnika različitih kultura i socijalnih grupa, međukulturnu komunikaciju definiše i autorka Evelin Domen. „Važno je da razumemo kako ljudi komuniciraju kroz različite kulture kako bismo mogli da pomognemo u premoščavanju jaza između ljudi iz različitih sredina”.¹²

U tekstu koji se bavi sličnostima/razlikama između međukulturne i intrakulturne komunikacije, autorka Lin Ma gotovo poistovećuje ova dva vida komunikacije. Ona piše da se i jedna i druga komunikacija odvijaju na određenoj lokaciji, da podrazumevaju susret ljudi u određenom okruženju, kao i da obe uključuju klastere jezičkih igara i aspekte kulture sa različitim stepenom sličnosti i razlika. Ma dodaje da su i jedna i druga komunikacija uslovljene

⁶ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 61.

⁷ Branimir Stojković, „Mreže identiteta”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 3, br. 3, str. 358.

⁸ Isto.

⁹ Jansen (1998a: 39), in: Jelena Durović, “Intercultural communication and Ethnic Identity”, *Journal of Intercultural Communication*, Issue 16.

¹⁰ Gudykunst (2001: 165), in: Lin Ma, “Is There an Essential Difference between Intercultural and Intracultural Communication?”, *Journal of Intercultural Communication*, Issue 6.

¹¹ Barnett and Lee (2002: 277), in: Lin Ma, “Is There an Essential Difference between Intercultural and Intracultural Communication?”, *Journal of Intercultural Communication*, Issue 6.

¹² Evelyn Domen, “Intercultural Communication as Revealed in Language Learning Histories”, *Journal of Intercultural Communication*, Issue 38.

međusobnim osporavanjima, pregovorima i fiktivnim barijerama između grupa ljudi. „Neosnovano je govoriti o suštinskoj razlici između komunikacije koja uključuje isti jezik i komunikacije koja se odnosi na ljude koji su geografski udaljeni i imaju različite običaje i navike”.¹³

Drugi autori smatraju da je osnova za razlikovanje međukulture od intrakulture komunikacije stepen homogenosti, odnosno heterogenosti u njoj. „Reč je zapravo o kontinuumu čije krajnosti predstavljaju idealni tipovi, odnosno realno nepostojeće situacije. Na jednoj strani su to kulturno potpuno homogeni učesnici čija je komunikacija intrakulturalna, a na drugoj, kulturno potpuno heterogeni učesnici čija komunikacija ima sva obeležja interkulturalnosti”.¹⁴

Kao što smo već naveli, pripadnost istoj kulturi nije garancija međusobnog razumevanja, pa ni upotreba istog jezika od strane pripadnika jedne kulturne zajednice ne mora nužno da bude prepostavka uspešne komunikacije, već može da, kao u slučaju bivše Jugoslavije, doveđe do nerazumevanja i sukoba.

MEĐUKULTURNO KOMUNICIRANJE I NARCIZAM MALIH RAZLIKA

Za objašnjenje etno-nacionalističkih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije i raspad multikulturelne zajednice najčešće se koriste dva stanovišta. Prvo je teorija o Balkanu kao „poprištu sukoba civilizacija”, a drugo stanovište sukobe objašnjava pomoću „narcizma malih razlika”, odnosno „pokušaja distinkтивног utemeljenja vlastitog etničkog porekla”¹⁵. Ovome bih dodala i treće viđenje, radno nazvano „kompleks malih država”, koje će kasnije pokušati da objasnim.

Teorija o Balkanu kao „poprištu sukoba civilizacija”, koja problem Balkana vidi i u tome što se tu na premalo geografije našlo previše istorije, manje je osnovana od „narcizma malih razlika”. U prilog toj tezi ide i činjenica da su sve postjugoslovenske države u odličnim diplomatskim odnosima s Nemačkom, s kojom je Jugoslavija ratovala. U dobrim odnosima su bile i svega petnaest godina nakon Drugog svetskog rata kada je milion ljudi otislo na privremeni rad u tu zemlju, dok su države koje su učestvovali u sukobima devedesetih i dalje opterećene nasleđem prošlosti i nerešenih pitanja u vezi sa priznavanjem ratnih zločina i genocida. „Bliže istini izgleda zaključak da

¹³ Lin Ma, “Is There an Essential Difference between Intercultural and Intracultural Communication?”, *Journal of Intercultural Communication*, Issue 6.

¹⁴ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, nav. delo, Beograd, 2002, str. 27.

¹⁵ Isto, str. 57.

su ti sukobi plod nepodnošljive sličnosti, sličnosti koja se doživljava kao neprijateljska provokacija, kao ugrožavanje nacionalnog najvećeg dobra, jedinstvenog i nedeljivog načina postojanja, nacionalnog identiteta”.¹⁶ Upravo nas ova konstatacija navodi da sukobe među bivšim jugoslovenskim republikama objasnimo pomoću „narcizma malih razlika”.

Termin „narcizam malih razlika” potiče od Sigmunda Frojda, koji ga je primenjivao u individualnoj psihologiji i u filozofiji kulture. Frojd je izraz prvi put upotrebio 1917. godine, kada je razvio ideju koju je navodno našao u spisima britanskog antropologa Ernesta Kraulija. „Krauli izjavljuje da su pojedinci od drugih ljudi odvojeni zbog „tabua lične izolacije”, a to je da upravo male razlike kod inače sličnih ljudi čine osnovu za osećanja otuđenosti i neprijateljstva između njih. Bilo bi primamljivo da se ova ideja nastavi i da se iz „narcizma malih razlika” izvede objašnjenje neprijateljstva koje se u svakom međuljudskom odnosu uspešno bori protiv osećanja drugarstva i prevladavajuće zapovesti da svaki čovek treba da voli drugog čoveka”.¹⁷

U knjizi *Grupna psihologija i analiza ega* Frojd je ovaj koncept razvio jošだ
lje. „Prema svedočanstvu psihoanalize, gotovo svaki duži prisni emocionalni odnos između dve osobe – brak, prijateljstvo, odnos između roditelja i dece – sadrži talog negativnih, neprijateljskih osećanja, koji se ne primenjuje samo zbog potiskivanja. Isto se događa i onda kad se ljudi združuju u veće jedinice. Svaki put kad se dve porodice povežu brakom, svaka od njih misli da je bolja ili plemenitijeg porekla nego druga. Od dva susedna grada svaki je zavidljiviji suparnik drugom; svaki švajcarski kanton gleda s potcenjivanjem na druge kantone. Najsrodnija plemena ne trpe se među sobom: južni Nemac ne podnosi severnog Nemca, Englez sve najgore govori o Škotlandjaninu, Španac prezire Portugalca”.¹⁸ Frojd ovde nije tvrdio da su male razlike te koje vode konfliktima i neslaganjima, već da veće razlike mogu uzrokovati čak i veća neprijateljstva među grupama. „Mi se više ne čudimo što veće razlike izazivaju teško savladljivu odvratnost – Gala prema Germanu, arijevacu prema semiti, belcu prema obojenom”¹⁹. Frojd navodi da sva netrpeljivost iščezava u masi i da su ograničenja narcizma u masi posledica libidinozne veze s drugim ljudima. U masi ipak ne dolazi do trajnog ograničenja narcizma, pošto ta toleranca ne traje duže od neposredne koristi koja se izvlači iz saradnje sa drugima.

¹⁶ Ivan Čolović, *Balkan – teror kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 64.

¹⁷ Sigmund Freud, “The Taboo of Virginity”, *Five Lectures on Psycho-Analysis, Leonardo da Vinci and Other Works*, Hogart Press and The Institute of Psycho-Analysis, London, 1917, p. 199.

¹⁸ Sigmund Frojd, *Grupna psihologija i analiza ega*, Fedon, Beograd, 2006, str. 163–164.

¹⁹ Isto, str. 164.

Frojd se i treći put pozvao na termin „narcizam malih razlika” u kontroverznoj, ali veoma uticajnoj knjizi *Civilizacija i njena nezadovoljstva*, gde navodi da je „uvek moguće povezati zajedno znatan broj ljudi koji se vole, sve dok su ostali ljudi ostavljeni da primaju manifestaciju njihove agresivnosti”.²⁰ Frojd ovde objašnjava sociološki fenomen povećanja kohezije unutar grupe putem usmeravanja agresije ka strancima.

Frojdova teorija se često koristi za objašnjenje etničkih sukoba i građanskih ratova na prostorima bivše Jugoslavije, ali nalazi primenu i u ostalim zemljama koje se suočavaju sa sličnim problemima. Turski autor Türkaya Ataöv navodi da se sukobi u Centralnoj Aziji javljaju uprkos sličnostima između grupa, ali i zbog malih razlika između njih. Kada su odnosi u grupi prijatni, njihove dobre osobine izbijaju u prvi plan. Kako rastu neslaganja, razlike se sve više ispoljavaju i male razlike se onda uvećavaju. Čak iako nema malih razlika, grupe imaju tendenciju da ih stvaraju.²¹

Blok potvrđuje Frojdovu tezu, prvenstveno zato što smatra da su male kulturne razlike značajnije nego one velike, a potom i zbog toga što smatra da nisu samo male razlike osnova za širok spektar sukoba, ali je, s druge strane, saglasan s tvrdnjom da hijerarhija i velike razlike stvaraju stabilnost i mir. Blok zaključuje da „narcizam malih razlika” ne mora automatski da rezultira nasiljem.²²

„NARCIZAM MALIH RAZLIKA” I RASPAD JUGOSLAVIJE

Svedoci smo, nažalost, da je „narcizam malih razlika”, kojim se objašnjava raspad Jugoslavije, rezultirao nasiljem i građanskim ratovima čije su posledice i dalje vidljive. Tumačenjem sukoba pomoću Frojdove teorije dolazimo do zaključka da je problem očigledno bio u tome što Srbi, Hrvati i Bošnjaci u osnovi govore isti jezik, izgledaju slično, imaju iste navike, slično se oblače, gledaju iste filmove, slušaju istu muziku, voze iste automobile, jedu istu ili sličnu hranu. Nedostatak objektivnih kulturnih markera između grupa, po mišljenju mnogih autora, pogodovao je izbijanju nasilja. Kada se članovi dve grupe teško razlikuju, pribegava se nasilju da bi se stvorile identitetske granice među njima, a upravo to objašnjava „narcizam malih razlika”.

²⁰ Sigmund Freud, *Civilization and its discontents*, Hogart Press, London, 1957, p. 90.

²¹ Pol Kosto, “The ‘Narcissism of Minor Differences’ – Theory: Can It Explain Ethnic Conflict”, *Filozofija i društvo*, 2/2007, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2007, str. 153–171.

²² Isto.

Nakon stišavanja sukoba, svaka država je radila na naglašavanju kulturne različitosti na račun susednih kultura. Prvo je trebalo izgraditi kult jezika. „Jedna od zajedničkih karakteristika političke kulture u postkomunističkim državama nastalim na tlu bivše Jugoslavije jeste slavljenje jezika kao temelja nacionalnog identiteta. Za političku i kulturnu elitu u tim državama pitanje jezika postalo je pitanje nacionalne kulturne individualnosti, koje se proteže kao glavni argument u dokazivanju legitimnosti političke i državne nezavisnosti”.²³

Od jezika, koji svaki od pomenutih naroda oplemenjuje svojim kovanicama i pravi distinkciju od onog Drugog, pokušava da se napravi identifikator za razlikovanje Srba, Hrvata i Bošnjaka. Instrumentalizacija jezika kroz njegovo javno veličanje i slavljenje trebalo je u postjugoslovenskim državama da služi za legitimisanje novog unutrašnjeg političkog poretkta, u kome se vlast stiče i čuva u ime etnički centrirane nacije. O važnosti očuvanja jezika kao dela nacionalnog identiteta svedoče izjave srpskog akademika Matije Bećkovića da je jezik naša nevidljiva crkva a da su pesnici sveštenici jezika, kao i hrvatskog akademika Božidara Finke da je „hrvatski jezik najznatnije hrvatsko obilježje”.²⁴

Vodeći se mišlju Cvetana Todorova, „Ako izgubim svoj jezički okvir, ne mogu više da govorim. Ne govorim, znači ne postojim”²⁵, pomenuti narodi Balkana sprovode „strategiju jezičkog ekskluzivizma”²⁶. Upravo to nam pomaže da razumemo situaciju u kojoj Albanac sa Srbinom razgovara na engleskom, ili Srbin sa Kosova za koga je „stvar etničkog dostojanstva bila – ne poznavati i ne koristiti albanski”²⁷, odnosno korišćenje turskog kao trećeg, etnički neutralnog jezika. Jasno je da od deset dimenzija identiteta zavičajni identitet ima najveći značaj jer se sa mestom boravka ljudi najčešće poistovećuju.

Projekat izgradnje novih kulturnih obrazaca sprovođen je od strane nacionalističkih struktura u svim državama bivše Jugoslavije, kroz težnju da se „od raznolikih nijansi i varijanti jednog kulturnog obrasca prave radikalno razdvojene kulture, da od zajedničke baštine Srba, Hrvata i Muslimana prave posebne sisteme nacionalnih kultura, sa posebnim jezicima, posebnim kulturnim tradicijama i posebnim društvenim i kulturnim istorijama”²⁸, zbog čega dolazi do „izumevanja tradicije i njenog dizajniranja sa svrhom što boljeg

²³ Ivan Čolović, *Balkan – teror kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 29.

²⁴ Isto.

²⁵ Cvetan Todorov, „Na dva koloseka”, *Mostovi*, 1/1997, str. 103.

²⁶ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, nav. delo, str. 24.

²⁷ Branimir Stojković, *Mreže identiteta*, nav. delo, str. 358.

²⁸ Ivan Čolović, *Balkan – teror kulture*, nav. delo, str. 109.

razlikovanja od susednih naroda".²⁹ Banalan primer koji najbolje ilustruje ponenu to izumevanje tradicije je distanciranje od starog muzičkog instrumenta gusli, koji je, osim u Crnoj Gori, u svim bivšim jugoslovenskim republikama zamenjen drugim nacionalnim instrumentom.³⁰

Kulturna distinkcija se ogleda u različitom izgovoru pojedinih reči, na primer, ili na sve većoj neverbalnoj distinkciji koja je na snazi u Sarajevu, u kome ćeće nego ikad sresti ženu sa feredžom koja će vam reći „Selam alejkum”, iako joj je doskora „Zdravo” bio uobičajeni pozdrav. Ovde je, kako piše Stojković, reč o svojevrsnoj „dijalektičkoj kaskadi unutar koje „duh” kolektivnog identiteta najpre locira sebe u književnosti, ova prepoznaće svoj jezik, sledi nacija koja se konstituiše pomoću vlastitog, distinktivnog književnog jezika i na samom kraju tog niza uspostavlja se država koja je i doslovna inkarnacija onoga što je na početku bio samo identitetska konstrukcija".³¹

S druge strane, religijska pripadnost ovih naroda predstavlja jasan identifikator i ključan element politike identiteta utemeljenja razlika među narodima i među državama, pošto jezik, u osnovi isti, nije pouzdano sredstvo međunarodne distinkcije i unutarnarodne integracije. „Jasno je, onda, zbog čega svaka porušena džamija od strane Srba, odnosno Hrvata, kao i svaka porušena crkva od strane Muslimana, za rezultat ima kontraefekat jer ispunjava osnovnu funkciju svake religije – spiritualizaciju. Uništavajući fizička obeležja religije, razaranje snaži ona duhovna”.³²

Pokušaj distinkcije od svega što je do juče bilo slično dovodi do zastoja u međukulturnom komuniciranju. „Kamenovi spoticanja” se ogledaju upravo u razlikama u jeziku, pogrešnom tumačenju neverbalnih znakova i simbola, postojanju predrasuda i stereotipa o Drugom, usled prepostavke sličnosti, kao i kod prisustva uznenirenosti i tenzija. Sve ove elemente imamo na delu, u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu.

Međutim, kako piše Stojković, koliko god nacije na Balkanu pokušavale da se razlikuju među sobom, jezikom, poreklom, religijom, istorijom, izmišljanjem adekvatnih mitova³³, nekome ko ih posmatra sa strane izgledaju sličnije. „To se može nazvati fenomenom mozaika: što su elementi sitniji a posmatrač udaljeniji, mozaik izgleda homogeniji i obratno, ako mu se sasvim

²⁹ Branimir Stojković, „Identitet kao determinanta kulturnih prava” u: Vojin Dimitrijević, *Kulturna prava*, Beogradski centar za ljudska prava, 1999, str. 51.

³⁰ Ivan Čolović, *Balkan – teror kulture*, nav. delo, str. 133–183. Prema ovom autoru, Bošnjaci su se preorientisali na saze, Hrvati na tamburicu, a Srbi na trubu.

³¹ Branimir Stojković, „Mreže identiteta”, nav. delo, str. 358.

³² Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, nav. delo, str. 20.

³³ Kristijano Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011, str. 79.

približi ili je čak deo njega – slika nestaje, odnosno razlaže se na disparatne elemente”.³⁴

KAKO JE ONDA SUKOB IZMEĐU TOLIKO SLIČNIH NARODA BIO TOLIKO DESTRUKTIVAN?

Apadurai nudi objašnjenje: „Najgore vrste nasilja imaju neke veze sa izvitoperenim odnosom između svakodnevnih, neposrednih ljudskih odnosa i velikih identitetskih obrazaca koje je proizvela moderna nacionalna država i koje su velike dijaspore učinile još složenijim”.³⁵ Odnosno, najveća zverstva, po niženja, mučenja, ubistva, silovanja u novim etničkim ratovima događaju se među ljudima koji se poznaju ili su mislili da se poznaju. Novo etničko nasilje, pod velom intimnosti, pojačava mogućnost da „sused postane ubica, mučitelj i silovatelj”.³⁶

Ovde dolazimo do kategorija kao što su izdaja i etnička čast, u meri koja Balkan razlikuje od ostatka sveta. S jedne strane, „gnev onih koji ubijaju, sakte i siluju povezan je, izgleda, s dubokim osećanjem da je žrtva počinila izdaju, a izdaja je povezana sa odnosom između pojave i stvarnosti”³⁷, s druge strane, kada dođe do povrede „nacionalne časti” etničke grupe su „više puta koristile za agro-pastoralno društvo Balkana klasičnu strategiju ponižavanja i nipoštovanja druge strane – silovanje žena iz suprotnog tabora”.³⁸

U Jugoslaviji se desilo postepeno stvaranje neprijateljskih osećanja nastalih kao proizvod „dugoročnijih procesa aktivnosti, komunikacije, tumačenja i komentara”³⁹, potpomognutih delovanjem masovnih medija. Nekadašnji hladni etnički identiteti (srpski, hrvatski, bošnjački) se pretvaraju u vruće i eskaliraju u sukob neviđenih razmera. Slikovito objašnjenje sukoba moglo bi da se predstavi kao dijagram koji ide od grafikona u kome se komunikacijski krugovi skoro preklapaju, došlo se do grafikona u kome se krugovi jedva dodiruju (ne u bukvalnom smislu, po logici stvari krugovi bi trebalo da se delimično preklapaju jer narodi sa ovih prostora pripadaju različitim kulturama koje imaju neke zajedničke elemente), usled drastične distinkcije.

Ovde možemo da se vratimo na teoriju „civilizacijskog poprišta sukoba” koja može da se nadgradi plemenskim modelom, po kom neprijateljske strasti

³⁴ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, nav. delo, str. 84.

³⁵ Ardžun Apadurai, *Kultura i globalizacija*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011, str. 228.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Kristijano Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, nav. delo, str. 235.

³⁹ Ardžun Apadurai, *Kultura i globalizacija*, nav. delo, str. 232.

postoje unapred i samo čekaju priliku da eksplodiraju. S obzirom na broj mešovitih brakova na prostorima bivše Jugoslavije, mislim da ova teorija nije održiva, jer pripadnici takvih porodica nemaju temeljnih neprijateljskih osećanja prema drugima. „Teže je objasniti činjenicu da načela etničkog povezivanja, koliko god njihovo poreklo bilo sumnjivo i krhko, mogu veoma brzo da mobilišu grupe za nasilne postupke”.⁴⁰

KOMPLEKS MALIH DRŽAVA

Probleme sukoba i razaranja moralnih, kulturnih i svih drugih vrednosti u ratovima devedesetih, i na kraju raspada Jugoslavije i nastanka nacionalnih država, opisaćemo terminom *kompleks malih država*. Srbija je od proglašenja formalne nezavisnosti 1878. godine u svemu zavisila od Austrije, Hrvatska je bila autonomna samo na papiru u Habzburškoj monarhiji a Slovenci nikad državu nisu imali. Naime, Jugoslavija je bila politički, kulturni i privredni pokušaj ujedinjenja, odnosno „hibridna verzija nacionalne države”⁴¹ kada je kralj Aleksandar sproveo teritorijalnu i administrativnu reformu države, u nadi da će „Jugoslavija biti prilika da se srođni identiteti malih razlika usaglase i ujedine u zajedničkoj multikulturalnoj sredini”⁴². Kraljevina Jugoslavija je ujedinila hrvatske zemlje posle osam vekova, a Slovenci prvu državu dobijaju tek u socijalističkoj Jugoslaviji. „Rigidni centralizam u spoju sa krutim poimanjem etniciteta, sva je prilika, čini idealnu osnovu za isključivanje i diskriminaciju „drugoga”, odnosno „stranca”, jer, kako to istorija celog 20. veka na poseban način pokazuje, u svakoj nacionalnoj državi Centralne i Istočne Evrope raširilo se opšte osećanje ravnodušnosti, pa u velikoj meri i prezira prema manjinama u okviru sopstvene države”⁴³. Manjine su svuda u regionu postale žrtve prisilnih asimilacija, proterivanja, genocida, iz čega se rodila želja za stvaranjem svojih „istorijskih granica”. Jugoslavija je tako postala „ljuštura koju je trebalo zbaciti nakon što su dovoljno osnaženi etnosi koji su njenim raspadom zadobili sopstvene državne identitete”.⁴⁴ Mehanizam za to su, najzalost, bili ratovi devedesetih godina.

⁴⁰ Ardžun Apadurai, *Kultura i globalizacija*, nav. delo, str. 232.

⁴¹ Kristijano Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, nav. delo, str. 218.

⁴² Jelena Đurić, „Identitet i interkulturalnost – Srbija kao mesto prožimanja Balkana i (Srednje) Evrope”, *Filozofija i društvo*, 3/2008, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2008, str. 229.

⁴³ Kristijano Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, nav. delo, str. 218.

⁴⁴ Jelena Đurić, „Identitet i interkulturalnost – Srbija kao mesto prožimanja Balkana i (Srednje) Evrope”, nav. delo, str. 229.

BREXIT I JUGOSLAVIJA – SLIČNOSTI I RAZLIKE

Prošlogodišnji referendum na kome su građani Velike Britanije glasali „za” ili „protiv” Evrope mnogi su uporedili sa Jugoslavijom i referendumima u Sloveniji i Hrvatskoj koji su prethodili raspadu zemlje. Velikoj Britaniji se prošle godine desio „Bregxit” (Brexit) iz gotovo istih razloga zbog kojih se raspala i Jugoslavija, a jedan od njih je nezadovoljstvo ekonomskim stanjem. Međutim, pojedini autori tvrde sledeće: „Iako se u pozadini opredeljenja za napuštanje EU nalaze razlozi poput visokog priliva imigranata, gubitka radnih mesta, porasta nezaposlenosti i pogoršanja životnog standarda, pravo objašnjenje nalazi se u iskonskoj potrebi ove ostrvske države da se izoluje, kako je problemi u susedstvu ne bi pogadali”.⁴⁵ Ipak, odluka većine građana Velike Britanije da na glasačkom listiću zaokruže *leave* sa sobom nosi određene protivrečnosti, prvenstveno zbog toga što se javio u trenutku kada „EU više nego ikada odgovara britanskim pogledima na evropski projekat gde svaka od suverenih država članica brani svoje stavove u skladu sa dnevno-političkim interesima”.⁴⁶ Izlaskom iz EU Velika Britanija gubi pravo na odlučivanje u institucijama EU, što sa sobom povlači slabljenje uticaja u kontinentalnoj Evropi.

U jugoslovenskom primeru, oni koji su hteli Evropu – nisu hteli Jugoslaviju, a oni koji su hteli Jugoslaviju nisu prihvatali Evropu. Nesporazum je doveo do građanskog rata, u kom su se ispoljili šovinizam, kulturni rasizam i sve one emocije koje su decenijama posle Drugog svetskog rata duboko potiskivane kod svih *naroda i narodnosti*. Trenutna situacija u državama bivše Jugoslavije najbolje govori o besmislu građanskih ratova i uzaludnim žrtvama, jer se oni koji su odbacili Jugoslaviju i izabrali Evropu danas u njoj osećaju skrajnuto, a oni koji su odbacili Evropu, verujući u sopstvenu moć i veličinu, danas nalaze u nekom vidu izolacije i nezapamćenom siromaštву.

Slične prognoze i u slučaju Velike Britanije. Izlazak iz EU za Britaniju bi mogao da znači i raspad zemlje, s obzirom na to da je Škotska već najavila novi referendum o otcepljenju. Opasna situacija nazire se i u Severnoj Irskoj, gde varljivi mir može biti ugrožen zatvaranjem granice Velike Britanije s Irskom, koja će sada postati granica sa EU. „Bregxit” je podelio zemlju, stare i mlade, obrazovane i neškolovane, Škote i Engleze, tolerantne i netolerantne, otvorene i ksenofobične, kosmopolite i patriote. Činjenica je da su podele postojale i

⁴⁵ Irina Žarin, „Da li je sadašnja Evropska unija budućnost za Zapadni Balkan”, *Spoljnopoličke sveske*, 03/2016, Fondacija Fridrih Ebert, Evropski pokret u Srbiji, Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016, str. 20.

⁴⁶ Slobodan Zečević, “Some Contradictions of Brexit”, *The Review of International Affairs*, Vol. 67, No. 1164, The Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2016, p. 58.

raniјe, ali ће ih sada teže prevazići. Ipak, Hobsbaum tvrdi da su pokreti i partije koje su naklonjene separatističkim programima sklone da budu izraz manjinskih interesa, koje odlikuje politička fluktuacija i nestabilnost. „Brze promene u članstvu i izbornoj sreći Škota, Velšana, Kvebečana ilustruju ovu nestabilnost. Takve partije vole da se poistovete sa osećanjem kolektivne odvojenosti, neprijateljstva prema „njima” i prema „zamišljenoj zajednici”, koja se skoro uvek oseća kao nacija, ali one obično ne predstavljaju jedini izraz takvog nacionalnog konsenzusa”.⁴⁷

Iako i u slučaju Velike Britanije postoji verovatnoća da će se na neki način ispoljiti jugoslovenski scenario u smislu insistiranja država članica Ujedinjenog Kraljevstva na očuvanju kulturnog nasleđa svojih predaka i ispoljavanju obeležja distinkcije, posledice neće biti ni približno destruktivne kakav je bio slučaj sa Jugoslavijom.⁴⁸

Velika Britanija bi i na ekonomskom planu mogla da oseti posledice Bregzita, s obzirom na to da je EU najveći trgovinski partner ove zemlje. Napuštanje EU bi moglo da uzrokuje smanjenje trgovine između Velike Britanije i EU, usled raznih trgovinskih barijera koje postoje za države koje nisu članice, kao i smanjenje koristi od dalje integracije evropskog tržišta.

Proces razdruživanja će trajati najmanje dve godine po predviđenoj proceduri iz Ugovora iz Lisabona (Član 50). Iz procedure može da se zaključi da je proces razdruživanja komplikovan i dug, kao i proces pridruživanja: reč je o dugim pregovorima, po poglavljima, uz redovne izveštaje o njihovom napretku⁴⁹. Sudeći po reakcijama iz Londona, Britancima se ne žuri. U suštini, svima je u interesu pronalazak najboljeg ekonomskog modela, odnosno pristupa tržištu. Za britansku premijerku Terezu Mej Bregxit znači „potpunu repatrijaciju političkog ovlašćenja iz Brisela. Sve drugo bi bilo neprihvatljivo. To znači slobodu da donosimo sopstvene odluke o celokupnom spektru različitih pitanja, od načina na koji označavamo našu hranu do toga kako da odaberemo da kontrolišemo imigraciju”⁵⁰, odnosno da je za Britaniju prihvatljiv jedino dogovor o slobodnoj trgovini, kako bi kompanije imale maksimalnu slobodu

⁴⁷ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996, str. 192.

⁴⁸ „Mi ne počinjemo poslovni ručak dok nemamo jasan cilj, oni će započeti rat bez njega. Zato nikad nema pobedika, niko ne zna šta je ratom htio da dobije (osim onih koji švercuju i pljačkaju). Zato, kao što je kod nas diplomacija nastavak rata mirnim sredstvima, kod njih je politika nastavak pljačke legitimnim putem.” Ne nad Veličković, *Sahib, Stubovi kulture*, Beograd, 2002, str. 96.

⁴⁹ Tanja Miščević, „Sedam decenija ideje EU – kako dalje ili kako nazad”, *Spoljnopoličke sveske*, 03/2016, Fondacija Fridrih Ebert, Beograd, 2016, str. 10.

⁵⁰ Tom McTague, Charlie Cooper, “Theresa May sets Brexit course on hard”, POLITICO, October 2, 2016, in: Tanja Miščević, „Sedam decenija ideje EU – kako dalje

da trguju i funkcionišu na evropskom tržištu. Britanci insistiraju na ukidanju slobode kretanja radne snage za građane članica EU⁵¹, kao i na ukidanju jurisdikcije Evropskog suda pravde.

MULTIKULTURALIZAM – BRITANIJA VS. JUGOSLAVIJA

U Britaniji se, kao nekada u Jugoslaviji, doskora radilo na projektu multikulturalizma. Prošlogodišnji izbor Sadika Kana za gradonačelnika Londona ide u prilog toj ideji, ali ono što se dogodilo mesec i po dana posle toga nikako. „Smrt“ multikulturalizma u Engleskoj, a i u ostalim državama Evrope, poput Francuske i Nemačke, počela je mnogo ranije, a aktuelizovana je za vreme slučaja Šarli Ebdo. Svakako da erupcija šovinizma nije bila posledica atentata, već nacionalističke agitacije u poslednjih nekoliko decenija. Izlazak Britanije iz EU pokrenuo je lavinu pitanja, između ostalog i to o održivosti multikulturalnog društva. Multikulturalizam, kao „ideja ili ideal o skladnom suživotu različitih etničkih i kulturnih grupa u okviru pluralističkog društva“⁵², odnosno državna politika čiji su osnovni ciljevi podržavanje skladnih odnosa između različitih etničkih grupa i definisanje odnosa između države i etničkih manjina, imao je različite pojavnne oblike kada su u pitanju Jugoslavija i Engleska.

Balkanski tip multikulturalnosti kod Stojkovića označen je kao *jedva-multikulturalnost* u poređenju sa varijantom *stricto sensu* u Velikoj Britaniji u kojoj „jedne uz druge, žive autohtone zajednice Engleza, Škota, Velšana ali i kulturnih zajednica u dijaspori Jamajkanaca i Pakistanaca i pripadnika drugih vanevropskih kultura“.⁵³ Kod engleskog multikulturalizma, koji je nastao kao posledica priliva velikog broja emigranata iz Indije, Pakistana i ostalih delova sveta, na snazi je model gde se jedna ili više domaćih kultura susreću sa kulturama dijaspore koje su veoma različite, dok se na Balkanu radi o kulturama koje vekovima unazad postoje na istom prostoru. Zanimljiva kovаницa bivšeg gradonačelnika Londona, vodećeg zagovornika izlaska Britanije iz EU, Borisa Džonsona, „multi-kulti balkanizam“, u najboljoj meri opisuje viđenje multikulturalizma na Balkanu.⁵⁴ Ideja multikulturalizma svedena na

ili kako nazad”, *Spoljnopoličke sveske*, 03/2016, Fondacija Fridrih Ebert, Evropski pokret u Srbiji, Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016, str. 10.

⁵¹ Priliv radne snage iz Poljske bio je jedan od argumenata zagovornika Bregzita.

⁵² Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, nav. delo, str. 86.

⁵³ Isto.

⁵⁴ „Kad dođeš prvi put ovdje, napune ti uši pričom o njihovoj multikulturalnosti i multikonfesionalnosti. Međutim, to je samo optička varka. Naizgled i jesu svi isti,

segregativni multikulturalizam tipična je za ceo balkanski prostor, gde je stvaranjem nacionalnih država u prvi plan isticano „primordijalno jedinstvo krv i tla”⁵⁵, pa zajednički zavičaj, poreklo i jezik postaju osnove razdvajanja, a kulture koje su se međusobno oplemenjivale traže načine da se u što većoj meri distanciraju jedne od drugih. Multietničko društvo i tolerancija kao podnošenje, kao „trpeljivost prema nečemu što se ne voli ili s čim se ne slaže”⁵⁶, koncepti su zasnovani na liberalnoj demokratiji, koja je sada u dubokoj krizi, pa je samim tim u krizi i koncept multietničkog društva. Prvi u nizu problema koji proizvode sukobe među balkanskim narodima jeste to što države nisu demokratske, već autokratske, a takvi su i balkanski narodi, duboko patrijarhalni, konzervativni i nedemokratski. I dalje se uz pomoć medija manipuliše strahom od Drugog. Mediji stvaraju i šire stereotipe o drugom, kao nekome ko ih ugrožava i od koga se treba zaštititi.

UMESTO ZAKLJUČKA

Najnoviji događaji u Kataloniji naišli su na poređenje sa raspadom Jugoslavije, ali i sa otcepljenjem Kosova od Srbije. U ekonomskom smislu, Katalonija bi bila španska Slovenija, s obzirom na brojke koje joj idu u prilog kao razvijenijem delu Španije⁵⁷. Ekonomске kalkulacije su svakako podstakle težnje Katalonaca ka nezavisnosti, ali kao što obično biva u slučajevima nacionalnog samoopredeljenja, ove kalkulacije ostaju u senci simboličkih pitanja identiteta, katalonske istorije, kulture i jezika, koji je Franko bio zabranio. Navodeći razlike između katalonskog i baskijskog nacionalizma, Hobsbaum piše da je „katalonizam postao masovna snaga jedino krećući se ka levo, u nameri da integriše moćni i nezavisni radnički pokret, dok je baskijski nacionalizam uspeo u izolovanju i, u stvari, u praktičnom eliminisanju tradicionalne radničke klase i socijalističkog pokreta – činjenica koja se nije dala sakriti revolucionarnom marksističkom frazeologijom separatističkog pokreta ETA”.⁵⁸

jer ih nema crnih ni žutih, ali kad malo duže živiš ovdje naučiš da ih raspoznaćeš po kapama. Ne vole se, ne vjeruju jedni drugima, boje se jedni drugih, i svakih pedeset godina bacaju jedni druge u jame. Kad bismo sutra otišli, opet bi se podžombali.” (Nenad Veličković, *Sahib*, Stubovi kulture, Beograd, 2002, str. 126)

⁵⁵ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, nav. delo, str. 86.

⁵⁶ Isto, str. 139.

⁵⁷ Katalonija proizvodi više od petine španskog BDP-a, katalonski izvoz čini više od četvrtine španskog izvoza, stopa nezaposlenosti u Kataloniji je najmanja u Španiji.

⁵⁸ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, nav. delo, str. 159.

Demonstracijama pred španskom ambasadom u Londonu podršku katalonskoj nezavisnosti dali su Škoti, kao i italijanski secesionisti iz Lombardije i Veneta, koji pripremaju svoj referendum. Iako je Madrid zamrzao pitanje nezavisnosti Kataloniji, podižući ovu temu na nivo EU, jedno je sigurno, a to je da se virus separatizma širi Evropom, koji može da se objasni i čuvenom civilizacijskom kontradikcijom poznatijom kao „narcizam malih razlika”.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Apaduraj, Ardžun, *Kultura i globalizacija*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
- [2] Asurmendi, Mikel, *Identitet i nasilje: ogledi o baskijskom nacionalizmu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002.
- [3] Čolović, Ivan, *Balkan – teror kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
- [4] Domen, Evelyn, "Intercultural Communication as Revealed in Language Learning Histories", *Journal of Intercultural Communication*, Issue 38, Immigrant Institute Sweden, 2015.
- [5] Durović, Jelena, "Intercultural communication and Ethnic Identity", *Journal of Intercultural Communication*, Issue 16, Immigrant Institute Sweden, 2008.
- [6] Đordano, Kristijan, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- [7] Đurić, Jelena, „Identitet i interkulturalnost – Srbija kao mesto prožimanja Balkana i (Srednje) Evrope”, *Filozofija i društvo*, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2008.
- [8] Fabijati, U., Maligan, R., Matera V., *Uvod u antropologiju (od lokalnog do globalnog)*, Clio, Beograd, 2002.
- [9] Freud, Sigmund, *Civilization and its discontents*, Hogart Press, London, 1957.
- [10] Freud, Sigmund, *Five Lectures on Psycho-Analysis, Leonardo da Vinci and Other Works*, Hogart Press and The Institute of Psycho-Analysis, London, 1917.
- [11] Frojd, Sigmund, *Psihologija mase i analiza ega*, Fedon, Beograd, 2006.
- [12] Gofman, Ervin, *Stigma, zabeleške o ophodenju sa narušenim identitetom*, Medditeran, Novi Sad, 2010.
- [13] Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.
- [14] Kosto, Pol, "The 'Narcissism of Minor Differences' – Theory: Can It Explain Ethnic Conflict", *Filozofija i društvo*, 2/2007, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2007.
- [15] Lin Ma, "Is There an Essential Difference between Intercultural and Intracultural Communication?", *Journal of Intercultural Communication*, Issue 6, Immigrant Institute Sweden, 2003/2004.

- [16] Miščević, Tanja, „Sedam decenija ideje EU – kako dalje ili kako nazad”, *Spoljnopolitičke sveske*, 03/2016, Fondacija Fridrih Ebert, Evropski pokret u Srbiji, Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016.
- [17] Stojković, Branimir, *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.
- [18] Stojković, Branimir, „Mreže identiteta”, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2009.
- [19] Stojković, Branimir, „Identitet kao determinanta kulturnih prava”, u: Vojin Dimitrijević, *Kulturna prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1999.
- [20] Todorov, Cvjetan, „Na dva koloseka”, *Mostovi*, Udruženje književnih prevodilaca Srbije, Beograd, 1997.
- [21] Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.
- [22] Vandenfels, Bertrand, *Fenomenologija stranog*, Stilos, Beograd, 2005.
- [23] Veličković, Nenad, *Sahib*, Stubovi kulture, Beograd, 2002.
- [24] Zečević, Slobodan, “Some Contradictions of Brexit”, *The Review of International Affairs*, Vol. 67, No. 1164, The Institute of International Politics and Economics, Beograd, 2016.
- [25] Žarin, Irina, „Da li je sadašnja Evropska unija budućnost za Zapadni Balkan?”, *Spoljnopolitičke sveske*, 03/2016, Fondacija Fridrih Ebert, Evropski pokret u Srbiji, Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016.

Vida Savić

THE NARCISSISM OF MINOR DIFFERENCES AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

Abstract

In this paper the author tries to explain intercultural communication among people who lived in Yugoslavia twenty-five years ago. Analyzing the conditions of the civil war, many of them still find unclear why the Balkan nations, who shared the language, civilization and common history, suddenly had a conflict. This author will try to explain the ethno-nationalist conflict by one of the great civilization contradictions which Freud calls „the narcissism of minor differences”. The last year's Britain referendum on leaving the EU reminded a lot of people of the Slovenian and Croatian referendums, after which the two former Yugoslav republics declared independence, whereupon Yugoslavia officially died. Simultaneously with the Scots announcing secession after leaving the EU, at the other end of Europe the Catalans are fighting for independence from Spain. Recent events in Catalonia confirm that the two most pressing European conflicts concern autonomy and sece-

ssion, thus contributing the Freud's thesis on „the narcissism of minor differences”, whose sequels are still to follow.

Key words:

The 'Narcissism of minor differences', Freud, intercultural communication, multiculturalism, Yugoslavia, Brexit, Catalonia.

KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO

Stručni članak

UDC 070:929 Aleksijević, S.

Sanja Domazet*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Kreativni intervju kao bazični element stvaralaštva dobitnice Nobelove nagrade Svetlane Aleksijević

Apstrakt

U ovom radu razmatraćemo pojam, način upotrebe, efekte i relevantnost kreativnog intervjuja, kao bazičnog elementa u stvaralaštvu prve novinarke na planeti, koja je dobila Nobelovu nagradu za književnost 2015. godine, Svetlane Aleksijević (Светлана Алексиевич). U radu će biti analizirana njena dela nastala višedecenijskim intervjujsanjem marginalizovanih društvenih grupa, političkim odlukama spretno sklonjenim u senku (to su žene koje su učestvovale u Drugom svetskom ratu, akteri koji su preživeli katastrofu u Černobilju, sovjetski vojnici – učesnici rata u Avganistanu...). Analizom dela „Černobiljska molitva“ biće pokazan način i postupak intervjuisanja Svetlane Aleksijević, pažljiv izbor sagovornika, strukturu i konstrukciju postavljenih pitanja, analizirana dramaturgija njenih intervjuja i komponovanje knjiga dokumentarne proze, koja je sama autorka nazvala „romanima glasova“. Biće pokazano mesto intervjuja u postnovinarstvu i novom žurnalizmu, analiziran postupak nastanka nefikcijskih romana, sa kojim je prvo započeo Truman Kapot (Truman Capote), novinar-knjževnik koji je i uzor Svetlani Aleksijević.

Ključne reči:

kreativni intervju, novinari književnici, novi žurnalizam, dokumentarni roman

* domazetsanja5@gmail.com

Svetlana Aleksijević (1948, Stanislav, danas Ivan-Frankovsk, Ukrajina) prva je novinarka u istoriji kojoj je dodeljena Nobelova nagrada za književnost 2015. godine. Bez obzira što je Aleksijevičeva dobitnica brojnih prestižnih nagrada i priznanja, kako u bivšem Sovjetskom Savezu tako i u svetu (spomenimo samo Nacionalnu nagradu književnih kritičara Amerike, Nagradu Pen), tek je Nobelova nagrada ovu novinarku i književnicu stavila u žižu svetskog interesovanja. Sovjetska i beloruska književnica, novinarka i scenaristkinja dokumentarnih filmova, na svečanoj dodeli je izgovorila: „Za ovom govornicom nisam samo ja. Iz mene progovara stotine glasova koji me prate od ranog detinjstva. Živila sam na selu gde se deca po ceo dan igraju napolju. Predveče smo kao privučeni magnetom prilazili klupama ispred ušorenih kuća na kojima su sedele umorne žene. Nijedna od njih nije imala muža, ni oca, ni braću. Posle Drugog svetskog rata naše selo je ostalo bez muškaraca. Svaki četvrti Belorus je poginuo na frontu ili u partizanima. Naš posleratni dečiji svet je bio ženski svet. I one su nam pričale o ljubavi, ne o smrti. Prolazile su godine, a one su ih i dalje čekale: 'Samo neka se vrati: bez ruku, bez nogu, na rukama će ga nositi'. Bez ruku... bez nogu... Moj put do ove govornice dug je skoro 40 godina. Živila sam u zemlji gde su nas od detinjstva učili umiranju. Zlo je sve vreme vrebalo na nas.”¹ Budući da topografija određuje svest, proživljeno detinjstvo i mladost u okruženju punom tajni, autorku je uputilo na životni put razotkrivanja – istraživačkog novinarstva.

Svetlana Aleksijević pristupila je intervjuu kao kreativnom novinarskom žanru, „obliku dokumentarne književnosti, gde jedna osoba postavlja pitanja osobi koja je svojim poznavanjem određene teme, delom ili ličnošću zanimljiva čitalačkoj publici. Glavne odlike su izbor teme, ličnosti i pitanja, a cilj je da se tokom razgovora osvetli neki problem ili niz problema koji su značajni za neku od društvenih oblasti”.² Aleksijevičeva je napisala svega pet knjiga načinjenih od kreativnih intervjuja, sublimno povezanih u dokumentarističku prozu, *non-fiction* roman. Nikada do sada Nobelova nagrada nije dodeljena autoru koji ima svega pet knjiga u stvaralačkom opusu. O ovome Svetlana Slapšak piše: „Žene koje su pisale ne-fikciju nisu došle do Nobelove nagrade za književnost. Pominjem samo tri koje su je izvesno zaslужile: Rebeka Vest za najbolji balkanski putopis *Crno jagnje, sivi soko* – a još je i ispunila zahtev tadašnjeg vremena i posle II svetskog rata postala umerena antikomunistkinja; Simon de Bovoar za *Drugi pol* i Hana Arent za *Ajhmana u Jerusalimu, Izveštaj o banalnosti zla*. Dobitnica Nobelove nagrade za književnost je još uvek nekih deset puta manje nego dobitnika”.³ Šta je to što je Aleksijevičevu izdvojilo od ostalih autora i načinilo od nje vrhunskog stvaraoca? Pre svega, zadovoljila je

¹ <http://pescanik.net/izgubljena-bitka/> (Pristupljeno 1. decembra 2017).

² Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007, str. 296.

³ <http://pescanik.net/kupiti-slobodu/> (Pristupljeno 1. decembra 2017).

najnovije istraživačke zahteve literarnog žurnalizma, gradeći od sopstvenih kreativnih intervjeta originalan oblik pripovedanja koji počiva na „sopstvenim konvencijama i principima razumevanja, kao i na specifičnim sociološkim, ideološkim, psihološkim, istorijskim i literarnim ograničenjima”.⁴

Dramaturški raspoređujući iznimno bogatu prikupljenu građu najrazličitijih intervjeta (Aleksijevićeva je snimila toliko audio i video zapisa da bi se mogli emitovati nedeljama bez prekida), ona je stvorila sopstveni, jedinstveni stil i dela neverovatno uzbudljive, na

⁴ M. Schudson, *Reading the news*, Pantheon Books, New York, 1987, p. 6.

momente strahotno potresne, ispovedne proze, originalnog literarnog novinarstva koje počiva na intervjuu. „Literarno novinarstvo je bliska zajednica temeljитog izveštavanja i literarne tehnike pisanja za novine. U ponuđene tehnike spadaju naracija i scena, siže i postupak, stav, drama, hronološka organizacija, ritam, slikovito predočavanje, nagoveštaji, metafora, ironija, dijalog, sveukupni plan (početak, sredina i kraj), sve to povezano dobrim izveštavanjem.”⁵ Komponujući tehniku kreativnog intervjuisanja sa reportažnim elementima i snažnim monologizma, Aleksijevićeva je uspešna da stvori pet originalnih knjiga dokumentarne proze u kojima se na autentičan način bavila Drugim svetskim ratom posmatranim očima žena-учesnica, černobiljskom katastrofom, sovjetskim ratom u Avganistanu i životom u postsovjetskom dobu, svaki put intervjujući dubinski, “in depth” i tragajući za, iz političkih razloga, skrivenim istinama. Intervjuisala je preko hiljadu osoba i dobila kao rezultat uzbudljivo štivo koje sama naziva „romandom glasova”. Poštovala je pravila pisanja kreativnog intervjuja koji se u teoriji žurnalizma definiše kao „konverzacijska razmena informacija dve osobe u korist neviđene publike, da bi se proizveo nivo obaveštenosti koji nijedan od učesnika ne bi mogao da proizvede sam. Razmenjuju se ideje i informacije koje stvaraju viši nivo obaveštenosti i traga se za elementima ličnosti i drame, kao što su predstavljanje i portretisanje ličnosti suočenih sa problemima koji se (ne)razrešavaju posle jedne ili više dramatičnih situacija”.⁶ Sve ove metode pronalazimo kod Trumana Kapota, u romanu *Hladnokrvno*, ali i u Majlerovom opisivanju protivratnog marša na Pentagon, u „Brezlinovim tekstovima za Njujork Dejli Njus kao bukvalno pucanje lobanja pri političkim nemirima”.⁷ Kapot, Majler, Šalamov, Bikov, Adamović bili su od početka spisateljski uzori Svetlani Aleksijević. Želela je da njen rad bude autohton i da razotkrije prečutano. „Slovenske civilizacije zapravo su civilizacije reči. Kod nas je književnost malo više nego samo književnost. Ne može ruski pisac, na primer, sebi da dozvoli ono što sebi može da dozvoli nemački pisac – da sedi i da se igra rečima. Kod nas se reči završavaju krvlju”, izjavila je.⁸ Baš zbog toga autorka je i pribegavala neprekidnom intervjuisanju – to je bio jedini način da se na neposredan način napokon sazna suština.

⁵ Ken Mecler, *Kreativno intervjuisanje*, Cid i Institut za medije Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 144.

⁶ Isto, str. 35.

⁷ Neda Todorović, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2003, str. 50.

⁸ <http://pescanik.net/razgovor-o-srebrenici/> (Pristupljeno 2. decembra 2017).

OSOBENOSTI RETORSKOG SENZITIVIZMA SVETLANE ALEKSIJEVIĆ NA PRIMERU DELA „ČERNOBILJSKA MOLITVA”

U kreativnom intervjuu pitanja su stimulativno iskustvo, jer je odgovor najčešće nalik na skok u provaliju – šokantan, zaprepašćujući, neočekivan. Takođe, Aleksijevićeva je poštovala i pravila „novog žurnalizma”: neprekidno prisutna personalizacija, reporterske tehnike „kaži kao što vidiš”, „odnosno impresionističke, intenzivne, humanističke, istraživačke, pa i interpretativno produbljivanje. Druga, kontroverznija karakteristika novog žurnalizma opisana je kao zalaganje, aktivizam i učesništvo”.⁹ O obasjavanju sive zone istorije originalnim postupkom novinarskog poniranja, retorskoj senzibilnosti sopstvenih intervjeta, Svetlana Aleksijević piše: „Svet vidim kao glasove, kao boje, kakav i jeste. Iz knjiga u knjigu ja se menjam, subjekat se menja, ali niti naracije ostaju iste. Upravo sam te niti ljudskih glasova u intervjuima prepoznaла... S hiljadu glasova mogu da stvorim – teško se to može nazvati realnošću, budуći da stvarnost ostaje nedokučiva – jedan prikaz svog vremena, svoje države... Kako ljudi u mojoj zemlji žive? U šta veruju? Kako umiru i kako ubijaju? Koliko su žestoko tražili sreću i koliko su je strašno promašili?”¹⁰

Svakako, Svetlana Aleksijević intervju koristi i kao metod do dolaženja podataka, ali i kao samostalan žanrovski oblik. „Ovde novinar, u ime javnosti, sagovornika pita ono što bi, o određenoj temi ili ličnosti, najviše interesovalo njegove čitaoce, slušaoce ili gledaoce.”¹¹ Naravno, u postnovinarstvu, Svetlana Aleksijević neminovno je kročila na teren hibridizacije i prožimanja žanrova. „Mešanje, prožimanje žanrova ili podžanrova jedna je od uobičajenih karakteristika savremene novinarske prakse pisanja. Ona nije posledica nepoznavanja teorije žanrova, nego zavisi i od kreativnog procesa tokom koga novinar i nesvesno bira najbolju formu (ili kombinaciju više formi) u koju će, izražavajući se u određenom mediju, smestiti informacije kojima raspolaže. Talentovani, originalni, kreativni, iskusni novinari prepoznatljivi su po originalno uobličenim tekstovima koje nije uvek lako svrstati u određene, poznate prakse pisanja, oblike novinarskog izražavanja. Ipak, njihovi tekstovi su prepoznatljivi i cenjeni pre svega zbog kvaliteta njihovog rada, zbog činjenica koje su težeći istini pronašli i proverili, zbog ubojitosti pera, kritičnosti, kao i zbog prepoznatljivog, ličnog stila.”¹²

⁹ Isto, str.49.

¹⁰ Svetlana Aleksijević, *Rat nema žensko lice*, Čarobna knjiga, Novi Sad, 2015, str. 319.

¹¹ Neda Todorović, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, nav. delo, str. 82.

¹² Neda Todorović, „Prilog teoriji žanrova u postnovinarstvu“, *Medijski dijalozi*, Vol. 6, br. 17, str. 30.

Svetlana Aleksijević je odlučila da progovori o temama o kojima niko pre nje nije pisao ni progovarao – o tome kako su žene ratovale u Drugom svetskom ratu, šta se zaista događalo u Černobilju, kako je izgledala sama eksplozija, kako evakuacija, šta se dogodilo sa onima koji nisu mogli biti po odluci vlasti evakuisani, ali i o Avganistanskom ratu, njegovim posledicama, šokantnim po svojoj brutalnosti. Spisak intervjuisanih izuzetno je raznorodan i širok: novinarka Aleksijević intervjuje oficire i vojnike, majke i prostitutke, bolničarke, sinove, kćeri i iznosi pred lice javnosti priče koje nikada pre njenih intervjuja nismo čuli, a koje govore učesnici u sopstveno ime, a zapravo u ime svih: „Ne znam o čemu da pričam... O smrti ili o ljubavi? Ili je to jedno te isto... O čemu? ... Tek što smo se venčali. Još smo hodali držeći se za ruke, čak i kad smo išli u prodavnicu. Uvek zajedno. Govorila sam mu: *Volim te*. Ali nisam znala koliko ga volim. Samo sam prepostavljala... Stanovali smo u samačkom hotelu vatrogasnog odeljenja u kojem je radio. Na prvom spratu. A dole, u prizemlju, bili su parkirani kamioni. Crveni vatrogasni kamioni. To je bila njegova služba... Usred noći čujem neku buku. Vika. Pogledam kroz prozor. Ugledao me je. *Zatvori luftere i lezi da spavaš. U elektrani je izbio požar. Brzo ću ja*. Samu eksploziju nisam videla. Samo plamen. Sve je bilo obasjano... Čitavo nebo... Visok plamen... Gar. Užasna vrućina. A njega nema i nema”.¹³

Ovo je tek jedan od potresnih monologa koji će načiniti polifono štivo, roman poput *non-fiction* romana Trumana Kapota. Naime, dana 26. aprila, u 1 sat i 23 minuta i 58 sekundi, dogodila se serija eksplozija koja je razorila reaktor i postrojenje četvrtog energetskog bloka Černobiljske nuklearne elektrane, blizu beloruske granice. Ova katastrofa smatra se najvećom tehnološkom katastrofom XX veka. Upravo zato i čudi činjenica da niko pre Svetlane Aleksijević nije otišao i obavio detaljne, istraživačke razgovore sa preživelima, pogotovo kada znamo da „novinari u toj meri zavise od intervjuja da uopšte ne koriste druga dokumenta u tri četvrtine tekstova koje pišu”.¹⁴ Pre Černobilja na 100.000 stanovnika Belorusije bilo je 82 slučaja onkoloških oboljenja, danas je na 100.000 stanovnika taj broj 6.000. Broj obolelih se povećao gotovo 74 puta, a smrtnost porasla za 23,5 posto. Od deset ljudi tamo je sada sedam bolesno. Od 14 ljudi od starosti umire samo jedan čovek i to mahom u najproduktivnijoj dobi, između 46 i 50 godina.

I ovo delo Svetlana Aleksijević pisala je dugi niz godina, gotovo čitavu jednu deceniju. Struktura je monološka i roman je minuciozno sastavljen od pažljivo biranih intervjuja. U kreativnom intervjuu, „po definiciji, kreativno pitanje se pojavi kada se odvažite da se otisnete izvan granica postoje-

¹³ Svetlana Aleksijević, *Černobiljska molitva*, Laguna, Beograd, 2016, str. 16.

¹⁴ M. Shudson, *The Power of News*, Harvard Universitz Press, Cambridge, Massachusetts, London, p. 72.

ćih saznanja”.¹⁵ Černobiljska molitva delo je monološkog karaktera. Svetlana Aleksijević je sva pitanja iz ove knjige – uklonila. Ostavila je didaskalije, ostavljene iza replika junaka („smeje se”, „plače”) i autorka ovde postaje subjekt svesti, čiji izraz predstavlja kombinaciju posebnog naratološkog pristupa i originalne organizacije dokumentarističkog materijala. Striktno poštujući monološki karakter dela, autorka pravi i autointervju i piše: „I negde onda eksplodira atomska stanica a mi onda dišemo taj vazduh. Jer kad je eksplodirala atomska stanica to je bilo jako lepo, to nije izgledalo uopšte crno. To je bilo svetlo boje maline. Ljudi su iznosili decu – 'gledaj ovo, i zapamti kako je lepo'. Oni su mislili da će za dva sata doći vatrogasci i sve ugasiti. Zamislite koliko nismo spremni za budućnost! I toliko isto zavisimo od prošlosti, i uopšte smo se zaglavili u prošlosti! Isto toliko, još uvek nismo ljudi novog vremena, iako u njemu živimo”.¹⁶

Aleksijevićeva progovara i o svom iskustvu prvog odlaženja u černobiljsku zonu: „Cvetali su vrtovi, na suncu je radosno blistala mlada trava. Ptice su pevale. Tako poznat... poznat... svet. Prva misao: sve je na mestu i sve je kao – pre. Ali već prvog dana su mi objasnili: cveće ne treba brati, na zemlju je bolje da se ne seda, voda iz izvora ne sme da se piye. Uveče sam posmatrala kako su pastiri hteli da nateraju umorno stado u reku, ali krave su prišle vodi pa se istog trena okrenule i pošle nazad. Nekako su se dosetile da je opasno. I mačke su prestale da jedu mrtve miševe, a bio ih je svuda naokolo: u poljima, po dvorištima. Smrt je vrebala sa svih strana, ali to je bila neka druga smrt. Ispod nove maske. U nepoznatom obličju”.¹⁷

Ova knjiga sastavljena je od dokumentarnih, monoloških iskaza, struktura dela je romaneskno-naratološka. Intervjui su ređani takvim nizom da tvore kompoziciju prstena. Naime, spoljni krug, prvi siže, čine opisi metafizičkih ljubavi (mladi bračni parovi koji se u tajnosti grle iako im je to zabranjeno, pošto je suprug ozračen, žena koja uzima iz ruke ozračenog narandžu, tako sama biva ozračena i doživjava prekid trudnoće)... Unutar ovog prstena strahotnih emocija nalazi se nekoliko koncentrično povezanih celina koje se odnose na gašenje reaktora, evakuaciju ozračenih, skladištenje radioaktivnog otpada, evakuaciju porodica stradalih... Sagovornici se ovde ne mogu podeliti na javne ličnosti i na „obične građane”, kao što se to u žurnalizmu uobičajeno čini... Preko stotine intervjuisanih ljudi u „Černobiljskoj molitvi” možemo grupisati u one koji su svojim telima pokušavali da zaustave radioaktivni požar – likvidatore, njihove supruge kojima su često muževi umirali na rukama, decu, obolelo stanovništvo, narod koji je evakuisan, kao i naučnike, nukle-

¹⁵ Ken Mecler, *Kreativno intervjuisanje*, Cid i Institut za medije Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 36.

¹⁶ Svetlana Aleksijević, Černobiljska molitva, nav. delo, str. 38.

¹⁷ Isto, str. 40.

arne fizičare, sa zadatkom da rasvetle katastrofu. Monolog ovde dobija ton antičke tragičnosti, ljudi stradaju bez krivice i u trenutku im se život zauvek menja. Intervjuerku gotovo da ne opažamo, osim što je neprekidno prisutan osećaj visoke empatije kod Svetlane Aleksijević i njenog pažljivo slušanje, ona ne progovara, osim u okviru auto-intervjua i baš to čutanje predstavlja opomenu, najnegativniji komentar, unutarnji metatekst užasa.

U trećem delu *Černobiljske molitve*, koji autorka naziva „Narodni hor”, ona ređa ispovesti, jednu za drugom, koje zajedno tvore specifičnu perspektivu pripovedanja. „Staricama je naišlo mleko u grudima, kao kod porodilja. Medicinski termin te pojave je – relaktacija. A za seljake? Božja kazna... To se desilo jednoj ženi koja je živila sama. Poludela je. Hodala je selom i ljudjala nešto u rukama, cepanicu, dečiju loptu, zavijala je u krpe...”¹⁸ Drugoj ženi dali su dozimetar, ali on nije prestao da zvoni. Onda je jednom dozimetar zazvonio dok je hranila dete i ona se rasplakala. „Zašto plačeš, mamice?” Druga žena govori: „Dete moje... Ni dečak, ni devojčica... Nema kosicu. Vodim ga i profesorima i vračarama i vidarkama. Najmanji je u razredu. Bolest krvi, ne sme da se povredi, odmah line krv. Ležim s njim u bolnici i mislim: 'Umreće!' Onda sam shvatila da tako ne smem da mislim i da će te smrt čuti. Plaćem u kupatilu. Nijedna mama ne plače u bolničkoj sobi, već u toaletima, kupatilima. A tamo stojimo u redu...”¹⁹ Ovo su specifični iskazi, delovi intervjeta-portreta.

„Intervju portret je vrlo složen oblik novinarskog izražavanja, koji, za razliku od klasičnog intervjeta, ima niz svojih specifičnosti. Intervju portret ili intervju profil predstavlja sam vrh novinarskog stvaralaštva i jedan je od najviših dometa žurnalizma... Jedna od mogućih definicija bila bi da intervju profil predstavlja posebnu vrstu intervjeta kao hibridnog oblika novinarskog izražavanja, gde se kroz formu dijaloga, a u razgovoru sa određenom ličnošću, ona portretiše iz što više rakursa.”²⁰ Pošto više od decenije Svetlana Aleksijević radi na ovoj knjizi, očekivano je da nađe i na gotovo nadrealne odgovore o Černobilju, katastrofi i radijaciji: „Jedna od sagovornica kaže: 'Uključim radio. Stalno nas plaše radijacijom. A mi bolje živimo otkako je radijacija. Ovoga mi krsta! Samo gledaj: pomorandže, tri vrste kobasica, na izvol'te! I to u selu! Unuci su mi pola sveta obišli. Mlada se vratila iz Francuske, ono odakle je Napoleon nekada napadao... 'Bakice, videla sam ananas!' Drugoga unuka... njenog bratića, odveli u Berlin, na lečenje. Tamo odakle nas je Hitler napao.... Tenkovima... Sad je novi svet... Sve je drukčije... Je li radijacija za to kriva? I kakva je ona? Možda su je u nekom filmu pokazali? Jeste li je vi videli? Da l' je bela ili kakva je? Koje je boje? Jedni kažu da je bez boje i mirisa, drugi da je crna. Kao zemlja! Ako je bez boje ona je kao Bog. Bog je svuda, zato ga niko ne

¹⁸ Svetlana Aleksijević, *Černobiljska molitva*, nav. delo, str. 208.

¹⁹ Isto, 206.

²⁰ Veselin Kljajić, *Intervju*, Čigoja štampa, Beograd, 2009, str. 156.

vidi. Plaše nas! Jabuka visi na grani, i lišće, i krompir u poljima... ja mislim da nema nikakvog Černobilja, izmislili su ga. Prevarili ljude..."²¹ Evo književnog postupka koji uspeva da spoji kazivost i neizrecivost, samozavaravanje i nainost, neobaveštenost i tragizam, zajedno sa ruskim fatalizmom, ali i strah, tugu, bol, stoicizam.

UMESTO EPILOGA

Umesto epiloga, Svetlana Aleksijević navodi podatak da jedna kijevska turistička agencija nudi turistička putovanja u Černobilj. Osmišljena maršruta za linije kretanja je od mrtvog grada Pripjata, gde turisti razgledaju napuštene višespratnice s pocrnelim rubljem na balkonima i dečjim kolicima, sve do mrtvih sela, u kojima po napuštenim kućama, usred bela dana, mirno šetaju i njuškaju vuci i divlji veprovi, koji su se tu namnožili. U reklami piše da je vrhunac i najbolji deo putovanja razgledanje rasporenog „Zaklona”, gde kroz pukotine struji smrtonosni začin – ostaci nuklearnog goriva...

Da bi intervju bio potpun mora imati realan zadatak i svrhu. Kao da se svrha *Černobiljske molitve* Svetlane Aleksijević nalazi u epilogu, gde ona navodi da „prema materijalu beloruskih internet novina iz 2005, na mestu gde je eksplodirao Černobilj, skoro će opet početi da se gradi grandiozni objekat. Nad sarkofagom, kojim je 1986. prekriven četvrti blok Černobiljske nuklearne elektrane, pojaviće se novi pokrivač pod imenom 'Luk'. On će postati gradevina bez presedana u istoriji čovečanstva. Kao prvo, zapanjujuće su njegove razmere – to je dvostruka obloga visine 150 metara. A estetski, približice se Ajfelovoj kuli..."²² Čini se da ne samo što lekcija černobiljske katastrofe nije naučena, već je zaboravljena i pre nego što je uopšte proučena i ispitan.

²¹ Svetlana Aleksijević, *Černobiljska molitva*, nav. delo, str. 73.

²² Isto, str. 14.

Poneki preživeli progovorili su u knjizi Svetlane Aleksijević. Tokom štampa-nja mnogi su preminuli. Tako čitalac, dok prolazi kroz ovo štivo, osluškuje istovremeno naratorkino opominjuće, ledeno čutanje, kao i glasove intervjuisanih koji su živi i onih od kojih je jedino ostala zapisana isповест. Jedno od pravila kreativnog intervjuisanja je da autor mora da se potpuno stopi sa temom koju obrađuje. Čini se da je Svetlana Aleksijević u tome uspela.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Aleksijević, Svetlana, *Černobiljska molitva*, Laguna, Beograd, 2016.
- [2] Aleksijević, Svetlana, *Limeni dečaci*, Laguna, Beograd, 2017.
- [3] Aleksijević, Svetlana, *Rat nema žensko lice*, Čarobna knjiga, Novi Sad, 2015.
- [4] Kljajić, Veselin, *Intervju*, Čigoja štampa, Beograd, 2009.
- [5] Mecler, Ken, *Kreativno intervjuisanje*, Cid i Institut za medije Crne Gore, Podgorica, 2006.
- [6] Popović, Tanja, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007
- [7] Schudson, Michael, *Reading the news*, Pantheon Books, New York, 1987.
- [8] Shudson, Michael, *The Power of News*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1996.
- [9] Todorović, Neda, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
- [10] Todorović, Neda, „Prilog teoriji žanrova u postnovinarstvu”, *Medijski dijalozi*, Vol. 6, br. 17.

Izvori sa interneta:

- [1] <http://pescanik.net/izgubljena-bitka/> (Pristupljeno 1. decembra 2017).
- [2] <http://pescanik.net/kupiti-slobodu/> (Pristupljeno 1. decembra 2017).
- [3] <http://pescanik.net/razgovor-o-srebrenici/> (Pristupljeno 2. decembra 2017).

Sanja Domazet

CREATIVE INTERVIEW AS THE BASIC ELEMENT OF THE
NOBEL PEACE PRIZE WINNER SVETLANA ALEKSIEVICH

Abstract

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

Izvorni naučni članak

UDC 616.831-009.11-053.2

Milena Milićević*

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja,
Beograd*

Goran Nedović**

*Univerzitet u Beogradu,
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju*

Ispitivanje primene pristupa usmerenog na porodicu dece s cerebralnom paralizom***

Apstrakt

Cilj istraživanja je da se, utvrđivanjem stepena primene pristupa usmerenog na porodicu, ispita kvalitet saradnje i podrške pružene od strane ustanova i stručnjaka. Procena je vršena iz perspektive roditelja dece s cerebralnom paralizom, kao jednim od najtežih stanja čije se posledice značajno odražavaju i na porodično funkcionisanje. Studija preseka je obuhvatila 111 roditelja dece s cerebralnom paralizom, starosti 7–18 godina. Primljena je skala *Merenje procesa nege* (Measure of Processes of Care – MPOC-20). Uočeno je da pristup usmeren na porodicu u najmanjem stepenu dolazi od ustanove ($p < 0,001$). Jake strane saradnje se ogledaju u partnerskom odnosu roditelja i stručnjaka koji odlikuju ravnopravnost, pozitivan i individualan pristup, međusobna saradnja i timski rad. Ukazano je na potrebu da se poboljša kvalitet pruženih usluga uvažavajući pristup usmeren na porodicu. Preporučuje se jasno, otvoreno i objektivno deljenje potpunih informacija koje se tiču

* mileninaadresa@gmail.com

** goran.ned@sbb.rs

*** Tekst je nastao kao rezultat istraživanja na projektu „Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije“ (broj 47011), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

deteta i njegovog stanja, ohrabrvanje i upućivanje porodice na korišćenje podrške iz zajednice.

Ključne reči:

pristup usmeren na porodicu, cerebralna paraliza, saradnja, usluge, podrška porodicama, roditeljska procena, perspektiva roditelja

UVOD

Princip *usluga usmerenih na porodicu* (engl. family-centered service) naširoko je prihvaćen i predstavlja skup ideja, filozofija, stavova i pristupa u pružanju usluga deci i njihovim porodicama.¹ Zajedničko za brojne definicije je prepoznavanje da je porodica konstanta u životu deteta i da se, iz tog razloga, usmeravanje usluga na porodicu zasniva na partnerstvu između roditelja i stručnjaka.² U ovom modelu porodica je u fokusu posmatranja, procene, planiranja i intervencije, dok se podrška pruža kroz saradnju i u skladu sa individualnim željama, snagama i potrebama svake porodice posebno, vodeći računa i o specifičnim teškoćama i problemima.³ U najširem smislu, prisutna je pristupačnost da porodica bude partner u brizi oko deteta, tretman odlikuju podrška i poštovanje, a odnos razmena informacija.⁴

Praktičan rad usmeren na porodicu ima za cilj da pokrene porodične kapacitete u donošenju odluka o sopstvenim potrebama i preferencijama tako što će da omogući saradnju i da olakša uspostavljanje partnerskog odnosa između porodice i stručnog osoblja. Ovaj partnerski odnos podrazumeva ravноправност, postavljanje zajedničkih ciljeva, uzajamno poštovanje i obostranu odgovornost za ishod, odnosno rezultate, što je višestruko korisno za dete.⁵

¹ Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, "Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review", *Physical & Occupational Therapy In Pediatrics*, Vol. 18, No. 1, pp. 1–20.

² *Ibidem.*

³ Reva Allen and Christopher Petr, "Toward developing standards and measurements for family-centered practice in family support programs" in: George HS Singer, Laurie E. Powers and Ardis L. Olson (eds.), *Redefining family support: Innovations in public-private partnerships*, Paul H. Brookes Publishing, Baltimore, 1996, pp. 57–86.

⁴ Gillian King, Peter Rosenbaum and Sussane King, "Evaluating family-centered service using a measure of parents' perceptions", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 23, No. 1, pp. 47–62.

⁵ Petra van Schie, Renate Siebes, Marjolijn Ketelaar and Adri Vermeer, "The measure of processes of care (MPOC): Validation of the Dutch translation", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 30, No. 5, pp. 529–539.

Kvalitet tog odnosa je, iz perspektive roditelja dece sa ometenošću, ključna komponenta modela efikasnosti usluga i empirijski dokazan posrednik između kvaliteta života porodice i stepena u kom su roditelji ocenili pružene usluge kao adekvatne.⁶ Roditeljska percepcija obima u kojem su usluge opražene kao usmerene na porodicu izdvojio se kao najjači prediktor ukupnog porodičnog kvaliteta života.⁷ Osim toga, uloga porodice je prepoznata u definiciji usluga u zajednici. Tačnije, usluge u zajednici ili usluge socijalne zaštite obuhvataju one aktivnosti kojima se pruža podrška i pomoć pojedincu i porodici kako bi se poboljšao ili očuvao kvalitet njihovog života i kako bi se uklonili ili ublažili rizici nepovoljnih životnih okolnosti. Takođe, obuhvataju stvaranje prilika, odnosno mogućnosti samostalnog života u društvu uz podršku socijalnoj uključenosti pojedincu i porodici.⁸

Jedan od ponuđenih teorijsko-praktičnih okvira definiše delokrug usluga usmerenih na porodicu kroz tri nivoa (Tabela 1). Na prvom, centralnom nivou su tri osnovne pretpostavke ili bazične premise, primarno fokusirane na porodice. Svaku pretpostavku prati odgovarajući tzv. vodeći princip, odnosno izjava o tome šta treba da se radi ili obezbedi. Vodeći principi se, dakle, nadovezuju na osnovne pretpostavke i namenjeni su pružaocima usluga kao temelj na kojem bi trebalo da zasnivaju svoje interakcije sa porodicama. Treća komponenta ovog teorijsko-praktičnog okvira sledi iz premsa i iz vodećih principa. Konkretno, radi se o nizu ključnih elemenata ponašanja pružaoca usluga na način koji je komplementaran sa dimenzijom pristupa usmerenog na porodicu, a koji čini da ovaj model u celini bude više pristupačan i praktičan.⁹ Rezultati postojećih sistematskih preglednih istraživanja i meta-analiza predstavljaju svojevrsni naučni, empirijski dokaz koji govori u prilog efektivnosti i primenljivosti ovog teorijsko-praktičnog modela usluga koje su usmerene na porodicu.¹⁰

⁶ Jean Ann Summers, Janet Marquis, Hasheem Mannan, Ann Turnbull, Kandace Fleming, Denise Poston, Mian Wang and Kevin Kupzyk, "Relationship of Perceived Adequacy of Services, Family – Professional Partnerships, and Family Quality of Life in Early Childhood Service Programmes", *International Journal of Disability, Development and Education*, Vol. 54, No. 3, pp. 319–338.

⁷ Kate Davis and Susana Gavidia-Payne, "The impact of child, family, and professional support characteristics on the quality of life in families of young children with disabilities", *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, Vol. 34, No. 2, pp. 153–162.

⁸ „Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011, str. 2.

⁹ Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, *Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review*, op. cit.

¹⁰ Resa Aydyn and Hakan Nur, "Family-Centered Approach in the Management of Children With Cerebral Palsy [Serebral Palsili Çocuklarýn Tedavisinde Aile Odaklı

Prema prvoj prepostavci, roditelji su oni koji najbolje poznaju dete i žele ono što je za njega najbolje. Pružaoci usluga, odnosno stručnjaci, upoznati su sa stanjem deteta, imaju znanje i iskustvo iz relevantnih oblasti i poznaju odgovarajuće tretmane i procedure. Kroz partnerski odnos, koji je zasnovan na saradnji, stručnjaci treba da ohrabre roditelje da donose odluke, na osnovu adekvatno prezentovanih informacija o detetu, u skladu sa potrebama porodice i deteta, a oslanjajući se na jake strane porodičnog funkcionisanja.¹¹ Na osnovu opsežnog interdisciplinarnog pregleda literature, Alen i Petr (Allen and Petr) su istakli da pružanje usluga koje su usmerene na porodicu, u različitim disciplinama i okruženjima, pridaje porodici centralnu ulogu u životu pojedinca, da je vođeno izborima porodice koja je u punoj meri informisana i da je fokusirano na jake strane i sposobnosti porodice.¹²

Druga prepostavka čini osnovu individualizacije usluga. Pružanje usluga, uspostavljanje i održavanje partnerskog odnosa mora da bude zasnovano na prepoznavanju, prihvatanju i poštovanju raznovrsnosti vrednosnih sistema u različitim kulturama, sa posebnim naglaskom na multietničke sredine. Ogleda se i u komunikaciji sa roditeljima, kako kroz pažljivo slušanje roditelja i onoga šta oni zapažaju kod svog deteta, tako i u odabiru termina, objašnjenja, davanju saveta i primera.¹³ Procesi procene, postavljanja ciljeva, planiranja i implementacije intervencija treba da budu prilagođeni potrebama, strategijama suočavanja i formalnim i neformalnim resursima svake porodice. Konceptom individualizacije usluge poštuje se strukturalna i kulturna posebnost svake pojedinačne porodice.¹⁴ Pojedini autori, pak,

Yaklaşım]", *Türkiye Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Dergisi–Turkish Journal of Physical Medicine and Rehabilitation*, Vol. 58, No. 3, pp. 229–235.

Carl Dunst, Carol Trivette and Deborah Hamby, "Meta-analysis of family-centered helpgiving practices research", *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, Vol. 13, No. 4, pp. 370–378.

Susanne King, Rachel Teplicky, Gillian King and Peter Rosenbaum, "Family-Centered Service for Children with Cerebral Palsy and Their Families: A Review of the Literature", *Seminars in Pediatric Neurology*, Vol. 11, No. 1, pp. 78–86.

Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, *Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review*, op. cit.

¹¹ Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, *Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review*, op. cit.

¹² Reva Allen and Christopher Petr, *Toward developing standards and measurements for family-centered practice in family support programs*, op. cit., p. 68.

¹³ Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, *Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review*, op. cit.

¹⁴ Reva Allen and Christopher Petr, *Toward developing standards and measurements for family-centered practice in family support programs*, op. cit.

definišu usluge usmerene na porodicu upravo kroz ovaj aspekt, kao pristup u radu koji podrazumeva saradnju sa porodicama kroz koju se poštuju nje-ne vrednosti i kojom se pruža podrška i osnažuje funkcionisanje porodice.¹⁵ Između ostalog, kroz saradnju je jedino osnovano reagovati na individualne porodične potrebe o kojima se sama porodica izjašnjava, a koje su stalno podložne promenama.¹⁶

Treća prepostavka govori o uticaju primarnog okruženja deteta na njegov razvoj. Dakle, neophodno je da se ohrabri i podrži uključivanje svih članova porodice. Ukoliko se, pak, radi o programima koji su usko specijalizovani, odnosno namenjeni za primenu u kontrolisanim ili bolničkim uslovima, očekuje se uključivanje članova šire porodice, korišćenje usluga u zajednici i drugih vidova podrške za dobrobit deteta i detetove porodice.¹⁷ Komponenta porodičnih potreba je, prema svojoj prirodi, promenljiva i predviđa mogućnost promene istih; u pitanju je holistički pristup porodičnim okolnostima, interesima i resursima.¹⁸

Tabela 1. Prepostavke, principi i elementi pristupa usmerenog na porodicu¹⁹

Premise (osnovne prepostavke)		
Roditelji najbolje poznaju svoju decu i žele ono što je za njih najbolje.	Porodice su različite i jedinstvene.	Optimalno funkcionisanje deteta se javlja u suportivnom porodičnom okruženju i okruženju zajednice: dete je pod uticajem stresa članova porodice i načina na koji se oni suočavaju sa problemima.

¹⁵ Carl Dunst, Carol Trivette and Deborah Hamby, *Meta-analysis of family-centered helpgiving practices research*, op. cit.

¹⁶ Petra van Schie, Renate Siebes, Marjolijn Ketelaar and Adri Vermeer, *The measure of processes of care (MPOC): Validation of the Dutch translation*, op. cit.

¹⁷ Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, *Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review*, op. cit.

¹⁸ Reva Allen and Christopher Petr, *Toward developing standards and measurements for family-centered practice in family support programs*, op. cit.

¹⁹ Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, *Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review*, op. cit., p. 6; prevod na srpski: Milićević, 2015.

Vodeći principi (izjave 'treba da')		
Svaka porodica treba da ima mogućnost da odluci u kom nivou će se uključiti u donošenje odluka koje se tiču deteta. Na roditeljima je konačna odgovornost za brigu o detetu.	Prema svakoj porodici i prema svakom članu porodice treba postupati sa poštovanjem (kao pojedincima).	Potrebe svih članova porodice treba uzeti u razmatranje. Treba podržati i ohrabriti uključivanje svih članova porodice.
Elementi (ključni elementi ponašanja pružaoca usluga)		
<ul style="list-style-type: none"> – ohrabriti roditelje da donose odluke – pomoći u identifikovanju jakih strana – pružiti informacije – pomoći u identifikovanju potreba – saradivati sa roditeljima – pružiti pristupačne usluge – deliti informacije o detetu 	<ul style="list-style-type: none"> – poštovati porodice – podržati porodice – slušati – pružiti individualizovane usluge – prihvativi različitost – verovati roditeljima i imati u njih poverenja – komunicirati jasno 	<ul style="list-style-type: none"> – razmotriti psihosocijalne potrebe svih članova – ohrabriti uključivanje svih članova – poštovati različite stile suočavanja – ohrabriti korišćenje podrške iz zajednice – oslanjati se na jake strane

Jedno od najčešćih stanja praćeno teškim motoričkim oštećenjima je cerebralna paraliza²⁰ (u daljem tekstu: CP), koja predstavlja, pre svega, heterogenu grupu poremećaja posture i pokreta sa različitim kliničkim prezentacijama i potencijalnim oštećenjima.²¹ Upravo velika varijabilnost motorne disfunkcije i

²⁰ Amy Thornhill Pakula, Kim Van Naarden Braun and Marshalyn Yeargin-Allsopp, "Cerebral Palsy: Classification and Epidemiology", *Physical Medicine and Rehabilitation Clinics of North America*, Vol. 20, No. 3, pp. 425–452.

Peter Rosenbaum, "Cerebral palsy: what parents and doctors want to know", *BMJ (Clinical Research Ed.)*, Vol. 326, No. 7396, pp. 970–974.

Peter Rosenbaum, "Cerebral Palsy in the 21st Century: What's New?" in: Christopher Morris and David Condie (eds.), *Recent Developments in Healthcare for Cerebral Palsy: Implications and Opportunities for Orthotics (Report of a meeting held at Wolfson College, Oxford, 8–11. September 2008)*, International Society for Prosthetics and Orthotics, Copenhagen, 2009, pp. 25–39.

Peter Rosenbaum, Nigel Paneth, Alan Leviton, Murray Goldstein, Martin Bax, Diane Damiano, Bernard Dan and Bo Jacobsson, "A report: The definition and classification of cerebral palsy April 2006", *Developmental Medicine & Child Neurology*, Vol. 49, Suppl. 109, pp. 8–14.

Milena Milićević, „Cerebralna paraliza – šta nam literatura govori o složenosti ovog stanja?”, *Beogradska defektološka škola*, Vol. 22, br. 3, str. 53–71.

²¹ Peter Rosenbaum, Nigel Paneth, Alan Leviton, Murray Goldstein, Martin Bax, Diane Damiano, Bernard Dan and Bo Jacobsson, *A report: The definition and classification of cerebral palsy April 2006*, op. cit.

česta kombinacija sa intelektualnim, senzorno-perceptivnim i govornim problemima, čine planiranje i implementiranje uniformnih sistemskih rešenja otežanim i praktično onemogućenim, bilo da je reč o edukaciji, rehabilitaciji ili programima socijalne integracije.²² Dosadašnja empirijska i teorijska razmatranja pristupa usmerenog na porodicu nisu dovela u pitanje pozitivan, odnosno povoljan ishod primene ovog modela rada.²³ Ipak, nedostupnost istraživanja ove tematike na prostorima Republike Srbije, naročito kada je populacija porodica sa decom s CP u pitanju, opravdava potrebu da se postavi pitanje o zastupljenosti modela usluga usmerenih na porodicu.

Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se ispita kvalitet podrške pružene porodicama od strane ustanova i stručnjaka koji rade na edukaciji i rehabilitaciji deteta s CP, iz perspektive njihovih roditelja. Na osnovu cilja, postavljena su osnovna istraživačka pitanja koja su se odnosila na iskustva roditelja dece s CP i njihovo viđenje kvaliteta usluga i pružene podrške, kao i istraživački zadatak da se utvrdi stepen prisustva pojedinih indikatora koji odražavaju pristup usmeren na porodicu. Obuhvaćene su usluge koje pružaju stručnjaci, odnosno osobe koje su u direktnom kontaktu sa decom s CP i usluge koje pruža institucija, ustanova ili organizacija kao celina.

²² Dragan Rapaić, *Cerebralna paraliza – praksičke i kognitivne funkcije*, Defektološki fakultet, Beograd, 1996.

²³ Resa Aydin and Hakan Nur, *Family-Centered Approach in the Management of Children With Cerebral Palsy [Serebral Palsili Çocukların Tedavisinde Aile Odaklı Yaklaşım]*, op. cit.

Ira Jeglinsky, *Family-Centeredness in Services and Rehabilitation Planning for Children and Youth With Cerebral Palsy in Finland*, PhD thesis, Department of women's and children's health, Karolinska Institutet, Stockholm, Sweden, 2012.

Gillian King and Lisa Chiarello, "Family-Centered Care for Children With Cerebral Palsy: Conceptual and Practical Considerations to Advance Care and Practice", *Journal of Child Neurology*, Vol. 29, No. 8, pp. 1046–1054.

Gillian King, Susanne King, Peter Rosenbaum and Richard Goffin, "Family-centered caregiving and well-being of parents of children with disabilities: Linking process with outcome", *Journal of Pediatric Psychology*, Vol. 24, No. 1, pp. 41–53.

Susanne King, Rachel Teplicky, Gillian King and Peter Rosenbaum, *Family-Centred Service for Children with Cerebral Palsy and Their Families: A Review of the Literature*, op. cit.

Brona McDowell, Catherine Duffy and Jackie Parkes, "Service use and family-centered care in young people with severe cerebral palsy: a population-based, cross-sectional clinical survey", *Disability and Rehabilitation*, Vol. 37, No. 25, pp. 2324–2329.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Uzorak. Istraživanjem je obuhvaćeno 111 roditelja dece s CP, i to 61 (54,95%) roditelj dečaka i 50 (45,05%) roditelja devojčica. Uzrast dece se krećao u rasponu od 7 do 18 godina, prosečno 12,81 godina ($SD = 3,46$). Najzastupljenija forma je spastična CP (64,9%), praćena sniženim nivoima intelektualnog funkcionisanja (67,6%), epileptičnim napadima različitog tipa i težine (26,1%), oštećenjima vida (32,4%) i različitim zdravstvenim problemima (46,0%).

Procedura istraživanja. Istraživanje je sprovedeno u periodu od juna 2014. do aprila 2015. godine. Formiranje uzorka je sprovedeno u nekoliko faza. Najpre, izvršena je trijaža tako što je analizirana postojeća i dostupna administrativna dokumentacija zdravstvenih i obrazovnih ustanova i ustanova socijalne zaštite, kao i udruženja i društava osoba s CP koje su pozitivno odgovore na pismenu molbu o saradnji i koje su omogućile pristup bazi podataka. U skladu sa osnovnim kriterijumima formiranja, obuhvaćena su deca s CP dijagnostikovanom prema desetoj reviziji *Međunarodne klasifikacije bolesti i srodnih zdravstvenih problema* (MKB10)²⁴, starosti 7–18 godina, koja žive na teritoriji Republike Srbije u porodičnom smeštaju.

U preliminarni uzorak ušlo je ukupno 209 potencijalnih ispitanika. Konačan uzorak formiran je u skladu sa dodatnim kriterijumima. To su: 1) pismena, potpisana saglasnost roditelja, odnosno staratelja koji je dobровoljno prihvatio poziv za učešće u istraživanju i koji je prethodno upoznat sa garantovanom anonimnošću učestvovanja, sa ciljem i metodama istraživanja, kao i da u bilo kojem trenutku, bez posledica, može da povuče datu saglasnost za učešće, i 2) pravilno popunjeno upitnik, uz tolerisanje 1/3 nedostajućih odgovora, prema preporukama autora.²⁵ Pozivu se odazvalo 117 (55,98%) roditelja. Međutim, nakon što je formirana baza podataka, iz dalje obrade je isključeno šest upitnika zbog većeg broja nedostajućih odgovora, tako da je konačan uzorak činilo 111 (53,11%) roditelja dece s CP.

Instrument. Kako bi se odgovorilo na istraživačka pitanja, primljeno je *Merenje procesa nege* (Measure of Processes of Care – MPOC-20)²⁶, skala procene

²⁴ World Health Organization, *International statistical classification of diseases and related health problems (ICD10)*, World Health Organization, Geneva, 2004.

²⁵ Susanne King, Peter Rosenbaum and Gillian King, *The Measure of Processes of Care: A means to assess family-centered behaviours of health care providers*, op. cit.

²⁶ Susanne King, Gillian King and Peter Rosenbaum, "Evaluating health service delivery to children with chronic conditions and their families: Development of a refined Measure of Processes of Care (MPOC-20)", *Children's Health Care*, Vol. 33, No. 1, pp. 35–57.

U istraživanju je primenjena verzija na srpskom jeziku, prethodno objavljena u: Marija Taboroši, *Roditeljska percepcija kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju*

koja ima široku, međunarodnu primenu, pouzdana je i validna.²⁷ Sadrži 20 stavki datih u formi pitanja. Od roditelja se traži da odgovore koliko često, odnosno u kojoj meri im se određene situacije dešavaju na sedmostepenoj skali (od 1 – *uopšte ne* do 7 – *veoma velikoj meri*, odnosno 0 – *nije primenljivo* ukoliko se navedena situacija ne odnosi na njih). Roditelji mogu samostalno da ispunjavaju upitnik, a potrebno je do deset minuta da bi se odgovorilo na sva pitanja. Pitanja su grupisana u pet zasebnih MPOC-20 skala i skor svake od njih predstavlja srednju vrednost datih odgovora. Teorijski raspon iznosi od jedan do sedam, a viši skor ukazuje na veći stepen prisustva određenog indikatora koji odražava pristup usmeren na porodicu.

Uopšteno, svrha skale MPOC-20 je da se proceni koliko je ponašanje pružaoca usluga usmereno na porodicu. Tačnije, procenjuje se roditeljska percepција brige, odnosno nege i usluga koju oni i njihova deca svih uzrasta dobijaju od zdravstvenih organizacija, centara ili ustanova u kojima se odvijaju rehabilitacioni tretmani.²⁸ Prednost primene je u tome što se procenjuju bihevioralni i interakcioni aspekti profesionalnih, odnosno stručnih aktivnosti pre nego strukturalne ili sadržajne forme usluga koje se pružaju.²⁹

Kako autori navode, analizom faktorske strukture formirano je pet različitih skala.³⁰ Prva je nazvana *Uključivanje i partnerstvo*, i obuhvata tri stavke koje se odnose na aktivno uključivanje roditelja u brigu oko deteta, posebno

u Srbiji, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2015.

²⁷ Susanne King, Gillian King and Peter Rosenbaum, *Evaluating health service delivery to children with chronic conditions and their families: Development of a refined Measure of Processes of Care (MPOC-20)*, op. cit.

Ingrid Bjerre, Magnus Larsson, Ann-Marie Franzon, Margareta Nilsson, Gunilla Strömberg and Lena Westbom, "Measure of Processes of Care (MPOC) applied to measure parent's perception of the habilitation process in Sweden", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 30, No. 2, pp. 123–130.

Marija Taboroši, *Roditeljska percepција kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju u Srbiji*, nav. delo.

Petra van Schie, Renate Siebes, Marjolijn Ketelaar and Adri Vermeer, *The measure of processes of care (MPOC): Validation of the Dutch translation*, op. cit.

²⁸ Susanne King, Peter Rosenbaum and Gillian King, *The Measure of Processes of Care: A means to assess family-centered behaviours of health care providers*, op. cit.

²⁹ Susanne King, Peter Rosenbaum and Gillian King, "Parents' perceptions of caregiving: development and validation of a measure of processes", *Developmental Medicine & Child Neurology*, Vol. 38, No. 9, pp. 757–772.

³⁰ Susanne King, Peter Rosenbaum and Gillian King, *Parents' perceptions of caregiving: development and validation of a measure of processes*, op. cit.

na pružanje mogućnosti odlučivanja u svim fazama pružanja usluga.³¹ Druga skala je *Pružanje opštih informacija*. Čini je pet stavki u čijem je fokusu izlaženje u susret roditeljskim potrebama za različitim informacijama (o uzroku ili prognozi detetovog stanja, o uslugama koje su dostupne u dатој ustanovi ili sredini u kojoj porodica stane, o načinima dolaženja do daljih informacija ili roditelja druge dece sa sličnim problemima).³² *Pružanje posebnih informacija o detetu* je sledeća izdvojena skala (u daljem tekstu: *Pružanje posebnih informacija*). Sadrži tri stavke koje odražavaju one aktivnosti pružaoca usluga, odnosno stručnih osoba koje rade sa detetom putem kojih roditelji dobijaju informacije koje se tiču njihovog deteta.³³ Te informacije su pisani ili usmeni izveštaji o rezultatima procene ili o napretku deteta. Četvrta je izdvojena skala *Koordinirana i sveobuhvatna nega za dete i porodicu*, sastavljena od četiri stavke. Njome se ocenjuju oni postupci kojima se obuhvataju holističke potrebe deteta i porodice i kojima se usluge pružaju kontinuirano i na način koji je dosledan tokom vremena, u različitim okruženjima i među različitim osobljem.³⁴ Poslednja, peta skala je nazvana *Poštovanje i podrška*, i sadrži pet stavki. Opisuje onaj princip usluga usmerenih na porodicu koji podrazumeva brižnu i pozitivnu atmosferu, postupanje sa poštovanjem i uz pružanje podrške, kao i postupanje u kojem su roditelji videni kao pojedinci, odnosno osobe ravnopravne stručnom osoblju.³⁵ Ovde je potrebno naglasiti da je *Pružanje opštih informacija*-jedina skala koja se odnosi na organizaciju ili na sve zapošlene u dатој organizaciji ili ustanovi koja pruža usluge detetu sa smetnjama u razvoju, bez obzira da li su direktno uključeni u rad sa detetom ili ne. Ostale četiri skale, sa ukupno 15 stavki, odnose se na pojedince koji direktno rade

³¹ Primeri stavki: U protekloj godini, do koje mere ljudi koji rade sa Vašim detetom: ... u potpunosti Vam objašnjavaju izbor svih tretmana koji su ponuđeni? ... pružaju Vam mogućnosti da odlučite o tretmanu?

³² Primeri stavki: U protekloj godini, do koje mere organizacija koja Vam pruža usluge: ... Vam daje informacije o vrsti nege koja je ponuđena u organizaciji ili u Vašoj zajednici? ... Vam daju savet kako doći do informacija ili kontaktirati sa drugim roditeljima (npr. biblioteka sa resursima za roditelje u organizaciji)?

³³ Primeri stavki: U protekloj godini, do koje mere ljudi koji rade sa Vašim detetom: ... pružaju pisane izveštaje o tome šta Vaše dete radi na terapiji? ... pruže Vam pisane informacije o napretku Vašeg deteta?

³⁴ Primeri stavki: U protekloj godini, do koje mere ljudi koji rade sa Vašim detetom: ... uzimaju u obzir potrebe „celog“ deteta (mentalne, društvene, emotivne potrebe), a ne samo fizičke? ... daju informacije o detetu koje su jednake od osobe do osobe?

³⁵ Primeri stavki: U protekloj godini, do koje mere ljudi koji rade sa Vašim detetom: ... tretiraju Vas kao osobu a ne tipičnog roditelja deteta sa posebnim potrebama? ... stvaraju brižnu atmosferu, umesto davanja čistih informacija?

sa porodicom ili sa detetom, što uključuje, kako je navedeno, psihologe, defektologe, terapeute, socijalne radnike, doktore, nastavnike i drugo stručno osoblje.³⁶ U ovom istraživanju skorovi svih pet domena korišćeni su kao indikatori obima u kome su usluge i saradnja sa stručnim osobljem u ustanovama opažene kao usmerene na porodicu iz perspektive roditelja dece s CP.

Varijable. Svaka od pet MPOC-20 skala predstavlja jedan od indikatora koji odražavaju pristup usmeren na porodicu. Za analizu stepena njihovog prisustva, kao varijable, izračunati su skorovi: 1) *Uključivanje i partnerstvo*, 2) *Pružanje opštih informacija*, 3) *Pružanje posebnih informacija o detetu*, 4) *Koordinirana i sveobuhvatna nega za dete i porodicu* i 5) *Poštovanje i podrška*.

Statistička obrada podataka je obuhvatala metode deskriptivne i inferencijalne statistike. Kronbahov α koeficijent je izračunat kao pokazatelj unutrašnje saglasnosti MPOC-20 skala. Iako nije potvrđena normalnost distribucije rezultata Kolmogorov-Smirnov testom (Tabela 2), aritmetička sredina i standardna devijacija su prikazane u deskriptivne svrhe. Za međusobno poređenje MPOC-20 skorova je odabran Fridmanov test, a za naknadno ispitivanje Vilkoksonov test ranga. Vrednosti jačine uticaja su interpretirane prema smernicama: mala = 0,10–0,29, srednja = 0,30–0,49, ili velika = 0,50–1,00.³⁷ Za sve statističke analize zadat je α nivo od 0,05 uz Bonferoni korekciju prilikom višestrukih poređenja.

REZULTATI

Podaci koji se odnose na unutrašnju konzistentnost primenjene skale MPOC-20 i na raspodelu dobijenih rezultata priloženi su u Tabeli 2, dok su vrednosti interkorelacija pojedinih MPOC-20 skala dati u Tabeli 3. Unutrašnja konzistentnost originalnog instrumenta merena Kronbahovim α koeficijentom iznosi od 0,83 (*Pružanje posebnih informacija*) do 0,90 (*Pružanje opštih informacija i Poštovanje i podrška*). Prema nalazima istog istraživanja, koeficijenti korelacije između pet domena kreću se od 0,56 do 0,87.³⁸ Drugi istraživači su izvestili o unutrašnjoj konzistentnosti od 0,80 (*Pružanje posebnih informacija*) do 0,95 (*Uključivanje i partnerstvo i Koordinirana i sveobuhvatna nega*),

³⁶ Marija Taboroši, *Roditeljska percepcija kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju u Srbiji*, nav. delo.

³⁷ Julie Pallant, *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version15)*, Third Edition, Open University Press Milton Keynes, UK, USA, 2007.

³⁸ Susanne King, Gillian King and Peter Rosenbaum, *Evaluating health service delivery to children with chronic conditions and their families: Development of a refined Measure of Processes of Care (MPOC-20)*, op. cit.

odnosno do 0,96 (*Uključivanje i partnerstvo*), uz koeficijente korelaciјe od 0,50 do 0,92.³⁹ Analizom faktorske strukture verzije na srpskom jeziku ekstrahovana su tri faktora koji zajedno objašnjavaju 70,71% varijanse, a skala u celini ima izuzetno visoku unutrašnju konzistentnost ($\alpha = 0,96$) uz raspon korelaciјe stavki od 0,58 do 0,81.⁴⁰ U našem istraživanju su takođe ekstrahovana tri faktora koji zajedno objašnjavaju 65,96% varijanse. Vrednosti Kronbahovog α koeficijenta se, pak, kreću od 0,77 (*Uključivanje i partnerstvo*) do 0,91 (*Pružanje opštih informacija*), čime je potvrđena prihvatljiva, odnosno odlična unutrašnja konzistentnost (Tabela 2).⁴¹ Koeficijenti korelaciјe između pet domena se kreću od 0,63 do 0,84, što ukazuje na umerenu do visoku validnost (Tabela 3). Prepostavke o normalnosti raspodele rezultata nisu potvrđene, dok su vrednosti asimetrije i spljoštenosti negativne (Tabela 2). Ovakve distribucije pokazuju da je većina rezultata među većim vrednostima u odnosu na srednju vrednost, kao i da je manja koncentracija vrednosti oko aritmetičke sredine.⁴² Ovakav ishod analize je očekivan imajući u vidu veliku heterogenost ciljane populacije. Na osnovu navedenog, može se zaključiti da su vrednosti u skladu sa vrednostima dobijenim i u drugim istraživanjima.⁴³

³⁹ Ingrid Bjerre, Magnus Larsson, Ann-Marie Franzon, Margareta Nilsson, Gunilla Strömberg and Lena Westbom, *Measure of Processes of Care (MPOC) applied to measure parent's perception of the habilitation process in Sweden*, op. cit.

Petra van Schie, Renate Siebes, Marjolijn Ketelaar and Adri Vermeer, *The measure of processes of care (MPOC): Validation of the Dutch translation*, op. cit.

⁴⁰ Marija Taboroši, *Roditeljska percepcija kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju u Srbiji*, nav. delo.

⁴¹ Joseph Gliem and Rosemary Gliem, *Calculating, Interpreting, and Reporting Cronbach's Alpha Reliability Coefficient for Likert-Type Scales*, Ohio State University, Columbus, Ohio, 2003. Available from: <http://hdl.handle.net/1805/344> (Accessed 16 October 2015), pp. 82–88.

⁴² Julie Pallant, *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version15)*, Third Edition, op. cit.

⁴³ King Susanne, Rosenbaum Peter and King Gillian, *Parents' perceptions of caregiving: development and validation of a measure of processes*, op. cit.

Gillian King, Marilyn Kertoy, Susanne King, Mary Law, Peter Rosenbaum and Patricia Hurley, "A Measure of Parents' and Service Providers' Beliefs About Participation in Family-Centered Services", *Children's Health Care*, Vol. 32, No. 3, pp. 191–214.

Gillian King, Susanne King, Peter Rosenbaum and Richard Goffin, *Family-centered caregiving and well-being of parents of children with disabilities: Linking process with outcome*, op. cit.

Sara Stefánsdóttir and Snæfríður Thóra Egilson, "Diverging perspectives on children's rehabilitation services: a mixed-methods study", *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, Vol. 23, No. 5, pp. 374–382.

Tabela 2. Merenje procesa nege (MPOC-20): Unutrašnja konzistentnost i raspodela rezultata

MPOC-20	<i>M</i> (<i>SD</i>)	<i>Min</i>	<i>Max</i>	Sk	Ku	KS	α
Uključivanje i partnerstvo	5,01 (1,51)	1,00	7,00	-0,52	-0,47	0,12**	0,77
Pružanje opštih informacija	4,24 (1,71)	1,00	7,00	-0,17	-0,86	0,09*	0,91
Pružanje posebnih informacija	4,92 (1,55)	1,00	7,00	-0,65	-0,40	0,14**	0,79
Koordinirana i sveobuhvatna nega	5,14 (1,33)	1,50	7,00	-0,79	-0,08	0,14**	0,80
Poštovanje i podrška	5,08 (1,32)	1,00	7,00	-0,73	0,25	0,13**	0,82

Napomena: Sk – skjunis; Ku – kurtozis; KS – Kolmogorov-Smirnov statistik;

α – Kronbahov koeficijent,

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Tabela 3. Merenje procesa nege (MPOC-20): Interkorelacijske skale

MPOC-20		1.	2.	3.	4.	5.
1.	Uključivanje i partnerstvo	–	0,648	0,704	0,778	0,762
2.	Pružanje opštih informacija		–	0,637	0,625	0,659
3.	Pružanje posebnih informacija			–	0,662	0,720
4.	Koordinirana i sveobuhvatna nega				–	0,836
5.	Poštovanje i podrška					–

Napomena: Prikazane su vrednosti Pirsonovog koeficijenta korelacijske. Sve korelacijske su značajne na nivou $p < 0,01$.

Najviši prosečan MPOC-20 skor iznosi 5,14 ($SD=1,33$) i zabeležen je na skali *Koordinirane i sveobuhvatne nege za dete i porodicu*, a najniži na skali *Pružanja opštih informacija* ($M = 4,24$, $SD = 1,71$). Ostali skorovi iznose 5,01 ($SD = 1,51$) na skali *Uključivanje i partnerstvo*, zatim 4,92 ($SD = 1,55$) kod *Pružanja posebnih informacija* i 5,08 ($SD = 1,32$) kod *Poštovanja i podrške* (Grafikon 1).

Grafikon 1. *Merenje procesa nege (MPOC-20): Deskriptivne vrednosti*

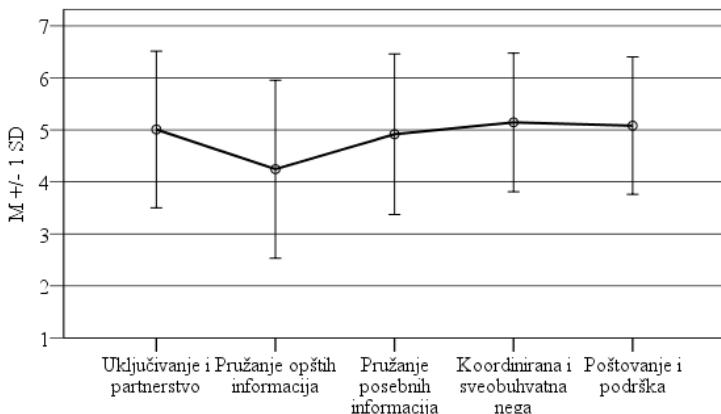

Tabela 4. *Merenje procesa nege (MPOC-20): Međusobna komparacija skala*

MPOC-20	Mdn	Q1–Q3	Prosečan rang	$\chi^2 (df)^†$	p
Uključivanje i partnerstvo	5,00	4,00–6,33	3,13	58,294 (4)	0,000
Pružanje opštih informacija	4,20	3,20–5,75	2,01		
Pružanje posebnih informacija	5,33	4,00–6,33	3,19		
Koordinirana i sveobuhvatna nega	5,50	4,38–6,00	3,39		
Poštovanje i podrška	5,40	4,20–6,12	3,27		

Napomena: Q1–Q3 – raspon između prvog i trećeg kvartila. Viši skor ukazuje na veći stepen prisustva datog indikatora koji odražava pristup usmeren na porodicu. Teorijski raspon iznosi od 1 do 7. Statistički signifikantna razlika je podebljana.

[†]Fridmanov test.

Na osnovu ove raspodele, zaključeno je da je opravdano postaviti pitanje o postojanju statističke značajnosti prethodno uočenih razlika. Rezultati Fridmanovog testa su potvrdili da postoji statistički značajna međusobna razlika između MPOC-20 skorova ($p < 0,001$; Tabela 4). Poredeći srednje vrednosti rangova rezultata, uočeno je da je *Pružanje opštih informacija* najniže rangirano. Ovaj nalaz je dodatno ispitana kako bi se proverilo da li je uočena razlika statistički značajna.

Tabela 5. Merenje procesa nege (MPOC-20): Komparacija skale *Pružanja opštih informacija* sa drugim skalama

Poredbeni MPOC-20 skorovi	<i>Mdn (Q1–Q3)</i>	Prosečan rang	Vilkoksonov test ranga [†]		
			<i>z</i>	<i>p</i>	<i>r</i>
Pružanje opštih informacija	4,20 (3,20–5,75)	30,13	-5,359	0,000	0,37
Uključivanje i partnerstvo	5,00 (4,00–6,33)	50,18			
Pružanje opštih informacija	4,20 (3,20–5,75)	36,06	-5,251	0,000	0,36
Pružanje posebnih informacija	5,33 (4,00–6,33)	52,04			
Pružanje opštih informacija	4,20 (3,20–5,75)	35,67	-6,162	0,000	0,42
Koord. i sveobuhv. nega	5,50 (4,38–6,00)	51,46			
Pružanje opštih informacija	4,20 (3,20–5,75)	32,79	-6,164	0,000	0,42
Poštovanje i nega	5,40 (4,20–6,12)	49,61			

Napomena: Q1–Q3 – raspon između prvog i trećeg kvartila. Viši skor ukazuje na veći stepen prisustva datog indikatora koji odražava pristup usmeren na porodicu.

Teorijski raspon iznosi od 1 do 7. Statistički signifikantne razlike su podebljane.

[†]Uz Bonferoni korekciju a vrednosti < 0,0125.

Naknadnim ispitivanjem primenom Vilkoksonovog testa ranga nađeno je da se, zapravo, samo skor *Pružanja opštih informacija* statistički značajno razlikuje od ostala četiri skora i to uz srednji uticaj razlika (Tabela 5). Preciznije, rezultati su pokazali da je medijana skora na skali *Pružanja opštih informacija* statistički značajno niža od medijana skorova svih ostalih skala: *Uključivanje i partnerstvo* ($p < 0,001$, $r = 0,37$), *Pružanje posebnih informacija* ($p < 0,001$, $r = 0,36$), *Koordinirana i sveobuhvatna nega za dete i porodicu* ($p < 0,001$, $r = 0,42$) i *Poštovanje i podrška* ($p < 0,001$, $r = 0,42$).

DISKUSIJA

Nalaz, sveukupno posmatrano, pokazuje da postoje razlike u stepenu u kojem roditelji dece s CP procenjuju dobijenu podršku i pružene usluge kao usmere na porodicu, a u odnosu na pojedine MPOC-20 skale. Konkretno, na osnovu izveštaja o iskustvima i saradnji sa organizacijama, odnosno ustanovama koje pružaju usluge i pojedincima koji rade direktno sa detetom s CP, može se zaključiti da statistički značajno najmanje podrške do roditelja dolazi sa najvišeg nivoa, odnosno od organizacije. U pitanju je spomenuto *Pružanje opštih informacija*, kao jedina od pet ispitivanih MPOC-20 skala kojom se procenjuje stepen saradnje sa organizacijom u celini, odnosno ustanovom. Ova MPOC-20

skala podrazumeva podršku i pomoć od organizacije ili ustanove i ispoljava se kroz dostupnost informacija o invaliditetu deteta (uzrok, tok, prognoza) u različitim formama, kao što su brošure, video-materijali i slično, kao i kroz savetovanje o načinima dolaska do drugih korisnih informacija ili udruženja uz mogućnost da cela porodica dobije informacije. Podrazumeva još i pružanje informacija o drugim postojećim uslugama u toj ustanovi ili šire, u zajednici. U prilog značaja ovog aspekta saradnje, uopšteno, govore zaključci teorijskog razmatranja koncepta i prakse rada usmerenog na porodicu. Tačnije, pružanje svih potrebnih informacija o stanju i prognozi, zatim jasnih i porodicu bliskim rečnikom napisanih informacija koje mogu poneti sa sobom i koje samostalno mogu koristiti u kasnijim prilikama, uz odgovarajuće preporuke za dalje medicinske, rehabilitacione i obrazovne usluge, ali i usluge savetovanja, izdvojeni su kao ključni koraci u minimiziranju uticaja stresa i napetosti tokom dijagnostičkog procesa.⁴⁴

Nalaz o statistički značajno najniže ocjenjenom *Pružanju opštih informacija* je u skladu sa nezanemarljivom zastupljenošću roditelja dece sa smetnjama u razvoju koji, u našoj sredini, nisu upoznati sa tim da li su im u mestu stanovanja dostupne određene usluge i koji nisu informisani o pravima svoje dece.⁴⁵ Korišćenjem usluga u zajednici koje su namenjene deci i mладима sa invaliditetom, poput usluga dnevног boravka, pomoći u kući, stanovanja uz podršku i predah smeštaja, mogao bi da se smanji rizik da roditelji i/ili drugi članovi porodice budu izloženi nekom obliku socijalne izolacije. Navedeno je jedan od načina da se olakšaju izazovi u pružanju dugotrajne nege deci i mладимa sa invaliditetom.⁴⁶ Osim toga, upravo roditelji dece sa telesnim invaliditetom, uključujući roditelje dece s CP, češće izražavaju potrebu za kontinuiranom zdravstvenom zaštitom u poređenju sa roditeljima dece sa drugim oblicima ometenosti.⁴⁷ Objasnjenje opisanog trenda nalazimo u aktuelnim razmatranjima CP kao heterogenog stanja. Naime, aktuelna definicija cerebralne paralize je prepoznala da vremenom, tačnije tokom odrastanja i tranzicije iz adolescentnog u odraslo doba, mnogi od sekundarnih problema postaju funkcionalno značajniji nego primarna motorička ograničenja, što može da

⁴⁴ Gillian King and Lisa Chiarello, *Family-Centered Care for Children With Cerebral Palsy: Conceptual and Practical Considerations to Advance Care and Practice*, op. cit.

⁴⁵ Marija Taboroši, *Roditeljska percepcija kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju u Srbiji*, nav. delo.

⁴⁶ Bojana Dimitrijević, „Usluge u zajednici kao podrška roditeljima u pružanju dugotrajne nege deci i mладимa sa invaliditetom”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 8, br. 11, str. 113–130.

⁴⁷ Nada Dragojević, *Stres u porodicama sa ometenim detetom*, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2006.

bude objašnjenje opisanog trenda.⁴⁸ Uvažavajući prethodno rečeno, opravданo je izdvojiti podizanje opšte informisanosti kao prioritetno područje unapredavanja primene pristupa usmerenog na porodicu u saradnji roditelja i organizacije ili ustanove koja pruža određene usluge.

Relativno nisko, ali bez statističke značajnosti, ocenjeni su *Uključivanje i partnerstvo i Pružanje posebnih informacija*. Ovakav trend pokazuje koji aspekt direktnе saradnje roditelja deteta s CP i stručnjaka, odnosno pružaoca usluga ili podrške treba unaprediti. U pitanju je, prvo, uključivanje roditelja u proces planiranja tretmana i u odlučivanje između postojećih opcija (partnerski ili timski model donošenja odluka). Drugi aspekt saradnje koji treba poboljšati odnosi se na informisanost roditelja o toku tretmana, o napretku deteta i rezultatima procena. Uz podsećanje na polazni model, odnosno teorijsko-praktični okvir usluga koje su usmerene na porodicu (Tabela 1), može se zaključiti da je potrebno u narednim istraživanjima detaljnije razmotriti primenu prve i druge premise u praktičnom radu na ovim prostorima. Poređenja radi, Dejvis i Gavidija-Pejn (Davis and Gavidia-Payne) skrenuli su pažnju na potrebu da roditelji budu aktivni članovi tima i da budu upoznati sa svim neophodnim opštim informacijama, da se usluge pružaju koordinisano i sveobuhvatno, kao i da se cela porodica podržava, ali i poštuje.⁴⁹ Ipak, koliko dugo porodica koristi određene usluge nije se pokazalo kao značajno za porodični kvalitet života ukoliko su iskustva roditelja pruženom podrškom pozitivna.⁵⁰ Ključni elementi su uključivanje roditelja u formalnu podršku, njihovo upoznavanje sa raspoloživim uslugama, ali i vreme koje je proteklo od prvih konsultacija do konačne dijagnoze.⁵¹ Prema istraživanjima sprovedenim u našoj sredini, očekivanja roditelja dece sa smetnjama u razvoju se kreću u pravcu bolje razmene informacija sa pružaocima usluga i veće fleksibilnosti i individualizacije

⁴⁸ Milena Milićević and Srećko Potić, "Functional Characteristics of People with Cerebral Palsy in the Adult Age" in: Milan Kulić, Mikailo Kijanović, Keith Storey and Hana Valkova (eds.), *Cerebral Palsy – A Multidisciplinary and Multidimensional Approach International Thematic Collection of Papers*, University of East Sarajevo – Faculty of Medicine Foca, Bosnia and Herzegovina and Association of Special Educators and Rehabilitators of Serbia, 2012, pp. 275–289.

Peter Rosenbaum, *Cerebral Palsy in the 21st Century: What's New?*, op. cit.

⁴⁹ Kate Davis and Susana Gavidia-Payne, *The impact of child, family, and professional support characteristics on the quality of life in families of young children with disabilities*, op. cit.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 159.

⁵¹ Jo Renty and Herbert Roeyers, "Satisfaction with formal support and education for children with autism spectrum disorder: the voices of the parents", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 32, No. 3, pp. 371–385.

usluga.⁵² Potrebno je još spomenuti rezultate prema kojima su podrška i odnos zdravstvenih radnika i drugog stručnog osoblja označeni kao najmanje facilitirajući faktori okruženja (30%, odnosno 25%), mereno skalom ICF Checklist, 2.1a.⁵³ U istom istraživanju je, pak, utvrđeno da su podrška i odnos članova uže porodice najfrekventniji facilitatori iz okruženja dece s CP školskog uzrasta (95%, mereno navedenom skalom). Istovremeno, istaknuto je da zbirni podaci relevantnih funkcionalnih domena pokazuju da su ograničenja aktivnosti i restrikcije participacije prisutni u brojnim domenima svakodnevnog funkcionisanja, te je pažnja skrenuta na neophodnost razvijanja stručnih kompetencija u zbrinjavanju, rehabilitaciji i edukaciji.⁵⁴ Vodeće mesto bi ovde moglo da preuzmu upravo bolja povezanost i saradnja stručnog osoblja i članova uže porodice imajući u vidu da su usluge najdelotvornije onda kada su pružane uvažavajući pristup usmeren na porodicu.⁵⁵ U prilog ovome govore i pojedini autori koji su, razmatrajući konceptualna i praktična pitanja implementacije usluga usmerenih na porodicu sa detetom s CP, kao ključne istakli sledeće korake: zajedničko postavljanje ciljeva, efikasna komunikacija sa porodicom i interdisciplinarni timski rad.⁵⁶ Šire posmatrano, uz podsećanje na nisku ocjenjenost domena posvećenog pružanju opštih informacija, stručnjaci treba da ohrabre roditelje da donose odluke koje se tiču sopstvenog deteta, ali uz osnovni preduslov – da su im informacije o detetu i o stanju deteta adekvatno prezentovane.⁵⁷

S druge strane, kao usmerena na porodicu u najvećoj meri, izdvojila se MPOC-20 skala *Koordinirana i sveobuhvatna nega za dete i porodicu* koja se

⁵² Miroslav Brkić, Dragana Stanković i Nevenka Žegarac, „Očekivanja roditelja dece sa smetnjama u razvoju od usluga u zajednici”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 7, br. 9, str. 211–229.

⁵³ World Health Organization, *ICF Checklist, Version 2.1a, Clinician Form for International Classification of Functioning, Disability and Health*, World Health Organization, Geneva, 2003. Available from: <http://www.who.int/classifications/icf/icf-checklist.pdf> (Accessed 21 April 2016).

⁵⁴ Goran Nedović, Dragan Rapaić, Gordana Odović, Srećko Potić i Milena Milićević, *Socijalna participacija osoba sa invaliditetom*, Društvo defektologa Srbije, Beograd, 2012.

⁵⁵ Gillian King, Susanne King, Peter Rosenbaum and Richard Goffin, *Family-centered caregiving and well-being of parents of children with disabilities: Linking process with outcome*, op. cit.

⁵⁶ Gillian King and Lisa Chiarello, *Family-Centered Care for Children With Cerebral Palsy: Conceptual and Practical Considerations to Advance Care and Practice*, op. cit.

⁵⁷ Peter Rosenbaum, Susanne King, Mary Law, Gillian King and Jan Evans, *Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review*, op. cit.

takođe odnosi na pojedince koji rade direktno sa detetom s CP. Roditelji su, dakle, izvestili da stručnjaci holistički sagledavaju potrebe njihovog deteta, da međusobno sarađuju i timski planiraju, da je bar jedan član stalan u timu, kao i da postoji uskladenost informacija koje dobijaju o svom detetu. U ranijim istraživanjima je naglašeno da je neusklađenost informacija koje roditelji dobijaju od stručnih lica jedan od najčešćih izvora njihovog nezadovoljstva.⁵⁸ Roditelji iz našeg istraživanja su visoko ocenili i *Poštovanje i podršku*, što pokazuje da je ovaj domen saradnje u prilično velikoj meri usmeren na porodicu. Iskustva roditelja govore u prilog pozitivne i brižne atmosfere, uz pozitivan, ravnnopravan i individualan pristup u kontaktu sa roditeljima.

Uvažavajući preporuke prethodnih studija, formiranje i jačanje partnerskog odnosa sa porodicom jedan je od načina prevazilaženja teškoća sa kojima se porodice sa decom sa smetnjama u razvoju u našem društvu danas susreću.⁵⁹ Osim toga, kao što je dato u prvoj prepostavci modela usluga koje su usmerene na porodicu (Tabela 1), savetovanje treba da se zasniva upravo na obostranom i zajedničkom razumevanju situacije. Važno je napomenuti još i da porodice sa detetom s ometenošću pridaju veliki značaj onim osobama od kojih dobijaju informacije i primaju podršku i da taj odnos mora da bude zasnovan na poverenju i poštovanju.⁶⁰ Stručnjaci, kao pružaoci usluga, treba da budu svesni tog šireg konteksta uloge i uticaja koji imaju i značaja koji roditelji pripisuju ovoj saradnji na osnovu sopstvenog iskustva stečenog u direktnom radu i kontaktu sa stručnjacima. Na nivou organizacije, odnosno ustanove zadužene za realizaciju ove saradnje, svo osoblje treba da bude obučeno da primenjuje principe rada usmerenog na porodicu, pored članova stručnog tima. Uz to, roditelji treba da budu upoznati sa osnovnim principima rada usmerenog na porodicu od trenutka inicijalne posete, a procedure treba izmeniti i prilagoditi tako da su roditelji uključeni od samog početka.⁶¹ Isto tako,

⁵⁸ Jo Renty and Herbert Roeyers, *Satisfaction with formal support and education for children with autism spectrum disorder: the voices of the parents*, op. cit.

⁵⁹ Jasmina Karić, Snežana Medenica i Iva Miličević, „Teškoće sa kojima se susreću porodice dece sa posebnim potrebama u sadašnjem trenutku”, *Biomedicinska istraživanja*, Vol. 4, br. 2, str. 67–72.

⁶⁰ Kate Davis and Susana Gavidia-Payne, *The impact of child, family, and professional support characteristics on the quality of life in families of young children with disabilities*, op. cit.

⁶¹ Reva Allen and Christopher Petr, *Toward developing standards and measurements for family-centered practice in family support programs*, op. cit.

Mary Law, Steven Hanna, Gillian King, Patricia Hurley, Susanne King, Marilyn Kertoy and Peter Rosenbaum, “Factors affecting family-centered service delivery for children with disabilities”, *Child: Care, Health and Development*, Vol. 29, No. 5, pp. 357–366.

svo stručno osoblje, bez obzira na ulogu koju imaju u timskom radu ili na to koliko često se susreću sa detetom s CP i njegovom porodicom, treba da bude svesno ključnih elemenata pristupa usmerenog na porodicu. Takođe, potrebno je da budu svesni da njihova lična shvatanja o tom pristupu, naročito verovanja o sopstvenim sposobnostima da implementiraju uslugu na taj način, u velikoj meri modeluju ovaj složeni proces.⁶² Drugim rečima, stavovi i uverenja koja pružaoci usluga imaju o principima rada usmerenog na porodicu ne prenose se automatski i ne implementiraju se direktno u praksi. Iz literature se mogu izdvojiti dva osnovna pristupa u rešavanju ovog problema, odnosno dva načina da se premosti jaz između uverenja i praktičnog rada. Prvo, neophodno je da se kreiraju prilike i da se podržava direktan kontakt stručnjaka, deteta i njegove porodice i njihovo angažovanje u zajedničkim aktivnostima. Kao drugo, izdvaja se kontinuirana obuka stručnog osoblja i podizanje njihovog pouzdanja u primeni i sprovođenju principa rada usmerenog na porodicu.⁶³ Percepcija i uverenja stručnog osoblja kao pružaoca usluga su naročito važna u oblikovanju usluga, u izgradnji i negovanju partnerskog odnosa sa roditeljima i nedvosmisleno se odražavaju na roditeljsko zadovoljstvo pruženom uslugom.⁶⁴ Uostalom, saradnja roditelja dece s ometenošću i servisnih i resursnih centara prepoznata je kao mogući pravac u kojem se može stvoriti bolje okruženje za decu i mlade s ometenošću.⁶⁵ Biopsihosocijalni okvir u čijem je centru porodica preporučen je kao pristup u prevazilaženju ovog jaza između roditelja, tačnije porodice, i pružaoca usluga; jednosmerne, izolovano pružene, kratkoročne rehabilitacijske intervencije primarno fokusirane na dete su izvan tog okvira.⁶⁶

⁶² Susanne King, Rachel Teplicky, Gillian King and Peter Rosenbaum, *Family-Centred Service for Children with Cerebral Palsy and Their Families: A Review of the Literature*, op. cit.

⁶³ Hui Nee Tang, Wan Har Chong, Winnie Goh, WP Chan and Sylvia Choo, "Evaluation of family-centered practices in the early intervention programmes for infants and young children in Singapore with Measure of Processes of Care for Service Providers and Measure of Beliefs about Participation in Family-Centered Service", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 38, No. 1, pp. 54–60.

⁶⁴ Mary Law, Steven Hanna, Gillian King, Patricia Hurley, Susanne King, Marilyn Kertoy and Peter Rosenbaum, *Factors affecting family-centered service delivery for children with disabilities*, op. cit.

⁶⁵ Sophelia Hon-Shan Chan, Beverly Pui-Heung Lau, KH Fong, Mei-Ying Poon and Catherine Chi-Chin Lam, "Neuroimpairment, activity limitation, and participation restriction among children with cerebral palsy in Hong Kong", *Hong Kong Medical Journal*, Vol. 11, No. 5, pp. 342–350.

⁶⁶ Parminder Raina, Maureen O'Donnell, Peter Rosenbaum, Jamie Brehaut, Stephen D. Walter, Dianne Russell, Marilyn Swinton, Bin Zhu and Ellen Wood, "The

Pozitivan, ravnopravan i individualan pristup u saradnji porodica i pružaoca usluga mora da bude praćen i adekvatnim institucionalnim promenama i promenama politike na nivou čitavog društva. Tek ako je uključen čitav sistem podrške i na ovom nivou, moguće je očekivati sistemske promene participacije dece s ometenošću, uključujući i decu s CP.⁶⁷ Sistemi pružanja usluga su značajno drugačiji u različitim državama, naročito u onim manje razvijenim u kojima se porodice sa članom s CP svakodnevno sreću sa brojnim izazovima. Socio-ekonomske, političke i kulturno-istorijske prilike u okruženju utiču na raznovrsnost sagledavanja i funkcionisanja porodica; zbog toga se pri implementiranju intervencija usmerenih na porodicu mora rukovoditi i jedinstvenošću situacije datog okruženja, pored prepoznavanja jedinstvenosti porodice.⁶⁸

Na kraju, u dostupnim naučnim izveštajima se mogu naći donekle uporedivi rezultati kada se posmatra samo trend u rangiranju MPOC-20 skorova. Tako, Taboroši⁶⁹ izveštava da roditelji dece sa smetnjama u razvoju, starosti od tri do 32 godine, kao usmerene na porodicu u najmanjoj meri takođe ocenjuju *Pružanje opštih informacija* i *Pružanje posebnih informacija*, dok je najviša ocena, pak, zabeležena kod *Poštovanja i podrške*. Osim toga, u istom istraživanju, roditelji dece sa motoričkim poremećajima su niže ocenili sve domene saradnje, dok su u odnosu na roditelje dece sa intelektualnom ometenošću statistički značajno niže ocenili *Koordiniranu i sveobuhvatnu negu za dete i*

Health and Well-Being of Caregivers of Children With Cerebral Palsy", *Pediatrics*, Vol. 115, No. 6, pp. e626–e636.

⁶⁷ Mary Law, Theresa Petrenchik, Gillian King and Patricia Hurley, "Perceived Environmental Barriers to Recreational, Community, and School Participation for Children and Youth With Physical Disabilities", *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, Vol. 88, No. 12, pp. 1636–1642.

Katherine Lawlor, Svetozar Mihaylov, Brenda Welsh, Stephen Jarvis and Allan Colver, "A qualitative study of the physical, social and attitudinal environments influencing the participation of children with cerebral palsy in northeast England", *Developmental Neurorehabilitation*, Vol. 9, No. 3, pp. 219–228.

⁶⁸ Resa Aydýn and Hakan Nur, *Family-Centered Approach in the Management of Children With Cerebral Palsy [Serebral Palsılı Çocukların Tedavisinde Aile Odaklı Yaklaşım]*, op. cit.

Michelle Terwiel, Mattijs Alsem, Renate Siebes, Kim Bieleman, Marjolein Verhoeef and Marjolijn Ketelaar, "Family-centered service: differences in what parents of children with cerebral palsy rate important", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 43, No. 5, pp. 663–669.

⁶⁹ Marija Taboroši, *Roditeljska percepcija kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju u Srbiji*, nav. delo.

porodicu i Poštovanje i podršku. Suzan King i saradnici⁷⁰ su izvestili o istom trendu, s tim što su ispitanici bili starosti od sedam meseci do 20 godina sa širokim spektrom razvojnih poremećaja. Identičnu distribuciju su prijavili i drugi istraživači, kako na uzorku dece starosti od jedne do 18 godina, od kojih je 31,4% imalo dijagnostikovanu CP⁷¹, tako i na uzorku dece starosti od dva meseca do 20 godina, od kojih je 25,3% imalo dijagnostikovanu CP⁷². Poređenja radi, sličan je zaključak studije sprovedene u četiri rehabilitaciona centra u Švedskoj. Pristup usmeren na porodicu je u najvećem stepenu detektovan kod *Poštovanja i podrške*, a najmanje kod *Pružanja opštih informacija*, bez obzira na međusobne razlike koje postoje u ocenama ovih rehabilitacionih centara.⁷³ Iсти je zaključak studije sprovedene u Finskoj⁷⁴, kao i istraživanja sprovedenih na teritoriji Italije⁷⁵ i Severne Irske, Velika Britanija⁷⁶. Osim toga, prepoznato je da tri glavne kategorije organizacionih barijera potiču od loše institucionalne koordinacije i komunikacije, od nedostatka pravne pomoći i nedostatka administrativne podrške, dok se slab timski rad i nedostatak profesionalne kompetentnosti smatraju preprekama koje dolaze od profesionalnog, odnosno stručnog osoblja.⁷⁷ O neusklađenosti koja je prisutna između potrebe za

⁷⁰ Susanne King, Peter Rosenbaum and Gillian King, *Parents' perceptions of caregiving: development and validation of a measure of processes*, op.cit.

⁷¹ Petra van Schie, Renate Siebes, Marjolijn Ketelaar and Adri Vermeer, *The measure of processes of care (MPOC): Validation of the Dutch translation*, op. cit.

⁷² Gillian King, Marilyn Kertoy, Susanne King, Mary Law, Peter Rosenbaum and Patricia Hurley, *A Measure of Parents' and Service Providers' Beliefs About Participation in Family-Centered Services*, op. cit.

⁷³ Ingrid Bjerre, Magnus Larsson, Ann-Marie Franzon, Margareta Nilsson, Gunilla Strömberg and Lena Westbom, *Measure of Processes of Care (MPOC) applied to measure parent's perception of the habilitation process in Sweden*, op. cit.

⁷⁴ Ira Jeglinsky, *Family-Centeredness in Services and Rehabilitation Planning for Children and Youth With Cerebral Palsy in Finland*, op. cit.

⁷⁵ Molinaro Anna, Fedrizzi Ermellina, Calza Stefano, Pagliano Emanuela, Jessica Galli and Fazzi Elisa, "Family-centered care for children and young people with cerebral palsy: results from an Italian multicenter observational study", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 43, No. 4, pp. 588–597.

⁷⁶ Brona McDowell, Catherine Duffy and Jackie Parkes, *Service use and family-centered care in young people with severe cerebral palsy: a population-based, cross-sectional clinical survey*, op. cit.

⁷⁷ Nasrin Alaee, Farahnaz Mohammadi Shahboulaghi, Hamidreza Khankeh and Sima Mohammad Khan Kermanshahi, "Barriers to Support for Parents of Children with Cerebral Palsy: a Qualitative Study", *Journal of Qualitative Research in Health Sciences*, Vol. 3, No. 4, pp. 305–316.

informacijama o kojoj izveštavaju roditelji, s jedne strane, i obima u kojem su informacije pružene, s druge, može se pročitati i u studijama drugih autora.⁷⁸

ZAKLJUČAK

Uzveši u obzir prethodna teorijska i empirijska razmatranja, istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se ispita kvalitet podrške pružene porodicama sa detetom c CP u Republici Srbiji od strane ustanova i stručnjaka. Na osnovu analize iskustava roditelja dece s CP i njihovog viđenja kvaliteta usluga i podrške, utvrđen je stepen prisustva pojedinih indikatora koji odražavaju pristup usmeren na porodicu. Na osnovu rezultata može se potvrditi da je podrška obuhvaćena MPOC-20 skalom *Koordinirana i sveobuhvatna nega za dete i porodicu* u najvećem stepenu ocenjena kao usmerena na porodicu, uz *Poštovanje i podršku*, dok je kao najmanje usmereno na porodicu ocenjeno *Pružanje opštih informacija*. Takođe, međusobnim poređenjem utvrđenih skorova, uočeno je da je samo skor na skali *Pružanja opštih informacija* statistički značajno niži od ostala četiri MPOC-20 skora i da se te razlike mogu opisati kao razlike srednjeg intenziteta. Dosadašnja istraživanja ukazuju na to da najmanje podrške usmerene na porodicu dolazi sa najvišeg nivoa, odnosno od organizacije ili ustanove koja pruža određene usluge.⁷⁹ Nalazi našeg istraživanja ne odstupaju od ovog trenda i potvrđuju da postoji potreba da se kvalitet usluga koje su pružene

⁷⁸ Jean Ann Summers, Janet Marquis, Hasheem Mannan, Ann Turnbull, Kandace Fleming, Denise Poston, Mian Wang and Kevin Kupzyk, *Relationship of Perceived Adequacy of Services, Family–Professional Partnerships, and Family Quality of Life in Early Childhood Service Programmes*, op. cit.

⁷⁹ Nasrin Alaee, Farahnaz Mohammadi Shahboulaghi, Hamidreza Khankeh and Sima Mohammad Khan Kermanshahi, *Barriers to Support for Parents of Children with Cerebral Palsy: a Qualitative Study*, op. cit.
Resa Aydin and Hakan Nur, *Family-Centered Approach in the Management of Children With Cerebral Palsy [Serebral Palsili Çocukların Tedavisinde Aile Odaklı Yaklaşım]*, op. cit.

Ingrid Bjerre, Magnus Larsson, Ann-Marie Franzon, Margareta Nilsson, Gunilla Strömberg and Lena Westbom, *Measure of Processes of Care (MPOC) applied to measure parent's perception of the habilitation process in Sweden*, op. cit.
Ira Jeglinsky, *Family-Centredness in Services and Rehabilitation Planning for Children and Youth With Cerebral Palsy in Finland*, op. cit.

Gillian King, Marilyn Kertoy, Susanne King, Mary Law, Peter Rosenbaum and Patricia Hurley, *A Measure of Parents' and Service Providers' Beliefs About Participation in Family-Centred Services*, op. cit.

Susanne King, Peter Rosenbaum and Gillian King, *Parents' perceptions of caregiving: development and validation of a measure of processes*, op. cit.

roditeljima dece s CP u Republici Srbiji poboljšaju, uvažavajući pristup usmeren na porodicu.

Nalaz o postojanju razlika u tome kako roditelji ocenuju pojedine aspekte saradnje sa pružaocima usluga dobija na važnosti ukoliko se te razlike sagledaju kao smernice za unapređivanje odnosa i saradnje pružaoca usluga i porodica sa detetom s CP. Jake strane tog odnosa treba posmatrati kao prednost i priliku da se uspostave bolje osnove i u drugim aspektima saradnje. Prema rezultatima našeg istraživanja, odnosno svedočenjima roditelja dece s CP, jake strane i polazna osnova bi mogli da budu postojeći partnerski odnos roditelja i stručnjaka koji odlikuju, pre svega, njihova ravnopravnost i pozitivan, individualan pristup stručnjaka, kao i međusobna saradnja, usklađenost i timski rad samih stručnjaka.

S druge strane, jedna od praktičnih smernica za unapređivanje odnosa i ostvarivanje saradnje podrazumeva jasno, otvoreno i objektivno deljenje potpunih informacija sa roditeljima, kako onih koje se tiču samog deteta i njegovog stanja tako i onih kojima će se porodica ohrabriti na korišćenje podrške iz zajednice. Zatim, potrebno je uputiti roditelje na resurse šire socijalne podrške. Moguć način da se navedeno ostvari jeste podsticanje međusobnog povezivanja i podržavanja porodica, što je ujedno jedan od osnovnih elemenata u modelu pristupa usmerenog na porodicu.⁸⁰ Prethodni naučni izveštaji su prikazali da se socijalna i profesionalna podrška odražavaju na aktivnosti dece sa različitim oblicima ometenosti u porodičnom okruženju.⁸¹ Slično, uočeno je i da bi ispunjavanje roditeljskih potreba u smislu pružanja spomenutih opštih informacija i informacija koje se odnose na rezultate procene, tok terapija i

Brona McDowell, Catherine Duffy and Jackie Parkes, *Service use and family-centered care in young people with severe cerebral palsy: a population-based, cross-sectional clinical survey*, op. cit.

Jean Ann Summers, Janet Marquis, Hasheem Mannan, Ann Turnbull, Kandace Fleming, Denise Poston, Mian Wang and Kevin Kupzyk, *Relationship of Perceived Adequacy of Services, Family-Professional Partnerships, and Family Quality of Life in Early Childhood Service Programmes*, op. cit.

Marija Taboroši, *Roditeljska percepcija kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju u Srbiji*, nav. delo.

⁸⁰ Johnson Beverley, Elizabeth Seale Jeppson and Lisa Redburn, *Caring for children and families: Guidelines for hospitals. Association for the Care of Children's Health, Association for the Care of Children's Health*, Washington DC, USA, 1992, citirano kod Petra van Schie, Renate Siebes, Marjolijn Ketelaar and Adri Vermeer, The measure of processes of care (MPOC): Validation of the Dutch translation, op. cit., p. 530.

⁸¹ Mary Khetani, Ellen Cohn, Gael Orsmond, Mary Law and Wendy Coster, "Parent Perspectives of Participation in Home and Community Activities When Receiving Part C Early Intervention Services", *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 32, No. 4, pp. 234–245.

napredak deteta moglo da ima pozitivan efekat na subjektivnu dimenziju participacije dece s CP u kućnom okruženju.⁸² Ne manje važno, korišćenje usluga u zajednici doprinosi poboljšanju kvaliteta života cele porodice⁸³, sa najvećim efektom kod onih porodica kojima je to bilo najpotrebnije i u onim domenama na koje su usluge bile usmerene⁸⁴.

Ograničenja ovog istraživanja prvenstveno proizlaze iz činjenice da je uzorak bio prigodan i da su mogućnosti statističke obrade podataka bile limitirane. Pitanje reprezentativnosti uzorka je opravданo imajući u vidu nepostojanje jedinstvene nacionalne baze podataka o deci s CP i njihovim porodicama koje žive na teritoriji Republike Srbije.⁸⁵ Osim toga, nisu dodatno istražene razlike u odnosu na porodične i karakteristike deteta, kao ni u odnosu na karakteristike informanata. Izostavljena je perspektiva pružaoca usluga, odnosno stručnjaka. Sve navedeno zahteva veliku opreznost pri tumačenju dobijenih rezultata i izvođenju generalizacija.

Ovo je, prema našem saznanju, prvo istraživanje modela, odnosno pristupa pristupa usmerenog na porodicu sa detetom s CP u Republici Srbiji. Na osnovu prethodno navedenog, u nekim narednim istraživanjima bilo bi korisno ispitati odnos roditeljske perspektive i perspektive pružaoca usluga kada je ovaj model u pitanju. Predmet narednih istraživanja ove problematike moglo bi da budu i njihove razlike u percepciji i shvatanju specifičnih problema i potreba dece s CP. Uz to, bilo bi korisno u budućim primenjenim istraživanjima ispitati efekte različitih programa obuke roditelja i stručnjaka u čijem bi fokusu bilo uspostavljanje, pospešivanje i ojačavanje saradnje roditelja i pružaoca usluga u našoj sredini, kao i mogućnosti implementacije modela, odnosno pristupa usmerenog na porodicu i primene različitih metoda u odabiru prigodnih strategija i ocenjivanje njihove efikasnosti i efektivnosti.

⁸² Milena Milićević, "The relationship between family-centeredness of service delivery and parental satisfaction with the current home participation of their children with cerebral palsy", *Manuscript in preparation*.

⁸³ Nevenka Žegarac, Tamara Džamonja Ignjatović i Marko Milanović, *Kada nam nedelja dolazi sredom: usluge za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice*, Fakultet političkih nauka i Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu, Beograd, 2014.

⁸⁴ Tamara Dzamonja Ignjatovic, Marko Milanovic and Nevenka Zegarac, "How services for children with disabilities in Serbia affect the quality of life of their families", *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 68, pp. 1–8.

⁸⁵ Milena Milićević, „Cerebralna paraliza – šta nam literatura govori o složenosti ovog stanja?”, *Beogradska defektološka škola*, Vol. 22, br. 3, str. 53–71.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Alae Nasrin, Shahboulaghi Farahnaz Mohammadi, Khankeh Hamidreza and Kermanshahi Sima Mohammad Khan, "Barriers to Support for Parents of Children with Cerebral Palsy: a Qualitative Study", *Journal of Qualitative Research in Health Sciences*, Vol. 3, No. 4, pp. 305–316.
- [2] Allen Reva and Petr Christopher, "Toward developing standards and measurements for family-centered practice in family support programs" in: George HS Singer, Laurie E. Powers and Ardis L. Olson (eds.), *Redefining family support: Innovations in public-private partnerships*, Paul H. Brookes Publishing, Baltimore, 1996, pp. 57–86.
- [3] Aydýn Resa and Nur Hakan, "Family-Centered Approach in the Management of Children With Cerebral Palsy [Serebral Palsili Çocukların Tedavisinde Aile Odaklı Yaklaşım]", *Türkiye Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Dergisi–Turkish Journal of Physical Medicine and Rehabilitation*, Vol. 58, No. 3, pp. 229–235.
- [4] Bjerre Ingrid, Larsson Magnus, Franzon Ann-Marie, Nilsson Margareta, Strömberg Gunilla and Westbom Lena, "Measure of Processes of Care (MPOC) applied to measure parent's perception of the habilitation process in Sweden", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 30, No. 2, pp. 123–130.
- [5] Brkić Miroslav, Stanković Dragana i Žegarac Nevenka, „Očekivanja roditelja dece sa smetnjama u razvoju od usluga u zajednici”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 7, br. 9, str. 211–229.
- [6] Chan Sophelia Hon-Shan, Lau Beverly Pui-Heung, Fong KH, Poon Mei-Ying and Lam Catherine Chi-Chin, "Neuroimpairment, activity limitation, and participation restriction among children with cerebral palsy in Hong Kong", *Hong Kong Medical Journal*, Vol. 11, No. 5, pp. 342–350.
- [7] Davis Kate and Gavidia-Payne Susana, "The impact of child, family, and professional support characteristics on the quality of life in families of young children with disabilities", *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, Vol. 34, No. 2, pp. 153–162.
- [8] Dimitrijević Bojana, „Usluge u zajednici kao podrška roditeljima u pružanju dugotrajne nege deci i mladima sa invaliditetom”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 8, br. 11, str. 113–130.
- [9] Dragojević Nada, *Stres u porodicama sa ometenim detetom*, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2006.
- [10] Dunst Carl, Trivette Carol and Hamby Deborah, "Meta-analysis of family-centered helpgiving practices research", *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, Vol. 13, No. 4, pp. 370–378.
- [11] Dzamonja Ignjatovic Tamara, Milanovic Marko and Zegarac Nevenka, "How services for children with disabilities in Serbia affect the quality of life of their families", *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 68, pp. 1–8.

- [12] Gliem Joseph and Gliem Rosemary, *Calculating, Interpreting, and Reporting Cronbach's Alpha Reliability Coefficient for Likert-Type Scales*, Ohio State University, Columbus, Ohio, 2003. Available from: <http://hdl.handle.net/1805/344> (Accessed 16 October 2015), pp. 82–88.
- [13] Jeglinsky Ira, *Family-Centeredness in Services and Rehabilitation Planning for Children and Youth With Cerebral Palsy in Finland*, PhD thesis, Department of women's and children's health, Karolinska Institutet, Stockholm, Sweden, 2012.
- [14] Karić Jasmina, Medenica Snežana i Miličević Iva, „Teškoće sa kojima se susreću porodice dece sa posebnim potrebama u sadašnjem trenutku”, *Biomedicinska istraživanja*, Vol. 4, br. 2, str. 67–72.
- [15] Khetani Mary, Cohn Ellen, Orsmond Gael, Law Mary and Coster Wendy, “Parent Perspectives of Participation in Home and Community Activities When Receiving Part C Early Intervention Services”, *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 32, No. 4, pp. 234–245.
- [16] King Gillian and Chiarello Lisa, “Family-Centered Care for Children With Cerebral Palsy: Conceptual and Practical Considerations to Advance Care and Practice”, *Journal of Child Neurology*, Vol. 29, No. 8, pp. 1046–1054.
- [17] King Gillian, Kertoy Marilyn, King Susanne, Law Mary, Rosenbaum Peter and Hurley Patricia, “A Measure of Parents' and Service Providers' Beliefs About Participation in Family-Centered Services”, *Children's Health Care*, Vol. 32, No. 3, pp. 191–214.
- [18] King Gillian, King Susanne, Rosenbaum Peter and Goffin Richard, “Family-centered caregiving and well-being of parents of children with disabilities: Linking process with outcome”, *Journal of Pediatric Psychology*, Vol. 24, No. 1, pp. 41–53.
- [19] King Gillian, Rosenbaum Peter and King Sussane, “Evaluating family-centered service using a measure of parents' perceptions”, *Child: Care, Health and Development*, Vol. 23, No. 1, pp. 47–62.
- [20] King Susanne, King Gillian and Rosenbaum Peter, “Evaluating health service delivery to children with chronic conditions and their families: Development of a refined Measure of Processes of Care (MPOC-20)”, *Children's Health Care*, Vol. 33, No. 1, pp. 35–57.
- [21] King Susanne, Rosenbaum Peter and King Gillian, “Parents' perceptions of caregiving: development and validation of a measure of processes”, *Developmental Medicine & Child Neurology*, Vol. 38, No. 9, pp. 757–772.
- [22] King Susanne, Teplicky Rachel, King Gillian and Rosenbaum Peter, “Family-Centered Service for Children with Cerebral Palsy and Their Families: A Review of the Literature”, *Seminars in Pediatric Neurology*, Vol. 11, No. 1, pp. 78–86.
- [23] Law Mary, Hanna Steven, King Gillian, Hurley Patricia, King Susanne, Kertoy Marilyn and Rosenbaum Peter, “Factors affecting family-centered service delivery for children with disabilities”, *Child: Care, Health and Development*, Vol. 29, No. 5, pp. 357–366.

- [24] Law Mary, Petrenchik Theresa, King Gillian and Hurley Patricia, "Perceived Environmental Barriers to Recreational, Community, and School Participation for Children and Youth With Physical Disabilities", *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, Vol. 88, No. 12, pp. 1636–1642.
- [25] Lawlor Katherine, Mihaylov Svetozar, Welsh Brenda, Jarvis Stephen and Colver Allan, "A qualitative study of the physical, social and attitudinal environments influencing the participation of children with cerebral palsy in northeast England", *Developmental Neurorehabilitation*, Vol. 9, No. 3, pp. 219–228.
- [26] McDowell Brona, Duffy Catherine and Parkes Jackie, "Service use and family-centered care in young people with severe cerebral palsy: a population-based, cross-sectional clinical survey", *Disability and Rehabilitation*, Vol. 37, No. 25, pp. 2324–2329.
- [27] Milićević Milena, „Cerebralna paraliza – šta nam literatura govori o složenosti ovog stanja?”, *Beogradska defektološka škola*, Vol. 22, br. 3, str. 53–71.
- [28] Milićević Milena, "The relationship between family-centeredness of service delivery and parental satisfaction with the current home participation of their children with cerebral palsy", *Manuscript in preparation*.
- [29] Milićević Milena and Potić Srećko, "Functional Characteristics of People with Cerebral Palsy in the Adult Age" in: Milan Kulić, Mikailo Kijanović, Keith Storey and Hana Valkova (eds.), *Cerebral Palsy – A Multidisciplinary and Multidimensional Approach International Thematic Collection of Papers*, University of East Sarajevo – Faculty of Medicine Foca, Bosnia and Herzegovina and Association of Special Educators and Rehabilitators of Serbia, 2012, pp. 275–289.
- [30] Molinaro Anna, Fedrizzi Ermellina, Calza Stefano, Pagliano Emanuela, Jessica Galli and Fazzi Elisa, "Family-centered care for children and young people with cerebral palsy: results from an Italian multicenter observational study", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 43, No. 4, pp. 588–597.
- [31] Nedović Goran, Rapaić Dragan, Odović Gordana, Potić Srećko i Milićević Milena, *Socijalna participacija osoba sa invaliditetom*, Društvo defektologa Srbije, Beograd, 2012.
- [32] Pakula Amy Thornhill, Van Naarden Braun Kim and Yeargin-Allsopp Marshalyn, "Cerebral Palsy: Classification and Epidemiology", *Physical Medicine and Rehabilitation Clinics of North America*, Vol. 20, No. 3, pp. 425–452.
- [33] Pallant Julie, *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version 15)*, Third Edition, Open University Press Milton Keynes, UK, USA, 2007.
- [34] Raina Parminder, O'Donnell Maureen, Rosenbaum Peter, Brehaut Jamie, Walter Stephen D, Russell Dianne, Swinton Marilyn, Zhu Bin and Wood Ellen, "The Health and Well-Being of Caregivers of Children With Cerebral Palsy", *Pediatrics*, Vol. 115, No. 6, pp. e626–e636.
- [35] Rapaić Dragan, *Cerebralna paraliza – praksičke i kognitivne funkcije*, Defektološki fakultet, Beograd, 1996.
- [36] Renty Jo and Roeyers Herbert, "Satisfaction with formal support and education for children with autism spectrum disorder: the voices of the parents", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 32, No. 3, pp. 371–385.

- [37] Rosenbaum Peter, "Cerebral Palsy in the 21st Century: What's New?" in: Christopher Morris and David Condie (eds.), *Recent Developments in Healthcare for Cerebral Palsy: Implications and Opportunities for Orthotics (Report of a meeting held at Wolfson College, Oxford, 8–11. September 2008)*, International Society for Prosthetics and Orthotics, Copenhagen, 2009, pp. 25–39.
- [38] Rosenbaum Peter, "Cerebral palsy: what parents and doctors want to know", *BMJ (Clinical Research Ed.)*, Vol. 326, No. 7396, pp. 970–974.
- [39] Rosenbaum Peter, King Susanne, Law Mary, King Gillian and Evans Jan, "Family-Centered Service: A Conceptual Framework and Research Review", *Physical & Occupational Therapy In Pediatrics*, Vol. 18, No. 1, pp. 1–20.
- [40] Rosenbaum Peter, Paneth Nigel, Leviton Alan, Goldstein Murray, Bax Martin, Damiano Diane, Dan Bernard and Jacobsson Bo, "A report: The definition and classification of cerebral palsy April 2006", *Developmental Medicine & Child Neurology*, Vol. 49, Suppl. 109, pp. 8–14.
- [41] Schenker Rony, Parush Shula, Rosenbaum Peter, Rigbi Amihai and Yochman Aviva, "Is a family-centered initiative a family-centered service? A case of a Conductive Education setting for children with cerebral palsy", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 42, No. 6, pp. 909–917.
- [42] Stefánsdóttir Sara and Egilson Snæfríður Thóra, "Diverging perspectives on children's rehabilitation services: a mixed-methods study", *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, Vol. 23, No. 5, pp. 374–382.
- [43] Summers Jean Ann, Marquis Janet, Mannan Hasheem, Turnbull Ann, Fleming Kandace, Poston Denise, Wang Mian and Kupzyk Kevin, "Relationship of Perceived Adequacy of Services, Family – Professional Partnerships, and Family Quality of Life in Early Childhood Service Programmes", *International Journal of Disability, Development and Education*, Vol. 54, No. 3, pp. 319–338.
- [44] Taboroši Marija, *Roditeljska percepcija kvaliteta usluga za decu sa smetnjama u razvoju u Srbiji*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2015.
- [45] Tang Hui Nee, Chong Wan Har, Goh Winnie, Chan WP and Choo Sylvia, "Evaluation of family-centered practices in the early intervention programmes for infants and young children in Singapore with Measure of Processes of Care for Service Providers and Measure of Beliefs about Participation in Family-Centered Service", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 38, No. 1, pp. 54–60.
- [46] Terwiel Michelle, Alsem Mattijs, Siebes Renate, Bieleman Kim, Verhoef Marjolein and Ketelaar Marjolijn, "Family-centered service: differences in what parents of children with cerebral palsy rate important", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 43, No. 5, pp. 663–669.
- [47] van Schie Petra, Siebes Renate, Ketelaar Marjolijn and Vermeer Adri, "The measure of processes of care (MPOC): Validation of the Dutch translation", *Child: Care, Health and Development*, Vol. 30, No. 5, pp. 529–539.
- [48] „Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011.

- [49] Žegarac Nevenka, Džamonja Ignjatović Tamara i Milanović Marko, *Kada nam nedelja dolazi sredom: usluge za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice*, Fakultet političkih nauka i Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu, Beograd, 2014.
- [50] World Health Organization, *ICF Checklist, Version 2.1a, Clinician Form for International Classification of Functioning, Disability and Health*, World Health Organization, Geneva, 2003. Available from: <http://www.who.int/classifications/icf/icfchecklist.pdf> (Accessed 21 April 2016).
- [51] World Health Organization, *International statistical classification of diseases and related health problems (ICD10)*, World Health Organization, Geneva, 2004.

Milena Milićević
Goran Nedović

EVALUATING IMPLEMENTATION OF FAMILY-CENTERED APPROACH IN FAMILIES WITH CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY

Abstract

The aim of the research was to explore the quality of cooperation and support provided by institutions and professionals by determining the level of implementation of family-centered approach. The assessment was conducted from the perspective of parents of children with cerebral palsy, as one of the most difficult conditions whose consequences were also significantly reflected on family functioning. This cross-sectional study included 111 parents of children with cerebral palsy, aged 7–18 years. *The Measure of Processes of Care – MPOC-20* was used. It was noted that the lowest extent of family-centered approach originated from an institution ($p < 0.001$). The strengths of cooperation were reflected in the partnership of parents and professionals, which was characterized by equality, positive and individual approach of experts, as well as by mutual cooperation, compliance and teamwork. A need to improve the quality of provided services by taking into account the family-centered approach was indicated. Clear, open and objective sharing of complete information, both those related to the child and his condition and those that would encourage families to make use of support from the community, were recommended.

Key words:

family-centered approach, cerebral palsy, multiple disabilities, cooperation, services, family support, parental evaluation, perspective of parents.

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

Stručni članak

UDC 316.74:1:929 Njegoš P.P.

Dragoslav Kočović*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Njegošu u čast: socijalne vrednosti u književno-filosofskom delu

Gorski vijenac

Apstrakt

Stvaranje ovoga rada nalagalo je mnoštvo citata koji daju konzistentnost i koherentnost saopštavanju osnovne ideje saobražene u socijalnim vrednostima. Namera nije u prikazu Gorskega vijenca kao dela razdora i sukoba, kako neko iz ovih ili onih razloga želi da označi Njegoša i njegovo celokupno stvaralaštvo. Naprotiv, autor želi da istakne suštinu ovog dela, a to je želja za oslobođanjem od osmanske vlasti, obnovom državnosti, vladavinom prava, kulturnim oporavkom, razmeni ideja, povezivanjem i saradnjom sa narodima i državama. Čini se da je danas celovitost srpske države ozbiljno ugrožena, da preti rasejanje Srba, preti ozbiljan neselektivni upliv onostranog, nespojivog sa vekovima nedrenim i iznedrenim vrednostima dinarskog tipa čoveka. Tim pre treba podsetiti na Njegoševu delu u kome on jasno razlučuje dobro od lošeg, ljudsko od neljudskog, vrlinu od zla. Duhovno nadahnute ukazivanje na duhovna izvorišta nikada nisu suvišna, štaviše duhovno preispitivanje i preispitivanje postupaka je nasušna potreba, posebno danas kada nam je u zemlji i narodu sve razvodnjeno.

Ključne reči:

Gorski vijenac, Njegoš, vera, borba, sloboda, solidarnost, humanost

* dragoslav.kocovic@gmail.com

STRAH, OČAJ, BEZNAĐE I NADA

Turska osvajanja su donela veliku opasnost, nesreću i složenu geografsku, civilizacijsku i političku budućnost Evrope i srpskom narodu: „da opuste zemlju svekoliku”.¹ Njegoš je vrlo svestan toga i kroz reči vladike Danila jadi-kuje nad sudbinom Vizantije koja se u potpunosti predala Turskoj, i žali što je mlada Teodora, zbog dinastičkih borbi, pozivala Turke da unište Srbe i Grke.² Porobljavanje ovog dela Evrope – Balkana ostavilo je strašnu i poražavajuću sliku u svesti naroda koju Njegoš u Gorskom vijencu opisuje kao: „malen svijet za adova žvala”.³ Istovremeno, on uviđa usamljenost malih naroda koji opstojavaju bez ičije pomoći. Vidi da je sudbina naroda potpuno neizvesna, a vladika bez rešenja: „A ja šta ču? Ali sa kime ču?”⁴ Fizičke sposobnosti naroda, odnosno ljudski potencijal je veoma mali: „Malo rukah, malena i snaga, edna slamka među vihorove. Sirak tužni bez nigde nikoga”.⁵ Porobljeni narodi, a posebno Srbi, usahnuli su u svim sferama života: „O kukavno Srbstvo ugašeno”.⁶ Turska osvajanja u potpunosti su ugušila obrazovanje, običaje, tradiciju i duhovni život naroda: „Munar dubi na krst razdrobljeni”.⁷ U sagledavanju stanja u Crnoj Gori, Vladika govori o prošlosti koja opominje, i za to pita kako će oni koji su primili islam moći da žive pred prošlošću koja stalno opominje i lebdi pred očima: „šta će turska vjera među nama? Kuda će te s kletvom pradjeovskom? Su čim će te izić pred Miloša, i pred druge Srpske vitezove, koji žive dokle Sunce grije?”⁸ Ovde Njegoš nema nikakvih dilema: primanje islama jednog dela srpskog stanovništva značilo je njihovo stavljanje na stranu osvajača, smanjivanje rodoljubivog ljudskog potencijala, i jasno ukazuje na neminovnost sukoba na verskoj osnovi. U bezizlazu svoj očaj transformiše u

¹ Govori Vladika Danilo: „Viđi vraka su sedam binjišah! Su dva mača, a su dvije krunе, Praunuka Turkova s koronom! Za njim jata prokletoga kota! Da opuste zemlju svukoliku. Ka skakavac što polja opusti!” P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Muzeji Cetinje, Cetinje 1984, str. 1.

² „Vizantija sada nije drugo... No prćija mlade Teodore; – Zvijezda je crne sudbe nad njom! – Paleolog poziva Murata. Da zakopa Grke sa Srbima”. P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, nav. delo, str. 1.

³ „Ni naest ga, kamoli preesti, – Janko brani Vladislava mrtva! Što ga brani, kad ga ne odbrani”. Isto, str. 2.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ Isto, str. 3.

⁸ Isto.

osudu sopstvene i srbske subbine: „Grdni dane da te Bog ubije, koi si me dao na svetu”.⁹

Uprkos nedaćama vladika gaji nadu, veru, traži pouzdanje i odlučnost. Uočava da nije sve tako crno, da zemlja i narod, ipak, nisu u beznadežnom stanju i da treba računati na stasalu omladinu koju odlikuje hrabrost, pobožnost i rodoljubivost: „Vidiš ove pet stotina momaka! koje čuda snage i lakoće... Njima sila, to je tvoja sila”.¹⁰ Zapaža da se u mладом naraštaju budi nacionalna svest i potreba za borbom i oslobođenjem: „Tek sokolu prvo perić nikne, on ne može više mirovati”.¹¹ Veruje u odlučnost i borbu do konačnog oslobođenja, u kojoj nema nikakve kalkulacije, pa zato traži borbu po svaku cenu: „Borbi našoj kraja biti neće Do istrage Turske ali naše”.¹²

U prirodnim pojавama i fenomenima kao što su magle, oblaci, sjaj sunca i geografskom prostoru Njegoš vidi znake i znamenja za svetliju budućnost i tako željenu slobodu narodima Balkana: „koliko je mora i primorja, ravne Bosne i Hercegovine, Arbanije, upravo do mora, koliko je naše Gore crne, sve je oblak pritisko jednako. Svud se čuje jeka i grmljava, svud ispod nas munje sijevaju, A nas jedne samo sunce grije”.¹³ Nadaju se i duboko veruju u Boga i svoje ruke, a istovremeno prisećaju gorke subbine Kosovske grobnice. U tom spletu pomešanih osećanja i sećanja, nebeske munje im stvaraju viziju krsta od Koma ka Lovćenu i od Skadra do Ostroga.¹⁴ U tome su videli božje predskazanje i nebesko znamenje i njime se nadahnjivali. Opomena srpske i Lazareve subbine vidi se kroz kukavice: „ne valja se ubit kukavica jer su one ščeri Lazareve” a budućnost kroz mlado jato jerebica: „doleće nam jato jerebica”.¹⁵

⁹ Govori vladika Danilo: „Čas proklinjem lanjski po sto putah, U koi me Turci ne smakoše, Da ne varam narodnie nadanie”. Isto, str. 4.

¹⁰ Govori Vuk Mićunović: „Ne, vladiko ako Boga znadeš! Kakva te je spopala nesreća, to no kukaš kao kukavica, A topiš se u Srbske nesreće? Da li ovo svetkovanje nie, Na komu si sabra Crnogorce, da čistimo zemlju od nekrsta”. Isto, str. 4–5.

¹¹ Isto, str. 5.

¹² „Nada nema pravo ni u koga, Do u Boga i u svo ruke; Nadanie se naše zakopalo Na Kosovo u ednu grobnicu – U dobru je lako dobar biti na muci se poznaju junaci”. P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, nav. delo, str. 5.

¹³ Govori serdar Radonja: „I dosta je dobro primarilo, Ka je ovo brdo vazda hladno!” Isto, str. 6.

¹⁴ „Viđeste li čudo i znamenje! Ka se dvije munje prekrstiše, jedna sinu od Koma k Lovćenu, Druga sinu od Skadra k Ostrogu, Krst od ognja živa napraviše, Oh! divan li beše pogledati! U svjet ga iošt nie takvoga Ni ko čuo niti ko video – pomoz Božjejadnjnjem Srbima! I ovo je neko znamenie!” Isto, str. 7.

¹⁵ Govori Vukota Mrvaljević: „Doleće ni jato jerebicah I svakou živu uhvatismo, S toga graja stade među nama! Puštite ih, amanet vi Božji! Jere ih je nevolja nagnala,

POHLEPA, MORAL I SLOBODA

Propast srpske države vidi u slabostima srpskih vladara, oblasnih vojvoda i vlastele u njihovom nepoštovanju tradicije i vrednosti sopstvenog naroda i celovitosti države. Međusobni sukobi doveli su do slabljenja moći države. Takvo ponašanje srpskih velikaša Njegoš označava kao: „smrtno sagrešenje”.¹⁶ Svađe, pohlepa, međusobni sukobi, nestrpljivost, stvorili su dubok jaz unutar (jedinstvene) države i veoma oslabilo njenu odbrambenu sposobnost. Rešenje vidi u moralnom podizanju naroda, a sloboda je moguća samo kroz viteško nadahnuće čije izvorište čini Miloš i njegovi pobratimi: „O Miloše ko ti ne zavidi?”¹⁷ Samo oslojenjeni na svetle primere moralnog ponašanja i delovanja moguće je postignuće slobode, a u isti mah se opominje i upozorava na opasnost od nemoralna, kukavičluka i izdaje: „Brankoviću pogano koljeno! tako li se služi otačastvu”.¹⁸ Osuđuje prozelitizam, odnosno konvertizam, sve jedno, bio voljni ili nevoljni: „plahih i lakomih”.¹⁹ Uprkos velikoj sruštosti osvajača, dobar deo stanovništva sačuvao je svoju veru i tradiciju, bežeći u nepristupačne planinske krajeve: „što se nešće u lance vezati, to se zbeža u ove planine da junacki amanet čuvamo. Divno ime i svetu slobodu”.²⁰ Nesumnjivo da je znatan broj stanovništva nastojao da po svaku cenu sačuva sve ono što u semantičkom smislu sadrži reč srpstvo i slobodu kao uslov autonomnog i sveopštег razvoja. Njegoš govori o sukobu dobra i zla, zloj turskoj vlasti i želji za oslobođenjem. Govori o dva pogleda na svet: kroz kulturu osvajača i njima priklonjenim, s jedne, i autonomne kulture Srba, s druge strane. Namera je, kaže Njegoš, da Srbi sačuvaju svoje kulturne vrednosti i zemlju oslobode bez ikakve namere da sa Turcima i islamiziranim narodom žive zajedno: „đe izdajnik bolji od viteza? Kakvu sablju kažeš i Kosovo? Dal na njemu zajedno ne bismo, Pa ja rva i tada i sada Ti izdao prije i poslije, Obrljao obraz pred svijetom, Pohuli vjeru pradovedovsku, Zarobio sebe u tuđina”.²¹ U opštem

A ne biste niednu hvatali: Utekle su k vama da uteku, A nie su, da ih pokoljete”.
Isto, str. 7–8.

¹⁶ „Bog se dragi na Srbe razljuti! Za njihova smrtna sagrešenja – Naši cari zakon pogaziše – Počeše se krvnički goniti – Jedan drugom vadit oči žive; Zabaciše vladu i državu, Za pravilo ludost izabraše – Neverne im sluge postadoše i Carskom se krvljlu okupaše; Velikaši, proklete im duše! Na komate razdrobiše carstvo, Srbske sile grdnno satriješe; Velikaši, trag im se utro!” Isto, str. 8.

¹⁷ „Ti si žertva blagorodnog čuvstva! Veličanstvo viteške ti duše...” Isto, str. 9.

¹⁸ Isto, str. 9.

¹⁹ Isto, str. 10.

²⁰ Isto.

²¹ Isto, str. 14–15.

sagledavanju društvene stvarnosti Njegoš ističe u prvi plan nemogućnost zajedničkog života Srba sa Turcima. On je svestan da nema suživota, u uslovi ma turskih osvajanja, širenja i porobljavanja. To naglašava i kroz organizaciju života u gradovima toga doba koji su jednim delom služili za utamničenje Srba: „To nisu za ljude gradovi, No tamnica za nevoljne sužnje”.²² Ne miri se sa moćnom silom koja je ophrvala Crnu Goru, već jasno daje do znanja da će se boriti sa verom u Boga, za oslobođenje: „Bić sam božji ja spleten za tebe”.²³

Svaki susret sa islamiziranim populacijom Srbi su koristili da im se suprotstave na ovaj ili onaj način, ne ustručavajući se da ih izvrgnu šali i poniženju: „Vrag donio na sastanak bješe i staroga odžu Brunčevića, i u njega nekakva šišana... Obesio pušku o ramenu pa čepuka tamo i ovamo, po poljani kao svi ostali, a odovud neki od našieh u mimogred pokraj odže mine i tisne mu od lakta rožinu njegovoju u grlic šišani, Božejadni tri stotine druga, sve popada mrtvo od smijeha”.²⁴ Takva šala uzrokovala je međusobni sukob i pogibiju: „Tu se odmah pomutismo grdbo, Pobismo se ognjem iz pušaka, napravismo petnaest nosila, šest našieh i devet njihovijeh”.²⁵

Okupljanje oko starešine i vođe uvek je bio običaj narodni. Vođa je uvek hrabar, odvažan, sa njim se identifikuju svi. Obraćanje vođe i njegova reč je od presudne važnosti za svakog pojedinca, porodicu, pleme i narod u celini: „Svako gleda šta će čut od tebe”.²⁶ Vođa sprečava unutrašnje sukobe, miri, razrešava teškoće: „Ne bojim se od vražjega kota... no se bojim od zla domaćega,

²² Govori knez Janko o oštroy prepirci oko vere između Hamze kapetana i Vuka Mićunovića: „Ja sam bolji, čuj vlaše, od tebe! Bolja mi je vera nego tvoja! Hata jašem, britku sablju pašem! Kapetan sam od careva grada! U nem vladam od trista godina, đed mi ga je na sablju dobio, de su carstvo sable dielile, Tu mu tragu osta za gospostvo. Raspali se Mićunović Vuče, Pa se Hamzi poprimaće blizu: Kakvo vlaše, krmska poturice! Đe izdajnik bolji od viteza? Kakvu sablju kažeš i Kosovo? Dal na njemu za edno ne besmo, Pa ja rva i tada i sada; Ti izdao pried i poslied, Obrlja obraz pred svjetom, Pohulio veru pradjeđovsku, zarobio sebe u tuđina; Što se hvališ gradom i gospodstvom, Svi gradovi što su do nas Turski, Jesam li ih obsuo mramorjem, Te nie su za ljude gradovi, No tavnice za nevoljne sužije? Bić sam Božji ja spleten za tebe, Da se stavljaviš što si uradio!” Isto, str. 14–15.

²³ Isto, str. 15.

²⁴ Govori knez Janko. Isto, str. 15–16.

²⁵ Isto, str. 16.

²⁶ Govori Vuk Mićunović: „Ne drži nas ovako vladiko! No otršaj ovoliko ljudstva, Svako gleda, šta će čut od tebe, A ti si se nešto zamrsio, Nit što zboriš, niti nas otršaš, U obraz si kao zemlja doša – Sam se šetaš polem bez nikoga, Nit što jedeš, nit zaspas možeš, Krupno nešto učiš u pameti, Zbili ti se snovi na Turčina – A ja zebem od mnogo mišljenja”. Isto, str. 20.

bijesna se bratstva isturčila... razluči se zemlja na plemena".²⁷ Stalna previranja, turoban život, tudinska zlodela nagonila su na razmišljanja, okupljanja i zborovanja. Na zborovima su mnogi očekivali brze odluke i još bržu akciju: „Ne drži nas ovako vladikou... svako gleda šta će čut od tebe”.²⁸ Međutim, narodni glavari i vođe sa nestrpljenjem čekaju šta će vladika izgovoriti. On im daje do znanja da poseduje više informacija i na osnovu njih on smirenije gleda na ekonomski, politički, religijske i druge probleme: „ko na brdo, ak i malo stoji, više vidi no onaj pod brdom – Ja poviše nešto od vas vidim, to je sreća dala, al nesreća”.²⁹

U tim vremenskim prilikama turski zulum bio je izuzetno prisutan i intenzivan, ali i pored toga Vladika je još veću opasnost video u prozelitizmu i prihvatanju vrednosti islama od jednog broja Crnogoraca: „Ne boim se od vražeg kota, neka ga ka na gori lista! no se boim od zla domaćega, bijesna se bratstva isturčila”.³⁰ Stanovništvo koje je primilo islamsku veru toliko se identificovalo sa Turcima da gotovo nije bilo razlike u njihovom ponašanju prema Srbima: „Brat je Turčin svuda jedan drugom... sve je pošlo đavoljijem tragom”.³¹ Drugi su, opet, u religijskom sukobu videli ne toliku opasnost i nisu bili za međusobne oštре polemike oko zahteva za borbot protiv nehrišćana: „imaš razlog, al ne toliko! to se moglo sve ljepše kazati, Da mu tako rane ne vrijedaš i grkom ga ne otruješ tugom”.³² Nesumnjivo, da je čovekov život bremenit dobrim i lošim, i tugom i radošću, uspesima i stradanjima, zato je velika mudrost spoznati njihovu večitu povezanost i uslovljenost: „čašu meda još nikao ne popi, što se čašom žuči ne zagrči! čaša žuči ište čašu meda smiješane najlakše se piju”.³³

U razmatranju pravde i pravičnosti vladika uočava dominaciju sile kao prirodnog zakona: „Vuk na ovcu svoje pravo ima, ka' tirjanin na slaba čovjeka”.³⁴ Želja za slobodom i vlastitom organizacijom života zahteva da se ove relacije promene, a promena je jedino moguća silom: „al tirjanstvu stati nogom za vrat, dovesti ga k' poznaniju prava, to je ljudska dužnost najsvetija”.³⁵ U

²⁷ Govori vladika Danilo: „... Ništa mi se nemojte čuditi, Što me crne rastezaju misli, Što mi prsa kipe sa užasom...”. Isto, str. 20.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto, str. 20.

³¹ Isto, str. 21.

³² Govori vojvoda Batrić. Isto.

³³ Isto, str. 22.

³⁴ Govori vladika Danilo. Isto, str. 23.

³⁵ Isto, str. 24.

tom pravcu htenja i želja bilo je u izobilju, mada to nije bilo dovoljno da se postigne sloboda. Ostvarenje tog sna zahtevalo je dugotrajnu i tešku borbu, ljudska i materijalna sredstva. Tražila se i očekivala pomoć sa strane, u ma kakvom obliku: „Da je igde brata u svijetu da požali – ka da bi pomoga“.³⁶ No, uprkos oskudnim sredstvima za oslobođanje niko nije odustajao, uz jasnu svest o žrtvama koje će se za slobodu dati: „Mlado žito navijaj klasove! prije roka došla ti je žetva – divne žetve vidim na gomile, pred oltarom crkve i plemena – čujem lelek gde gore prolama, treba služit časti i imenu – neka bude borba neprestano! neka bude što biti ne može, nek ad proždre, pokosi satana!“.³⁷ Svesni su da oslobođanje ima veliku, pre svega ljudsku cenu i zahteva velike žrtve. Ali su svesni i toga da je njihova žrtva siguran oslonac i inspiracija za buduće generacije: „Na groblju će iznici cvijeće, za daleko neko pokolenje“.³⁸

Uprkos nastojanju da se izvojuje sloboda i stalnoj borbi sa Turcima, kako kaže Njegoš do istrebljenja, pokušavalo se mirnim putem i dogovorom razrešiti sva sporna pitanja i nesuglasice: „Ja bih braćo s obštem dogovora, Da glavare braće poturčene, Dozovemo na obštemu skupu, Da im damo vjeru do rastanka, Eja bi se kako obratili, I krvavi plamen ugasili“.³⁹ Iz mnogo razloga Crnogorci, odnosno Srbi su prelazili u islam. Jedan od razloga je i strah za goli sopstveni život, život svoje porodice i strah za imovinu. Upravo, čitav život satkan je od izazova: „strah životu kalja obraz često“.⁴⁰ Bilo je i međusobnih razgovora o veri, pre svega o povratku na „prađedovsku“ veru: „no primajte veru prađedovsku“.⁴¹ Nisu uspevali, svako je ostajao pri svome. Srbi, naravno, verni svojim vrednostima: badnjacima, Božiću, Vaskrsu i drugim svetkovinama, a najviše kosovskom nadahnuću: „Oh da mi je očima videti! Crnagora izgub da namiri, Tad bi mi se upravo činilo, Da mi svetli kruna Lazareva – E sletio Miloš među Srbe“.⁴² Međutim, razgovori nisu uspevali, svako je ostajao pri svojim uverenjima i nije bilo dogovora – „krst i topuz neka se sudare“. Sudar dva znamenja koja simbolisu dve kulture izazivao je međusobna ubijanja, nasilja svake vrste i ratove. U takvim odnosima i društvenim procesima strada narod: „O prokleta zemljo propala se! Ime ti je strašno i opako – ili imam mladoga viteza, ugrabиш ga u prvoj mladosti! Ili imah čojka za čovještvo, svakoga

³⁶ Govori vladika Danilo. Isto.

³⁷ Isto, str. 25.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, str. 26.

⁴⁰ Isto, str. 29.

⁴¹ Govori vojvoda Batrić, str. 33.

⁴² Isto, str. 30.

mi uze priđe roka!”⁴³ U razgovorima je bilo isključivosti, a i pomirljivih tonova. Jedni su smatrali da je Crna Gora mala, da tu nema mesta za različitosti i za dva vladara: „Zemlja mala od svud stješnjena, s' mukom jedan u njoj ostat može... za dvostrukost ni mislit' ne treba”.⁴⁴ Uprkos ovakvom pristupu bilo je pokušaja za drugačija rešenja, razumevanje i toleranciju: „I ako je zemlja po-uzdana, dvije vere mogu se složiti, ka' u sahan što se čorbe slažu – mi živimo kao dosad bratski. Pa ljubavi više ne trebuje”.⁴⁵

Moralna norma, dobri običaji i patrijarhalni odnosi činili su osnovu međuljudskih odnosa. Kumstvo se negovalo kao krvno-srodnički odnos, uvek sa uvažavanjem i poštovanjem među kumovima: „Da niesam s Banom Milonićem Devetorostruko kumovao, Bih mu mlađu snahu ugrabio, Pa s njom bež'o glavom po svijetu”.⁴⁶ Unutar porodice odnos devera u snahe bio je kao odnos sestre u brata: „tuži mlada devera Andriju, mila sina Milonića Bana koji mu je lane poginuo od turaka u Dugu krvavu”.⁴⁷ U međusobnim odnosima i svakodnevnoj komunikaciji nije čovek navođen na grešku. Naprotiv, znajući da je čovek u nekim situacijama i slučajevima emotivan, neuviđajan, prek i bez dovoljne kontrole, sprečavan je da ne pogreši. Odustajalo se od nekih započetih razgovora i osećanja: „ne pitaj ga amana ti za takve stvari, dok se nije što izblejava”.⁴⁸ Dugo iščekivana sloboda bila je opsesija naroda na prostoru Crne Gore: sloboda je bila ugušena u svim segmentima društvenog života hrišćana. Vera je bila gotovo zabranjena, a krst je bio simbol slobode srpskoga naroda: „Da vi pričam što mi se prisnilo... pet Martinovića digoše se jedan za drugijem i za njima tri-četiri druga... na oltar se od crkve popeše i na njemu krst zlatni metnuše, krst zasija ka na gori Sunce. I sav narod na noge ustade, časnome se krstu pokloniše u tome se razbudih od straha”.⁴⁹ Gora simbolizuje narod, moć, potencijal, a Sunce toplinu, sigurnost i perspektivu. Ovaj san je prihvaćen kao java. U drugome snoviđenju serdar Vukota sanja strica Ozrinića: „kad ali je ono stari Ozro i birani za njim Ozrinić... puče na nas sveke grđne jade. Što u Čevu crkvu ne gradimo, Aranđelu, da ni svud pomaga”.⁵⁰ Međutim, borba za sopstvenu veru i verovanja, slobodu i samostalan razvoj

⁴³ Govori serdar Vukota. Isto, str. 37.

⁴⁴ Isto, str. 32–33.

⁴⁵ Govori kavaz-baša Ferat Začir. Isto, str. 39.

⁴⁶ Govori Vuk Mandušić: „Al je đavo, ali su mađije! Ali nešto teže od oboe – Kad je viđu đe se smie mlada”. Isto, str. 50.

⁴⁷ Isto, str. 50–51.

⁴⁸ Govori knez Rogan. Isto, str. 51.

⁴⁹ Govori Obrad. Isto, str. 51–52.

⁵⁰ Govori serdar Vukota. Isto, str. 52–53.

zahtega odricanja i teške žrtve. Toga su svi Crnogorci bili svesni. Tako u snu Knez Bajko je video: „... Sve oružje svoje u kamate, Bez zla mi se obići ne može, I bez neke bratske pogibie”.⁵¹

DRUŠTVO, KULTURA, HUMANOST, SOLIDARNOST I POŠTOVANJE

U doba Njegoša, komunikacija između naroda, država i regiona bila je veoma slaba. I unutar jedne zemlje jedva da je dolazilo do kretanja stanovništva, koja je uslov za razmenu ideja, iskustava, za otvaranje prema spoljnem svetu. To je bilo uslovljeno retkom naseljenošću, nedostatkom puteva, kulturnom izolovanju, neobrazovanju, slabo razvijenom privredom, trgovinom i sl. Kada bi se desilo da neko ode u drugu zemlju, po povratku svi bi se oko njega okupili da pitaju: „Kakav je narod na te strane”. To su uglavnom bile malobrojne diplomate i trgovci. Oni su bili jedini prenosioci informacija o narodima, događajima i običajima. Tako su u Crnoj Gori saznali kako se živi u Mletačkoj republici. Da se tamo živelo na višem standardu, da su bogatstvo i raskoš prisutni. Ali neka međuljudska ponašanja i prostor gde su ljudi živeli prosto su za Crnogorce bili neshvatljivi. Uske mletačke ulice, prinaseljeni gradovi, težak zadah i neregulisane infrastrukture odudarali su od slobodnog i prostranog planinskog prostora Crne Gore i čistog vazduha: „Gledao sam: po dva međusobom, Đe uprte kakvu ženetinu, Telesine mrtve i lijene, Potegla bi po stotinu oka, Pa je nose kroz gradske ulice, Usred podne, tamo i ovamo, Ne boe se časti, ni poštenja... Českota ih nesretna davljaše, Smrad veliki i teška zapara...”.⁵² Neshvatljivo je bilo i za crnogorski slobodarski duh mletačko ponašanje prema drugim ljudima koje su zarobljavali i smeštali na galije da ih pokreću veslanjem. Jedno ropsko, za Crnogorce neprimereno ponašanje prema čoveku: „O junaštvu tu ne beše ni zbora, Nego behu k' sebi domamili, Domamili pa ih pohvatali, Jadnu našu braću sokolove! Dalmatince i hrabre Hrvate! Pa brodove njima napunili, I tiska ih u svjet bieli, Te dovukuj blago iz sveta”.⁵³ Drugi su kao robovi u lancima radili u brodogradilištu. Za Crnogorce je bilo neshvatljivo zatvaranje ljudi u posebne neuslovne prostorije-zatvore: „Najgore im pak bjehu tavnice, Pod dvorove đe dužde stajaše, U najdublju jamu, koju znadeš, Nie gore no u njih stajati, Konj hočaše u njima crknuti, Čovjek pasče tu svezat' nesćaše, A kamoli čojka nesretnjega”.⁵⁴

⁵¹ Govori knez Bajko. Isto, str. 53.

⁵² Govori vojvoda Draško. Isto, str. 56.

⁵³ Isto, str. 57.

⁵⁴ Isto, str. 58.

Razgovori na skupovima uglavnom su imali u središtu zanimanja borbu za oslobođenje od turskog ropstva, za slobodu vere i potpunu slobodu Crnogoraca, jer im je turska vlast ozbiljno pretila da gotovo uništi osnovna kulturna obeležja. U pogledu oslobođanja podsticaji su dolazili iz naroda. Tako slepi iguman Stefan kaže: „Da podžežem koliko uzmogu, I vaš organj sveti na oltaru, Na oltaru crkve i poštenja”.⁵⁵ „Strašne borbe s' svojim i s' tuđinom!.. Vaskrsenja ne biva bez smrti... Slavno mrite, kad mriet morate”.⁵⁶ Nadahnuće i hrabrost za borbu nalaze u Obiliću. On je prisutan u snovima Crnogoraca: „Noćas na san Obilić proleće, Preko ravna polja Cetinskoga, Na Biela hata ka' na vilu, Oh divan li, Bože dragi, beše!”⁵⁷ Međusobno poverenje za zajedničku borbu i istrajanje utvrđivali su kletvom: „... A ko izda onoga te počne, Svaka mu se stvar skamenila, Bog veliki i njegova sila, U njivu mu seme skamenio! U žene mu đecu skamenio! Od njega se izlegli gubavci, Da ih narod po prstu kažue!...”⁵⁸ Kod čoveka, pa i kod organizovanih zajednica, a posebno kod porobljenog i nemoćnog naroda vlada strah od neizvesne budućnosti. Međutim, ono što u takvom društvenom stanju i stanju duha jeste pokretačka snaga upravo je iskustvo koje je satkano od raznorodnih iz života događaja (rađanje, umiranje, pobeda, porazi, patnja, uspeh, sreća, tuga i dr.): „Sve što biva i što može biti meni ništa nije nepoznato! Šta god dođe, ja sam mu naredan... Svijet ovaj tiran tiraninu... Niko srećan, a niko dovoljan – niko miran a niko spokojan – Sve se čovjek bruka sa čovjekom”.⁵⁹ Negovanje običaja značilo je međusobno druženje, pripadanje zajednici, samopoštovanje i poštovanje drugih. U isti mah podsećanje na prošlost podstiče na međugeneracijsku vezanost, ali se daje naglasak veselosti i lepoti kao božjem daru: „Nema dana bez očnoga vida! Niti prave slave bez Božića!.. Prekršćeni na organj badnjaci... Gusle gude, a kola pjevaju, s' unučadi đedovi igraju, Po tri pasa vrte se u kolo, Sve bi reka jednogodišnjaci... ljepe stvari nema na svijetu, Nego lice puno veselosti... To je upravo blagoslov višnjega”.⁶⁰ Svetkovine su uvek bile pogodan trenutak za podsećanje na značajne događaje i znamenite ljude: „Čuj narode, svi skinite kape! Hoću spomen da činim dušama, Vitezovah našega

⁵⁵ Govori iguman Stefan: „Hoću, braćo, to sam i došao! Ja sam mnoga zažega kandela, Na oltaru crkve pravoslavne; Pa sam sliep doša međuvama”. Isto, str. 92–93.

⁵⁶ Isto, str. 96.

⁵⁷ Govori vojvoda Batrić. Isto, str. 97.

⁵⁸ Govori serdar Vukota. Isto, str. 99.

⁵⁹ Govori iguman Stefan: „Ja sam proša sito i rešeto – Ovaj grdn sviet ispitao – Otriví mu čašu iskapio – Poznao se s grkijem životom...”. Isto, str. 102–103.

⁶⁰ Govori iguman Stefan: „Bog da prosti vesela praznika! Donesite, deco, one gusle, Duša mi ih, vaistinu, ište, Da propoem, od davno niesam, Ne primi mi Bože za grehotu, Ovako sam starac naučio”. Isto, str. 100–102.

naroda... Nepobedivog mladoga Dušana! Obilića, Kastriota Đura! Zrinovića, Ivana, Milana! Strahinića, Relju krilatoga! Crnovića, Iva i Uroša! Cmiljanića, Vojvodu Momčila! Jankovića, devet Jugovića, i Novaka po radi Halaka! I ostale naše vitezove – Na nebu im duše carovale, Ka im ime na zemlji caruje”.⁶¹ Praznici su ujedno dobra prilika za podsećanje na dobre primere uvažavanja i međusobnog žrtvovanja bračnih drugova, odnosno supružnika: „Udarilo dvesta haračlija. Poturica ljuta Arnauta. Na krvavu Radunovu kulu. Sam se Radun u kulu nagnao. I snjim žena njegova Ljubica; Žena mlada ama soko sivi. Puni puške svome gospodaru. Radun gađa s' prozora od kule... Popijeva tanko glasovito; Pripijeva Baja i Novaka! Pripijeva Draška i Vukotu! I dva Vuka od sela Trnjina. Markovića i Tomanovića! A klikuje i žive i mrtve”.⁶² Sa poštovanjem su se Crnogorci odnosili prema starijim ljudima. Posebno divljenje pokazivali su prema starijim mudrim osobama: „Ti nesi sliep igumane, Kad si tako mudar i pametan! Budale su s' očima slipe, – koe vide a zaludu vide – Trebaju im – za proste potrebe Ko ostaloj isto životini”.⁶³

Ljubav prema oružju kod Crnogoraca bila je proizvod stalne borbe za slobodom, i to borbe u uslovima skromne materijalne osnove. Vremenom su oružje i Crnogorci srastali jedno sa drugim čineći ne samo naviku već i nerasidivo jedinstvo. Za gorštaka sa crnogorskih prostora oružje je deo ličnosti i znak prepoznavanja. Razdvajanje sa oružjem vlasnik bi često propratio sa velikim žalom: „A u razdvoj boja krvavoga. Najpotonja, koja puče – Turska, Džeferdara držah pred očima, Prestriže ga, ostala mu pusta! Po remiku ka da trska beše!! Više žalim pusta džeferdara. No da mi je ruku okinula! – Ža mi ga je ka' jednoga sina-Ža mi ga je ka' brata rodnoga – Ere beše puška mimo puške, Srećan beše, – a uboit beše – Oko njega ruke ne previjah, Svagda beše kao ogledalo, U hiljadu drugieh pušakah, Poznati ga ščaše kada pukne”.⁶⁴ Uprkos značaju i važnosti posedovanja oružja Njegoš je znao da su hrabrost, odvažnost i veština rukovanjem oružjem od presudnog značaja: „Mrki Vuče, podigni brkove! Da ti viđu toke na prsima, Da prebroim zrna od pušakah, Kolika ti toke izlomiše, Mrtvu glavu ne diže iz groba! Ni prekova bistra džeferdara! Zdravo tvoja glava na ramena! Ti ćeš pušku drugu nabaviti, A u ruke Mandušića Vuka, Bi će svaka puška uboita!”⁶⁵

⁶¹ Govori iguman Stefan. Isto, str.109–110.

⁶² Govori Vuk Mandušić. Isto, str. 114–115.

⁶³ Govori serdar Vukota. Isto, str. 96–97.

⁶⁴ Govori Vuk Mandušić, Isto, str.115.

⁶⁵ Govori vladika Danilo. Isto, str. 116.

ZAKLJUČAK

Vladika crnogorski Petar II Petrović Njegoš je šesti od osam vladara u nizu koji su vladali od 1698. do 1918. godine. Svojim radom nastavio je tradiciju cetinjskih vladika dajući podsticaj oslobođilačkom pregnuću plemena koja su živela na prostoru današnje Crne Gore, a koji je od rimskog doba menjao nazive: Dioklija i Trivunija, Zeta i Duklja, Primorske zemlje, Crna Gora brda i primorje, Crna Gora i brda. Topografski, termin Crna Gora se javlja u drugoj polovini 15. veka i pokriva površinu od 1.500 km kvadratnih Gornje Zete (vladali Crnojevići) stenoviti prostor četiri nahije: Katunska, Riječka, Lješanska i Crmnica. Od 19. veka termin Crna Gora pokriva čitav prostor koji je postepeno oslobođan. Snažan zamah i podsticaj oslobođanju dat je znamenitim bitkama na Krusima i Martinovićima 1796. godine, uspešno završen Berlinskim kongresom 1878., Balkanskim ratom 1912. i Prvim svetskim ratom od 1914. do 1918. godine. Njegoš je bio odličan poznavalac prošlosti naroda i kultura i znao je da je prostor Crne Gore činio kičmu srednjovekovne srpske države. Zbog toga u svome duhovnom stvaralaštvu polazi od vrednosti i tradicije srpskoga naroda i znamenitih vladara dinastije Nemanjića. Osnova njegovog političkog i državničkog rada je obaveštavanje u njegovo vreme, uticajnih država, o teškom položaju Srba pod osmanskom vlašću i nužnosti borbe za oslobođanjem. Istovremeno sa političkim radom duhovno stvara, a inspiraciju za svoja dela nalazi u tradiciji srpskoga naroda iz doba kraljevstva i carstva. Premisa Gorskog vijenca je upravo Kosovski boj i srpska žrtva za očuvanje sopstvene kulture i duhovnih vrednosti.⁶⁶ Vrednosti koje Njegoš neguje i koje oživljava, kako sam kaže, „u kukavnom srpstvu ugašenom“, nalazi u vrelu srpskih običaja, predanja, stvaralaštva i vere. Omiljeni likovi iz

⁶⁶ Zapad, iz neznanja i nerazumevanja, ili iz znanja ali iz političkog interesa se čudi i pita: zašto slavimo kosovski poraz? Ja im odgovaram: mi ne slavimo ni poraz ni pobedu, ali sigurno da bitku na Kosovu polju slavimo u znak zahvalnosti svim srpskim junacima učesnicima bitke koji su bez svake sumnje svesno i hrabro dali svoj život za odbranu svoje zemlje i svoga naroda. Uostalom: „Ni jedan jedini savremeni spomenik – nastao pod utiskom samog boja... ne govori o turskoj pobedi“. Ima pisanih podataka da je Notr Dam u Parizu zvonila za pobedu hrišćana na Kosovu polju, da je Firentinska republika čestitala Srbima (kralju Tvrtku) na pobedi u Kosovskom boju. Ne od male važnosti je i to da se Bajazit odmah sa Kosova polja vratio u Aziju, jer nije imao nikakve snage da krene dalje, morao je natrag. Posle boja na Kosovu polju u Srbiji 71. godine nije bio ni jedan jedini osmanlija. Da je bar malo ljudskosti na Zapadu slavili bi sa nama, jer je tu osakaćena osmanska sila, svi njihovi kasniji pokušaji da nastave dalje od Srbije bili su nedovoljno ubojiti. Kosovski boj je zaustavio azijate gotovo čitav vek, a to je bilo više nego dovoljno da se sever i zapad ondašnje Evrope u svakom pogledu pripreme za odbranu. Vladimir Jovičić, Milorad Petrović, Olja Jovičić, *Kosovo u svesti i nadahnuću srpskoga naroda*, Nova knjiga, Beograd 1988, str. 60.

prošlosti srpske države su kosovski junaci koje podiže na pijedestal najvećih koje krase vrline: hrabrost, odvažnost, poštenje, solidarnost, humanost, rođeljublje, slobodarstvo. Među njima Miloš zauzima najviše mesto svojom hra-brošću, poštenjem i samožrtvovanjem za čast, veru i domovinu. Kroz ovaj lik on podstiče buđenje i prosvetljenje potonulog srpskstva: „moje pleme snom mrtvijem spava”. Književno-filosofska vrednost Gorskog vijenca je u tome što autor nastoji da poveže rasturenu horizontalu i uspostavi duhovnu vertikalnu od doba srpskog srednjevekovnog carstva do njegovog doba sa krajnjim ciljem oslobođanja i obnavljanja srpske države na vrednostima hrišćanstva, slobode, pravde, solidarnosti i humanizma. Podsećanjem na Njegoševa dela osvežavamo sećanje na stradanje srpskog naroda i shvatanje da nema slobode bez sopstvene države. Dok je on stvarao sa nadom u oslobođanje, mi danas živimo u strahu od rasturanja srpske države za čije obnavljanje je Njegoš davao duhovni doprinos. Zbog toga je veoma važno da u složenim međunarodnim odnosima i agresivnim interesima velikih sila, posebno grupi zemalja Zapadne Evrope predvođenih Sjedinjenim Američkim Državama, podastremo naše interese i da za njih istrajemo po svaku cenu. Prošlost svih naroda, a posebno srpskog, nedvosmisleno pokazuje da je mnogo teže i dugotrajnije oslobođanje od osvajača, nego odbrana već postojeće države i njenih vrednosti: običaj, tradicija, pravo, religija, odnosno njenog kulturnog, političkog, socijalnog i ekonomskog uređenja.

BIBLIOGRAFIJA⁶⁷

- [1] Brborić, Branislav, „Porijeklo, dometi i odmeti lingvističke montenegristike” u: *Raspeće jezika srpskoga*, br. 4, Nikšić, 2005, str. 14–23.
- [2] Čubrilović, Vasa, *Odabrani istorijski radovi*, Narodna knjiga, Beograd, 1983, str. 9–180.
- [3] Dašić, Miomir, *Ogledi iz istorije Crne Gore* (Studija o događajima od XVIII vijeka do 1918), Istoriski institut Crne Gore, Podgorica, 2000.
- [4] Dašić, Miomir, *Nezaobilazno u istoriografiji Crne Gore* (Prilozi nauci), Crnogorska akademija nauke i umjetnosti, Podgorica, 2003.
- [5] Jovičić, Vladimir, Petrović, Milorad, Jovičić, Olja, *Kosovo u svesti i nadahnuću srpskoga naroda*, Nova knjiga, Beograd, 1988.

⁶⁷ Celokupna navedena literatura služila je za izradu zaključka ovoga rada. Smatram da sam navođenjem određenih perioda i događaja približio čitaocu prošlost, razvojni tok i dodirnuo sadašnjost, a sve to u funkciji isticanja vrednosti i značaja Njegoševog *Gorskog vijenca*.

- [6] Kočović, Dragoslav, „Političke, ekonomski i socijalne posledice okupacije južne srpske pokrajine Kosova i Metohije”, *Srpska politička misao*, IPS, br. 2, Beograd, 2012.
- [7] Njegoš, Petar II Petrović, *Gorski vijenac*, Muzeji Cetinje, Cetinje, 1984.
- [8] Njegoš, Petar II Petrović, *Ogledalo srpsko*, Obod Cetinje, Prosveta, Beograd, 1981.

Dragoslav Kočović

IN NJEGOŠ'S HONOR: SOCIAL VALUES IN THE
LITERARY-PHILOSOPHICAL WORK
THE MOUNTAIN WREATH

Abstract

Writing of this paper required a lot of quotations contributing to the consistency and coherence of the presentation of the main idea in accordance with social values. Our intention is not to present *The Mountain Wreath* /*Gorski vijenac*/ as the image of cleavage and conflict, as Njegoš and his entire opus are sometimes and for various reasons presented. On the contrary, the author wants to emphasize the essence of this work, which is the desire for liberation from the Ottoman rule, through renewal of statehood, rule of law, cultural recovery, exchange of ideas, connections and cooperation with peoples and states. It seems that today the wholeness of the Serbian state is seriously endangered, with threatening dispersion of Serbs and severe unselective influence of the other, unconnectable with the long-shaped values of the Dynaric type. This is one more reason to be reminded of the Njegoš's work, in which he clearly distinguished good from bad, human from inhumane, virtue from evil. There is never too much of spiritual inspiration and pointing to spiritual origins – on the contrary, spiritual reconsideration and challenging of actions is a vital need, particularly today when everything in our country and in our people has been diluted.

Key words:

The Mountain Wreath, Gorski vijenac, Njegoš, faith, fight, freedom, solidarity, humanity.

MEĐUNARODNI ODNOSI

Pregledni naučni članak

UDC 327::911.3(497)

Константин Лобанов*

*Белгородский юридический институт Министерства внутренних дел
Российской Федерации имени И. Д. Путилина*

Западные Балканы и Сербия в ракурсе геополитического анализа современной ситуации в регионе

Аннотация

В настоящей публикации осуществляется попытка рассмотреть современную ситуацию в регионе Западных Балкан с точки зрения классических геополитических научных подходов. Автор исходит из определения региона как типичного метаполя, т. е. территории, одновременно осваиваемой несколькими мировыми лидерами с целью обеспечить там контроль над основными геополитическими линиями. Основными акторами геополитического соперничества в регионе автор определяет коллективный Запад (США и их ближайших союзников по НАТО), Турцию и Россию. В публикации значительное место отводится освещению процесса продвижения акторами своих геоэкономических проектов на территории Западных Балкан как основного средства усиления собственного влияния в регионе. Республика Сербия, являясь заметным участником внутрирегиональных политических процессов, объективно приковывает к себе внимание акторов геополитического соперничества, что создает дополнительные риски для стабильности в этой стране и в то же время открывает для нее определенные возможности в социально-экономической сфере.

Ключевые слова:

геополитическое соперничество, геополитическое метаполе, геополитические линии, геополитическое поле, мировые и региональные державы, Западные Балканы, Республика Сербия

* lobanov.politika@gmail.com

ВСТУПЛЕНИЕ

Конец второго десятилетия нового века ознаменовался возрождением классических геополитических подходов в мировой политике. Идеи американской, британской и германской школ о пространственном измерении мощи государств, территориальных захватов как способе обеспечения господства снова оказались востребованными¹. Главным пользователем этого контента стал коллективный Запад во главе с США, утративший по ряду причин уверенность в своем глобальном лидерстве. Основы устоявшегося в последние десятилетия миропорядка были расшатаны выходом Китая на геополитическую арену, внешнеполитическим и внешнеэкономическим ренессансом России, усилением международной субъектности ряда неподконтрольных Западу региональных держав. Определенную дезорганизацию лидерского ядра вызвал внутристоронний кризис в США. Эти факторы напрямую способствовали переходу коллективного Запада и, прежде всего, США к новой волне экспансии и расширению зон влияния. Объектами притязаний стали Россия и постсоветское зарубежье, Ближний Восток и Балканы. При этом в двух первых макрорегионах ведется открытая и латентная агрессия в форме *proxy war*. Вслед за мировым лидером к геополитическим средствам реализации и защиты своих внешнеполитических интересов прибегают некоторые влиятельные региональные игроки, например, Турция. Имея в прицеле те же самые, что и Запад территории, Турция наращивает там свое присутствие, в том числе и военное. Россия, которая всегда рассматривала пространство по периметру собственных границ как зону национальной безопасности, вынуждена реагировать на попытки других интересантов выдавить ее оттуда и, с другой стороны, пытается противодействовать проникновению в эту зону разного рода глобальных угроз и, в первую очередь, международного терроризма.

Так или иначе, евразийские просторы на наших глазах превращаются в грандиозное метаполе, в пределах которого разворачивается классическое геополитическое противоборство. Ближайшей промежуточной целью этого соперничества становится превращение метаполя в геополитическое поле, т.е. среду, контролируемую одним государством или союзом государств посредством создания там опорных точек и обеспечения господства над стратегическими линиями, составляющими вместе структурообразующие факторы организации геополитического

¹ См., например: Nicolas Spykman, *The Geography of the Peace*. Harcourt, Brace and Company, New York, 1944; Хэлфорд Джон Маккиндер, Географическая ось истории, *Полис*, 1995, № 4, сс. 162–169; Карл Хаусхофер, *О геополитике. Работы разных лет*, Мысль, Москва, 2001.

пространства². Конечной точкой затеянной рядом игроков конфронтации считается утверждение мирового господства и, в ряде случаев, достижение регионального лидерства. Балканский регион, и, даже более узко Западные Балканы, сегодня стали ключевым сегментом евразийского метаполя, где столкнулись интересы и притязания субъектов геополитического конфликтного взаимодействия.

ЗАПАДНОБАЛКАНСКИЙ РЕГИОН В ИМПЕРСКИХ ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИХ РАСЧЕТАХ КОЛЛЕКТИВНОГО ЗАПАДА

В своих внешнеэкономических и военно-политических планах коллективный Запад традиционно рассматривает Балканский регион не с точки зрения его ресурсной базы, как в случае с Ближним Востоком или Центральной Азией, а с позиции уникального геостратегического расположения этой территории. В экономическом ракурсе Балканы – это наиболее короткий и дешевый путь транзита углеводородов из газонефтеноносных полей Передней Азии в Европу и далее через океан³. В военном отношении полуостров представляет собой идеальную площадку для организации блокады любой посторонней активности в акватории Средиземного моря и может использоваться в качестве тыловой базы на случай ведения боевых действий в черноморском бассейне. Также стоит учесть, что при условии поглощения всех балканских стран блоком НАТО, регион замкнет собой балтийский, азиатский, черноморский и средиземноморский фланги обороны Атлантического альянса и это будет способствовать превращению европейского континента в гомогенное военно-политическое пространство.

Исходя из этих соображений, коллективный Запад и особенно дистанцирующиеся в последнее время от него в экономическом и военно-политическом плане Соединенные Штаты Америки, стремятся «...обеспечить такую ситуацию, при которой ни одна держава не контролировала бы данное геополитическое пространство, а мировое сообщество имело

² Наум М. Сирота, *Геополитика. Краткий курс*, Питер, Санкт-Петербург, 2006, с. 13.

³ З. Бжезинский, в частности, указывал, что Балканы, «... расположенные по обе стороны неизбежно возникающей транспортной сети, которая должна соединить по более правильной прямой самые богатые районы Евразии и самые промышленно развитые районы Запада с крайними точками на Востоке... имеют важное значение с геополитической точки зрения». См.: Збигнев Казимеж Бжезинский, *Великая шахматная доска*, Международные отношения, Москва, 1998, с. 79.

бы к нему беспрепятственный ...доступ»⁴. Иными словами, для обеспечения полного доминирования США должны сосредоточиться на формировании в балканском регионе собственных опорных точек и сети стратегических коммуникаций, которые находились бы под их полным контролем. Подобные проекты уже существуют, а многие близки к завершению. Речь идет в первую очередь о так называемом «Южном газовом коридоре», предполагающем транспортировку азербайджанского, а в перспективе туркменского и казахского газа в Европу. Основу проекта составляют сегменты: «Шах-Дениз 2» (реализован на уровне 93%), «Южно-кавказский трубопровод», соединяющий Азербайджан и Грузию (готов на 85%), Транс-Анатолийский трубопровод (ТАНАП) (реализован на 72% и войдет в строй в 2018 г.), Транс-Адриатический трубопровод (ТАР) (уровень исполнения – 42%)⁵. Ключевым сегментом всего сетевого проекта является ТАР – «бытовое горло», к которому сходятся все остальные сегменты, и он проходит через Западные Балканы. Это и есть та самая опорная точка, позволяющая США контролировать основные geopolитические линии в регионе, а значит – и сам регион⁶. Не исключено, что американское экономическое присутствие на Балканах в ближайшей перспективе будет только усиливаться. В планах администрации Д. Трампа выдвинуть Соединенные Штаты на глобальный рынок сжиженного природного газа (СПГ) в качестве нетто-экспортера. По мнению Белого дома, это может увеличить доходы федерального бюджета на 118 млрд \$⁷. Замысел предполагает, что Северо-Восток и Юго-Восток Европы покроется терминалами по приему американского СПГ, и балканским странам, имеющим выход к Адриатическому и Черному морям, в этой программе отводится значительное место. О чем Президент Д. Трамп открыто заявил на саммите «Трех морей» в Варшаве (июль 2017 г.)⁸.

⁴ Збигнев. К. Бжезинский, Указ. соч., с. 95.

⁵ Ирина Джоберидзе, *США добрались до российского газа*, Available from: <http://www.rosbalt.ru/2017/06/08/1621521.html> (Accessed 28 July 2017).

⁶ Предполагается, что объем экспорта газа по Южному транспортному коридору к 2020 г. будет доведен до 30-40 млрд кубометров в год, а в случае необходимости пропускная способность коридора может быть доведена до 60 млрд кубов.

⁷ *President Donald J. Trump Unleashes America's Energy Potential*, The White House, Office of the Press Secretary. Available from: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2017/06/27/president-donald-j-trump-unleashes-americas-energy-potential.html> (Accessed 28 July 2017).

⁸ См.: *Трамп намерен снизить «газовую зависимость» европейских стран от Москвы*. Available from: <http://www.rosbalt.ru/world/2017/07/04/1627843.html> (Accessed 29 July 2017).

Вполне логично, что подобные масштабные проекты не могут остаться без силового прикрытия. Поэтому финансово-экономическая доминанта США и Запада в балканском регионе будет дополняться военной и военно-политической монополией. С этой целью запущена и выполняется программа «атлантизации» Балкан. Большинство стран полуострова уже являются членами НАТО. Символичным стало вступление в блок Черногории в июле 2017 г. С приходом этой страны все побережье Адриатического моря стало подконтрольным НАТО, и в скромом времени там появятся новые американские опорные точки – военно-морские и сухопутные базы, аналогичные *Camp Bondsteel* в Косово⁹. Остальные страны полуострова так или иначе сопряжены с трансатлантическим содружеством через различные партнерские или ассоциативные отношения¹⁰. Вместе с тем, США не устраивают «белые пятна» на карте осваиваемого ими геополитического пространства. Американская дипломатия усиленно работает над тем, чтобы понудить правительства Сербии, Боснии и Герцеговины и Македонии к вступлению в НАТО. В этих целях в западнобалканском регионе искусственно обостряются межэтнические отношения, стравливается друг с другом славянское и неславянское население. Так, например, в Косово были проведены досрочные парламентские выборы, победу на которых одержал созданный при поддержке западных дипломатов и резидентуры союз ультранационалистических партий, возглавляемых бывшими полевыми командирами «Освободительной армии Косово» во время войны с Сербией. Этот блок напрямую заявил о курсе на этническую государственность и готовности депортировать сербское этническое меньшинство с территории края¹¹. В Боснии и Герцеговине за счет политической дискриминации сербской общины и создания трудностей в управлении Республики Сербской со стороны контролируемого Западом Президиума создается опасный прецедент, грозящий приведением в исполнение резолюции

⁹ *Camp Bondsteel* является одной из крупнейших американских баз в Европе (более 7 тыс военнослужащих), наряду с **Ramstein Air Base** в Германии (35 тыс военнослужащих). Площадь базы составляет 3.86 кв км (955 акров), длина внешнего периметра – около 11.3 км (7 миль).

¹⁰ Республика Сербия, например, имеет ряд таких соглашений с НАТО, в том числе *Status of Forces Agreement (SOFA)* и *Individual Partnership Action Plan (IPAP)*, предусматривающих сотрудничество между сторонами во всех сферах военной деятельности.

¹¹ Александр Чурсин, *Навыборах в Косово победила коалиция «полевых командиров»*. Available from: <http://www.novayagazeta.ru/articles/2017/06/13/72785-na-vyborah-v-kosovo-pobedila-koalitsia-poleyh-komandirov.html> (Accessed 29 July 2017).

парламента этого энтитета от 22 февраля 2008 г. о праве выхода боснийских сербов из состава федерации¹². В Македонии из-за вмешательства извне в избирательную систему страны создан permanentный политический кризис, препятствующий сохранению пропорционального представительства славянской и албанской общин в органах власти и управления. Эта ситуация стала питательной почвой для беспорядков и столкновений на этнической и конфессиональной основе¹³.

Создавая сложности во внутренней политике западнобалканских государств, Запад исподволь подталкивает народы и правительства сделать выбор в пользу НАТО и Европейского союза, членство в которых позволит якобы раз и навсегда «снять» болезненные региональные этно-конфессиональные и территориальные разногласия. В качестве образца решения этих проблем предлагается уже обкатанный «косовско-черногорский вариант». Так, ускоренный процесс евроинтеграции Косово, с одной стороны, и вступление Черногории в НАТО, с другой стороны, подается как эффективный способ урегулирования двух актуальных для этих стран проблем: определения статуса славянского этнического меньшинства на севере Косово и мусульманского – в северной части Черногории (Санджак) и проведения окончательной демаркации границы. Сегодня washingtonские и брюссельские дипломаты навязывают этот шаблон Сербии для решения «косовского вопроса», предлагая стране вступить в НАТО и ЕС без Косово. Очевидно, что действия западных политиков и военных не учитывают ни общественное мнение, ни позицию руководства Сербии, но вполне вписываются в geopolитические руководства по освоению пространства в соответствии с принципом *quod principi placuit, legis habet vigorem*.

Таким образом, можно утверждать, что «баланская» стратегия коллективного Запада и, прежде всего, США как его лидера представляет собой использование комбинации геоэкономических и geopolитических инструментов, экономических, военных и военно-политических средств для закрепления монопольного положения в регионе. По сути, такая практика является выражением и продолжением традиционной для Запада экспансионистской имперской стратегии, направленной на поглощение пространств по всему миру и утверждение глобального лидерства за счет таких поглощений.

¹² Боснийские сербы могут попытаться выйти из состава Боснии. Available from: <https://www.svoboda.org/a/436089.html> (Accessed 29 July 2017).

¹³ Рафаэль Фахрутдинов, Македонцы бьют албанцев в парламенте. Available from: https://www.gazeta.ru/politics/2017/04/27_a_10647611.shtml (Accessed 29 July 2017).

ЗАПАДНЫЕ БАЛКАНЫ И ПЛАНЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ ГЕГЕМОНИИ ТУРЦИИ

В отличие от коллективного Запада и США Турция далека от идеи глобального господства в силу собственной ресурсной ограниченности. Предел и ближайшая стратегическая цель для Турецкой Республики – это восстановление главенствующего положения в регионах, примыкающих к территориальным границам государства, т. е. обретение статуса мультирегионального лидера¹⁴. Следуя поставленной цели, руководство страны сформулировало и занялось продвижением доктрины, соответствующей этим замыслам. Доктрина предполагает восстановление могущества Турции времен Османской империи, отчего и получила условное название «неоосманизма»¹⁵. Согласно задуманному, Турция должна вытеснить других конкурентов из близлежащих регионов Ближнего Востока, Южного Кавказа, Балкан и в перспективе, возможно, тюркоязычных государств Центральной Азии, и превратить это обширное пространство в собственное геополитическое поле.

Несмотря на то, что турецкие амбиции ограничиваются региональными рамками и выглядят скромнее претензий глобальных игроков, эта страна использует сходный с ними инструментарий реализации целей внешней политики¹⁶. При этом в ряде случаев приоритет отдается средствам *«smart power»*, воздействию экономических, демографических, идеологических, религиозных и культурологических факторов на объект влияния. В частности, по такому пути Турция пошла в регионе Западных Балкан. Стоит привести слова экс-министра иностранных дел А. Давутоглу: «Турция имеет право влиять на порядок отношений на Балканах, дабы защитить свое историческое наследие. Мы желаем видеть новый регион, основанный на политических ценностях и куль-

¹⁴ Данная цель была поставлена еще в период политического восхождения правящей сегодня в Турции Партии справедливости и развития (*Adalet ve Kalkınma Partisi*). См.: Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konutu*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

¹⁵ Константин Н. Лобанов, Неоосманизм как турецкий вариант имперской модели модернизации и развития, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka Univerziteta i Beogradu*, Godina X, Broj 15, str. 117–133.

¹⁶ Турецкая практика силового освоения пространства и создания военных опорных точек в пределах намеченного геополитического поля наиболее отчетливо проявляется на Ближнем Востоке (военные действия в Сирии и Ираке), в зоне Персидского залива (военные базы в Катаре), а также на Южном Кавказе (активное внедрение в военную инфраструктуру Грузии и Азербайджана).

турной гегемонии. Это и были Оттоманские Балканы. Мы обновим эти Балканы»¹⁷. «Обновление», а, по сути, новое освоение региона активно осуществляется по экономическим каналам – инвестиции, торговая политика, скупка недвижимости, получение подрядов на строительство стратегически важных объектов. Турецкие инвестиции в экономику западнобалканских государств довольно впечатляльны: в сербский хозяйственный комплекс уже вложено 110 млн \$¹⁸, инвестиции в Македонию составили 91 млн \$¹⁹, в Боснии и Герцеговине Турция стала четвертым национальным партнером по росту инвестиций, которые в 2013 г. достигли 138 млн. \$²⁰, инвестиции в Албанию превысили 40 млн \$²¹. Всего же прямые турецкие инвестиции в Западные Балканы увеличились с 30 млн \$ в 2002 г. до почти 190 млн \$ в 2013 г., что составило прибавку в 530%²². Турция предпочитает осуществлять инвестиции в стратегически важные отрасли экономики региона, реализуя здесь масштабные инфраструктурные проекты. Среди них крупнейшими являются строительство региональных автотрасс в Косово, Албании, Сербии и Черногории и покупка 49 % акций боснийской национальной авиакомпании *BiH Airlines*. Кроме того, турецкие бизнесмены инвестируют в связь, банковское дело, горнодобывающую промышленность и торговлю²³. Так в 2016 г. Турция купила в Сербии крупный Чачанский банк и текстильную фабрику в Крупане, а в 2011 г. на турецкие деньги в Санджаке был создан торгово-экономический центр с жилыми и административными кварталами, зоной свободной торговли общей стоимостью в 1.6 млрд €²⁴. Довольно динамично Турция продвигает свои

¹⁷ Цит. по: Олег Валецкий, *Война на Балканах еще не закончилась*. Available from: <http://www.geo-politica.info/voyna-na-balkanakh-eschyo-ne-zakonchilas.html> (Accessed 31 July 2017).

¹⁸ Вера Стайчич, *Инвестиции Турции могут повлиять на Сербию*. Available from: <http://www.info-balkan.ru/investicii-turcii-mogut-povliyat-na-serbiyu.html> (Accessed 31 July 2017).

¹⁹ Адриано Ремиди, *Турецкое вторжение на Западные Балканы: перспектива евроатлантического перемирия*. Available from: <http://www.magazines.russ.ru/vestnik/2013/36> (Accessed 31 July 2017).

²⁰ Там же.

²¹ Анна В. Глазова, *Политика Турции на Западных Балканах*, Проблемы национальной стратегии, 2013, № 2, с. 28.

²² Адриано Ремиди, Указ. публ.

²³ Анна В. Глазова, Указ. публ., с. 28.

²⁴ См.: *Турция претендует на Балканы*. Available from: <http://www.http://vo-stexpress.org/turtsiya-pretenduet-na-balkanyi/> (Accessed 31 July 2017).

торговые интересы. Так, если в 2001 г. общий объем турецкого экспорта на весь регион Западных Балкан составлял 90 млн \$ и к 2010 г. увеличился до 363 млн \$, прибавив 535%, то в 2015 г. товарооборот только с Сербией приблизился к 1 млрд € (разумеется, как и во всех других случаях, с балансом внешней торговли в пользу Турции)²⁵. Быстрому освоению региона турецкими товарами во многом способствовало создание зон свободной торговли и открытие соответствующих рынков в мусульманских анклавах Боснии и Герцеговины, Сербии, Черногории, Македонии, а также в Косово и Албании.

Одновременно с экономическим проникновением в регион Турция осваивает его демографически. Турецкие организации устраивают переселение мусульман из Ближнего Востока на Балканы, для чего массово ск与否ют там земли и дома, строят целые жилищные комплексы на тысячи квартир²⁶. Как правило, переселенцы прибывают из лагерей беженцев, которые контролирует Турция, и процесс этот наложен настолько, что есть основания говорить об установке планомерного миграционного моста Ближний Восток – Западные Балканы²⁷. Цель Турции – создать «критический перевес» мусульманского населения в ряде ключевых точек региона и усилить таким образом там свои позиции. При этом речь ведется не только о «мусульманских Балканах», где албанцы, косовары и босняки всегда были исторической опорой турок, но также и о влиянии на Македонию, Черногорию, Сербию и Хорватию, в которых доля мусульманского населения составляет соответственно 33.3%, 17.7%, 3.2%, 1.3%²⁸.

Эффективными способами продвижения влияния и управления ситуацией в регионе остаются идеологический прозелитизм и использование религии в политических целях. Многочисленные турецкие НКО

²⁵ Вера Стайчич, Указ. публ.

²⁶ Так, район Илиджа (пригород Сараево) в Боснии и Герцеговине, предварительно очищенный от сербов, теперь практически полностью заселен арабскими переселенцами. И такие примеры можно отыскать по всем Западным Балканам, включая Южную Сербию (Рашка), Черногорию (Санджак) и Македонию (Куманово).

²⁷ Олег Валецкий, Указ публ.

²⁸ Уже сейчас доля детей-мусульман в Македонии приближается к 40%. В случае сохранения существующей миграционной ситуации Македония очень скоро может превратиться в страну с мусульманским большинством. См. подробно: Ананьев А.Г., Рыжков И.В., *Албанский фактор в контексте исламизации балкан на рубеже XX–XXI вв.*, Современные проблемы науки и образования, 2015, №1. Available from: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19326> (Accessed 1 August 2017).

занимаются распространением пантюркистских и панисламистских идеологий и идеологических течений, составляющих основу неоосманализма. В этих идеях Анкара провозглашает себя центром тюркоязычного мира и ядром всей исламской уммы, выполняющим великую историческую миссию по собиранию отпавших в разное время стран и народов²⁹. В качестве идеологических рупоров используются подконтрольные СМИ и учреждения образования, наподобие Балканского института тюркологических исследований в Призрене (Косово). Организационно и финансово Турция способствует распространению других экстремистских течений, таких как ваххабизм и салафизм. Эти идеи уже занесены в Албанию и Косово боевиками из стран Ближнего Востока, и сейчас про-двигаются вместе с беженцами и переселенцами в мусульманские анклавы, которые Турция совместно с саудитами усиленно создает в Боснии и Герцеговине, на юге Сербии, в Черногории и Македонии. Курируя ваххабитские и салафитские организации, поддерживая их эмиссаров, Турция добивается радикализации умонастроений в мусульманской среде, что в итоге неизбежно приведет к появлению новых потенциально взрывоопасных точек, а значит – и поводов для вмешательства во внутренние дела государств региона. В данном контексте нельзя не сказать об официальной деятельности турецких религиозных организаций и частных фондов по так называемому «воздрождению» ислама в регионе. Ряд программ предполагает финансирование массового строительства мечетей (при обязательном кураторстве турецких муниципалитетов за возведением конкретных объектов на Балканах)³⁰, создание исламских религиозно-культурных центров (крупнейший из них заложен в македонском округе Тетово), открытие религиозных образовательных организаций, включая специальные школы по изучению Корана в сельской среде. Вполне очевидно, что вся эта деятельность осуществляется с ведома турецких властей, стремящихся встроить свои политические интересы в сферу религиозных отношений.

Обширной и отдельной темой для рассмотрения являются гуманистические связи Турции с Западными Балканами. Здесь же можно только отметить, что в последнее время Анкара делает акцент на создании в регионе сети собственных высших учебных заведений. Уже учреждены два международных университета в Боснии и Герцеговине, в Сараево

²⁹ См. подробно, например: Necip Fazıl Kisakürek, *İman ve İslâm Atlasi*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1981.

³⁰ Программа поощряет строительство так называемых «мечетей братства». Начало проекту положено в 2005 г., когда на средства турецкого муниципалитета Коджаэли была сооружена первая такая мечеть в боснийском городе Ябланица.

и его пригороде – Илидже, университеты в Тиране (Албания) и Скопье (Македония), технический университет в Приштине (Косово), Институт им. Юнуса Эмре в Белграде (Сербия)³¹. Турки называют это направление гуманитарной политики заполнением «культурного вакуума» на Балканах и усиленно продвигают его с целью интеграции местной молодежи в собственную структуру образования, и, в последующем для увеличения числа будущих проводников турецкого влияния в регионе.

Подытоживая, заметим, что турецкая geopolитическая стратегия на Западных Балканах, в основу которой положены неоосманализм и исламский проект, предполагает мягкое вхождение в пространство региона. Меры, осуществляемые турками, как правило, не вызывают опасения у местных правительств и значительной части населения, так как сами по себе эти меры даже являются полезными для экономики, культурно-образовательной сферы региона. Однако в целом все это не отменяет колонизаторской сущности неоосманской политики, желания Турции перестроить Западные Балканы под свои нужды. А усиление авторитаризма в самой Турции не исключает перехода к силовым решениям во внешней политике и содержит опасность ее полной непредсказуемости.

РОССИЯ И ЕЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ НА ЗАПАДНЫХ БАЛКАНАХ

В отношении Балкан, в том числе западной их части, Россия не вынашивает имперских планов поглощения пространства или установления там своего доминирующего положения. У России нет такой цели, однако это не означает, что Россия не имеет своих geopolитических интересов в регионе, и она не собирается эти интересы отстаивать. В Концепции внешней политики Российской Федерации (2016 г.) отмечается, что стратегическим национальным приоритетом страны является «... упрочение позиций Российской Федерации как одного из влиятельных центров современного мира», для чего она будет стремиться к «...укреплению позиций в системе мирохозяйственных связей, недопущению дискриминации российских товаров, услуг, инвестиций, использованию возможностей международных и региональных экономических и финансовых организаций в этих целях», а также способствовать «... дальнейшему продвижению курса на укрепление международного мира, обеспечению всеобщей безопасности и стабильности в целях утверждения справедливой демократической международной

³¹ См.: Анна В. Глазова, Указ. публ., с. 30.

системы...»³². Таким образом Россия собирается продвигать на Западных Балканах свои торгово-экономические интересы и защищать тесно связанные с ними интересы национальной безопасности.

Сегодня Россия делает западнобалканским государствам ряд предложений в экономической сфере. Крупнейшим из них является газотранспортный проект «Турецкий поток». В октябре 2016 г. заключен договор на прокладку двух ниток газопровода мощностью 15.75 млрд кубометров в год каждая (суммарная мощность 31.5 млрд кубометров) с возможностью расширения до четырех ниток на емкость 63 млрд кубометров. Первая нитка газопровода предназначена для поставок газа турецким потребителям, вторая – для газоснабжения стран Южной и Юго-Восточной Европы³³. Для стагнирующей из-за энергетического дефицита экономики западнобалканских государств российский газ – это не только мощный драйвер запуска новых производственных мощностей, но и выгодное коммерческое предложение, поскольку топливо из России дешевле азербайджанского газа и тем более американского СПГ³⁴. Будущая сделка с Россией по газу открывает новые возможности экономического роста в регионе и объективно усиливает там ее позиции³⁵. Но, с другой стороны, это же событие становится фактором сильного противодействия коллективного Запада и Турции. Ограничительными мерами с их стороны являются западные санкции против российского энергетического сектора экономики, продвижение собственных нефтегазовых коммуникаций в регионе, прежде всего, Южного транспортного коридора, непоследовательная политика Турции, отказавшейся от полноформат-

³² Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г. Available from: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 (Accessed 5 August 2017).

³³ См.: *Турецкий поток*. Available from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Турецкий_поток (Accessed 5 August 2017).

³⁴ По мнению ряда экспертов, российский газ сегодня дешевле азербайджанского на 10-15 \$ за тысячу кубометров. Эта разница может быть и выше при девальвации курса рубля.

³⁵ Например, в случае успешной реализации проекта «Турецкий поток» объем товарооборота между Россией и западнобалканскими государствами существенно возрастет, что может вывести Россию в число важнейших торговых партнеров в регионе. Для сравнения сегодня товарооборот между Россией и Сербией составляет 2.3 млрд €, что в десять раз меньше объема торговли этой страны с ЕС (20 млрд €). Двусторонняя торговля России с Черногорией составила всего 27.6 млн \$, это намного меньше 1% от их внешнеторгового оборота.

ной работы «Турецкого потока» в четыре нити и постоянно шантажирующей Россию снижением доли газа в экономике или переключением на американский газопровод ТАНАР³⁶, и, наконец, сильное давление на правительства западнобалканских государств. От последнего обстоятельства зависит многое. Ведь именно позиция властей Сербии и других государств будет определяющей в вопросе выбора между несколькими экономическими альтернативами.

Немаловажной для России является определенность правительства стран региона в вопросах, имеющих существенное значение для обеспечения ее национально-государственной безопасности. Выше мы указывали, что на Западных Балканах полным ходом идет процесс «атлантизации» или интеграции государств региона в западные союзы. Ряд западнобалканских государств сделал свой выбор в пользу НАТО, например, Черногория. Остальные – испытывают сильное давление извне по данному вопросу. Российская Федерация, исходя из базовых целей своей внешней политики, не собирается принуждать кого-либо к союзничеству. Наиболее благоприятным сценарием для России было бы создание полосы нейтральных в военном отношении стран на Балканах, а именно Черногории, Боснии и Герцеговины, Македонии и Сербии. Этого могло быть достаточно для того, чтобы интересы безопасности России в регионе были учтены³⁷. С другой стороны, Россия не хотела быть безучастной к проблемам безопасности самих западнобалканских государств. В интересах России, чтобы страны региона были способными защитить себя от внешних угроз³⁸. Поэтому Россия, наряду с дип-

³⁶ Арсений Погосян, *Турция вынуждает Россию продавать газ дешевле*. Available from: https://life.ru/turtsiiia_vynuzhdaiet_rossiuiu_prodavat_ghaz_dieshievlie (Accessed 5 August 2017).

³⁷ Параграф 69 Концепции внешней политики Российской Федерации гласит: «Россия с уважением относится к выбору европейских государств, не входящих в военные альянсы. Эти государства вносят реальный вклад в обеспечение стабильности и безопасности в Европе. Россия готова к конструктивному многоплановому взаимодействию с ними». См. *Концепция внешней политики Российской Федерации*.

³⁸ Турция, например, в случае реализации силового варианта «османализации» Западных Балкан (т.н. проект «зеленого коридора») готова выставить четыре полевые армии и полмиллиона человек в вооруженных силах. А общая численность армий Болгарии, Сербии и Македонии – едва 100 тыс человек. В соответствии с пактом «О стабильности в Юго-Восточной Европе» (подписан Сербией с ЕС в 2003 г.), армия Сербии была уменьшена в разы – до 30 тыс человек, боевая техника уничтожена или распродана, от авиации осталось 5 истребителей и 20 штурмовиков. Таким образом, в случае серьезного конфликта с Турцией или активизации исламистских террористических

ломатическими усилиями по сохранению нейтрального статуса западнобалканских государств, будет продолжать оказывать посильную поддержку этим странам в модернизации национальных вооруженных сил³⁹ и укреплении их боеспособности⁴⁰.

Продвижению российских интересов в регионе способствует развитие на межгосударственном уровне культурных и гуманитарных связей⁴¹. Российская сторона помогает местным славянским общинам противостоять экспансии чуждой идеологии и веры. В Сербии и в Македонии, где ситуация особенно угрожающая, при поддержке российских властей и НКО создаются культурно-образовательные центры,⁴² спонсируется строительство православных церквей. К сожалению, масштабы присутствия России в гуманитарной инфраструктуре западнобалканских государств не сопоставимы с западным или турецким влиянием, но все же эта лепта является значительным вкладом в сохранение культурной идентичности и национального бытия балканских славянских народов.

В целом же, российскую «балканскую» стратегическую линию можно охарактеризовать как совокупность мер, обеспечивающих возможность фактического влияния на ситуацию в регионе экономическими, политико-дипломатическими, гуманитарными средствами, исключающими экспансионизм, диктат и грубое вмешательство во внутренние дела. В то же время, Россия крайне не заинтересована в дальнейшем продвижении западных союзов на Балканах или превращении полуострова в новый плацдарм для международного терроризма. С ее стороны будут предприниматься усилия по исключению возможности осуществления подобных сценариев.

группировок западнобалканским государствам просто будет нечего противопоставить в военном плане.

³⁹ Сербия ждет поставки российских МиГ-29 до конца года. Available from: <https://topwar.ru/121770-serbiya-zhdet-postavki-rossiyskih-mig-29-do-konca-goda.html> (Accessed 7 August 2017).

⁴⁰ В Белоруссии пройдут совместные российско-белорусско-сербские учения «Славянское братство-2017». Available from: <https://topwar.ru/113820-v-be-lorussii-proydut-sovmestnye-rossiysko-belorusko-serbskie-ucheniya-slavyan-skoe-bratstvo-2017.html> (Accessed 7 August 2017).

⁴¹ См. п.п. «Ж» и «З» § 45 Концепции внешней политики Российской Федерации.

⁴² Знаковым событием последних лет стало открытие в 2016 г. Центра российских исследований на Факультете политических наук Белградского государственного университета.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В завершение подытожим:

1. Грандиозное евразийское пространство продолжает оставаться объектом геополитических притязаний со стороны глобальных лидеров и ряда региональных держав, что способствует превращению данного пространства в зону конфликтного взаимодействия.
2. Западные Балканы сегодня становится региональной проекцией этих процессов в силу встречных действий коллективного Запада во главе с США, Турции и России по продвижению своих геополитических интересов.
3. В основу геостратегии коллективного Запада и, более узко США, положена идея удержания глобального лидерства путем освоения новых пространств. Для этого США используют систему решений по обеспечению комплексного подчинения региона мерами экономического, военно-политического и военного характера.
4. Турецкая геостратегическая линия направлена на достижение эксклюзивного положения в прилегающих к границам государства регионах. В этих целях на Западных Балканах реализуется долговременная политика колонизации территорий преимущественно средствами «мягкой силы» с возможностью перехода к силовому сценарию в зависимости от внутри и внешнеполитических факторов.
5. Внешняя политика Российской Федерации предусматривает упрочение позиций страны как одного из влиятельных центров современного мира. Опираясь на этот базовый концепт своей доктрины, Россия стремится воздействовать на ситуацию в регионе способами экономического сотрудничества, дипломатической поддержки и развития гуманитарных связей с балканскими государствами на основе духовной, религиозной, этнической близости.
6. На сегодняшний день каждый из субъектов геополитического соперничества на Балканах добился определенных успехов в реализации своих стратегических планов. Исход этого противоборства во многом будет зависеть от способности акторов сформировать основные структурообразующие компоненты организации собственного геополитического поля в регионе, т.е. создать опорные точки и обеспечить господство над стратегическими линиями.
7. Внешнеполитическая ориентация западнобалканских стран – важнейший фактор, влияющий на ситуацию. Позиция этих государств и, в первую очередь Республики Сербии как единственной в регионе имеющей державную традицию и обладающей интеграционными возможностями, станет определяющей.

С учетом того, что для Сербии и других преимущественно славянских стран региона сегодня нет более важной задачи, чем этносохранение, а в перспективе, возможно, реинтеграция, то их опора на силу, способную поддержать эту политику, представляется более чем обоснованной.

БИБЛИОГРАФИЯ

Книги и статьи

- [1] Бжезинский, Збигнев Казимеж, *Великая шахматная доска*, Международные отношения, М., 1998.
- [2] Глазова, Анна Владимировна, *Политика Турции на Западных Балканах*, Проблемы национальной стратегии, 2013, № 2 (17), сс. 22–34.
- [3] Лобанов, Константин Николаевич, Неоосманизм как турецкий вариант имперской модели модернизации и развития, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu*, Godina X, Broj 15, str. 117–135.
- [4] Маккиндер, Хэлфорд Джон, Географическая ось истории, *Полис*, 1995, № 4, сс. 162–169.
- [5] Сирота, Наум Михайлович, Геополитика. *Краткий курс*, Питер, Санкт-Петербург, 2006.
- [6] Хаусхофер, Карл, О геополитике. *Работы разных лет*, Мысль, Москва, 2001.
- [7] Энтина, Екатерина Геннадьевна, Наталья Александровна Коновалова, Переходные общества сквозь призму «греческой болезни» (на примере Черногории), *Современная Европа*, 2017, № 3 (75) Май–июнь, сс. 62–72.
- [8] Davutoğlu, Ahmet, Stratejik Derinlik, *Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.
- [9] Kısakürek, Necip Fazıl, *İman ve İslâm Atlasi*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1981.
- [10] Spykman, Nicolas, *The Geography of the Peace*. Harcourt, Brace and Company, New York, 1944.

Документы

- [1] **Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.** Available from: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 (Accessed 5 August 2017).

Веб сайты

- [1] <http://www.rosbalt.ru>
- [2] <https://www.whitehouse.gov>
- [3] <http://www.novayagazeta.ru>
- [4] <https://www.svoboda.org>
- [5] <https://www.gazeta.ru>
- [6] <https://www.ria.ru>
- [7] <http://www.geo-politica.info>
- [8] <http://www.info-balkan.ru>
- [9] <http://www.mid.ru>
- [10] <https://ru.wikipedia.org>

Konstantin Lobanov

**WESTERN BALKANS AND SERBIA FROM THE
PERSPECTIVE OF GEOPOLITICAL ANALYSIS OF
THE PRESENT SITUATION IN THE REGION**

Abstract

In a nutshell, this publication is an attempt to examine the present situation in the Western Balkans from the classic geopolitical aspect. The author starts from the definition of the region as a typical meta-field, that is, the territory which several world powers have aspirations to, in order to ensure the control over the main geopolitical lines. In the author's opinion, the main actors of the geopolitical rivalry in the region are the West (the USA and its closest NATO allies), Turkey and Russia. Significant space in the paper is given to the analysis of the process of promotion of the above mentioned actors' geoeconomic interests in the Western Balkans. The Republic of Serbia, as an important factor of internal political processes in the region, attracts attention of the geopolitical rivals, thus creating additional risks for the country's stability, while in the same time opening possibilities in the socio-economic sphere.

Key words:

geopolitical rivalry, geopolitical meta-field, geopolitical lines, geopolitical field, world and regional powers, Western Balkans, Republic of Serbia.

PRIKAZI

Predrag Terzić*
Institut za političke
studije, Beograd

Verski i kulturni mozaik Soluna

Mark Mazover, *Solun – grad duhova: hrišćani, muslimani, Jevreji 1430–1950*, Dosije studio, Beogradska otvorena škola, Beograd, 2017.

„Solun – grad duhova: hrišćani, muslimani, Jevreji 1430–1950“ delo je Marka Mazovera (Mark Mazower) čije se prezime, prema Slobodanu G. Markoviću, piscu predgovora ovog izdanja, pogrešno prenosi i koje bi trebalo izgovorati kao Mezauer. Ono predstavlja značajno istorijsko i kulturnoštivo, koje, prikazujući život jednog grada, unutrašnju dinamiku međusobnih odnosa etničkih i religijskih zajednica koje ga nastanjuju, način upravljanja, privredne, posredničke i trgovinske odnose, objašnjava procese koji su se na

relativno sličan način odigravali i u drugim balkanskim gradovima u periodu koji počinje turskim osvajanjima i meri se desetinama generacija. Time ova knjiga postaje značajna i za čitaoce iz Srbije.

Prilazeći predmetu istraživanja, Mazover ne teži da napiše udžbenik o petovekovnom periodu svetske, odnosno evropske istorije, već se autorova novina u oblasti političkog, kulturnog, odnosno šireg socijalnog aspekta određuje kao pokušaj da kroz istraživanje političkih, kulturnih, religijskih i privrednih odnosa u jednom gradu istraži šire implikacije međuetničkih i religijskih odnosa koje dobrim delom obuhvataju jednučku istoriju većine balkanskih država. Upravo zbog toga pisanje ovakvog dela nikako se ne može svrstati u red nastojanja sentimentima vezanih pisaca da ispišu istoriju svog kraja, nego se na prvom mestu radi o stručnoj i naučnoj težnji naučnika ka rasvetljavanju istorijskih perioda koji su, svaki na svoj način, uticali na promene, na nazadovanja i napredovanja, na nastanak etničke i religijske šarenolikosti, na sukobe i doba mira, a sve u dugom periodu od otomanskih osvajanja, preko nastanka nacionalnih država na Balkanu, pa sve do početka pedesetih godina dvadesetog veka.

* predragterzic@yahoo.com

U prvom delu knjige Mazover započinje opis istorijskog kretanja prikazivanjem osvajanja grada od strane Osmanlija, a u stvari seže još dalje u prošlost, objašnjavajući čitaocu da je Solun dobio ime po čerki Filipa Makedonskog, odnosno Aleksandrovoj polusestri Tesaloniki.

Turci su posle opsade Soluna 1430. godine uspeli da osvoje grad i nametnu svoju upravu. Početne godine osmanlijske uprave dovele su do mnogobrojnih promena u životu grada. Nekada razvijeno mesto od čitavih 40.000 stanovnika opustelo je dolaskom Turaka. Populaciona praznina nastala osvajanjem iskorišćena je od strane novih vlasti za naseljavanje osmanskog stanovništva, a uvećanje broja muslimana neumitno je vodilo i drugim promenama, među kojima su prednjačile arhitektonске. Ipak, iako teži da na nepristrasan način prikaže kako se u gradu, koji je još uvek čuvao vizantijski izgled, podižu džamije, vakufi i druga obeležja novoprdošle vere i kulture, smatramo da je Mazover iz vizure evropske civilizacije prenaglasio negativnost promena nastalih turskim osvajanjima, pri čemu se stiče utisak da se način života doseljenih, svakodnevne navike, arhitektura, ali uopšte uzev i njihova kultura, posmatraju manje vrednim.

Mazover nastoji da prikaže značaj ukaza Ferdinanda i Izabele o progonstvu Jevreja 1492. godine, koji je Solunu doneo nove stanovnike – Jevreje. U isto vreme, grad je uvećavao i broj žitelja, tako da je do 1520. godine stanovništvo dostiglo brojku od 30.000 ljudi. Međutim, dolazak Jevreja u Solun ne treba posmatrati

samo kroz uvećavanje brojnosti stanovništva, jer je prihvatanje izbeglica dovelo i do usložnjavanja verskog mozaika grada, izgradnje novih religijskih objekata, ali i znatnog pospešivanja ekonomskih prilika.

Etnički mozaik Soluna bio je još složeniji od verskog. Autor primećuje da ako su se među pravoslavnim stanovništvom mogli razlikovati Grci, Sloveni, Jermenii ili Arbanasi, među muslimanima je postojalo mnoštvo grupa. Bilo je i konvertita. Kada je samoproklamovani jevrejski verski vođa iz sedamnaestog veka Sabataj Cevi prešao u islam, za njim je pošla i čitava grupa njegovih sledbenika, koji su se kasnije nazvali „maminima“. Pored mamina, u Solunu su živeli marinosi, ali i janičari. Ipak, smatramo da se autorovo isticanje da muslimani u Solunu nikada nisu uspeli da postanu većina može shvatiti i kao njegov pokušaj da dokaže da Solun nikada nije postao grad s dominantnom islamskom kulturom, odnosno da je bio i ostao „hrišćanski“.

Pored oslikavanja etničkog i verskog mozaika, Mazover prikazuje i ekonomski život, govoreći da je, zahvaljujući luci, ali i vezama trgovaca različitog porekla, Solun postao značajno trgovačko mesto, koje radi trgovine žitom, začinima, kafom, pamukom posećuju Srbi, Bugari, Nemci... da u Solun pristiže roba iz Zapadne Evrope, s Crnog mora, Severne Afrike, Srednjeg istoka.

Pokušavajući da analizira odnos putnika sa Zapada prema mestima u Osmanskom carstvu, Mazover objašnjava da su zapadni posetioci već prilikom samog dolaska u gradove

na Istoku glavne nedostatke primećivali u odsustvu javnih prostora, trgova i širokih ulica, pri čemu ulice nisu imale nazive, a ni brojeve. Do promena dolazi već u drugoj polovini devetnaestog veka. U tom smislu, autor naglašava da je Solun bio prvi grad u Osmanskem carstvu u kome je, 1868. godine, osnovano Gradsko veće, a na promenu spoljašnjeg izgleda uticala je mogućnost eksproprijsanja privatne svojine zarad javnih potreba. Mesto uskim i neuređenim ulicama ustupali su široki bulevari, uvedeno je gasno osvetljenje, poboljšano snabdevanje vodom, 1894. godine počeli su da se koriste tramvaji s konjskom vučom, a četiri godine kasnije ulice dobijaju prva imena.

Iako je navedeni pristup putnika sa Zapada dominantno shvatanje evropskih posetilaca ne samo tog doba, a izgradnja modernih objekata, primena tehničkih dostignuća i promena životnih navika sa stanovišta Evropljana predstavljala napredak, Mazover ne samo da propušta da se prema ovom pristupu kritički odredi i

distancira od shvatanja nadmoći zapadnoevropske kulture i civilizacije, već u potpunosti podleže evrocentriskom mišljenju kojim se druge kulture posmatraju kao manje razvijene, čak primitivne.

Put kojim je Solun krenuo u smiraj devetnaestog veka nastavljen je i u narednim decenijama. Poslednje promene u istorijskim kretanjima u Solunu do Drugog svetskog rata obuhvataju porast broja i izmenu strukture stanovnika. Tako je posle Lozanskog mirovnog ugovora 1923. godine u Grčku stiglo više od milion pravoslavnih hrišćana, a mnogi od njih postali su stanovnici Soluna. Već 1928. godine od 236.000 stanovnika, Grci su činili tri četvrtine. S druge strane, tokom 1943. godine započeо je pomor solunskih Jevreja, u kom je u Aušvic deportovano oko 45.000 Jevreja, žitelja Soluna. Preživelo je tek manje od jedne dvadesetine. Time je gotovo ugašena i druga kultura koja je vekovima gradila duh grada. Solun je postao grad nacionalne, grčke kulture.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6.000 reči. Prikazi knjiga i konferencija treba da sadrže do 1000 reči.
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:

Monografije

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Armin Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009”, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business”, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.

b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.

b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C., 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed 7 August 2010), p.5.

b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti broj strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C., 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604

